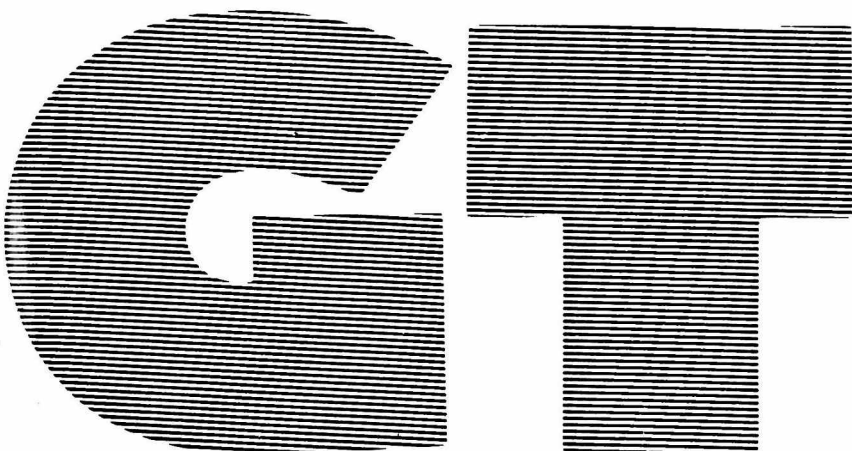

1992 / I-2

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

- Dr. Kozma Ferenc: Gondolatok Európáról és az európaiságról**
**Dr. Kelmer Tibor: A piacgazdasági követelményekhez illeszkedő
"K" és "F" intézményrendszer követelményei**
Dr. Magyar-Beck István: A szélsőségeken innen és túl
Ruff Mihály: Új jelenségek Németország politikai térképén
Dr. Bohn Péter: Meg nem újuló természeti erőforrásaink
**Dr. Gánti Tibor: A táj, mint gazdasági erőforrás
A közoktatási törvény koncepciója**
Pedagógus vélemények a közoktatási törvény tervezetéről
Nemzetközi konferencia az adósságválságról

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

III. évfolyam, 1-2. szám 1992.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidal Erzsébet

Szerkesztő: Szalay Ferenc

**A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidal Erzsébet, Dr. Rábaközi András,
Szalay Ferenc**

Megjelenik kéthavonta

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidal Erzsébet igazgató

Kiadja a Társadalomkutató Intézet

1117 Budapest, Dombóvári út 17-19.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

Gazdaság

- Dr. Kozma Ferenc: Gondolatok Európáról és az európaiságról 5
Dr. Keimer Tibor: A piacgazdasági követelményekhez illeszkedő "K"
és "F" intézményrendszer kialakításának és működésének feltételei... 71

Társadalom és politika

- Dr. Magyar-Beck István: A szélsőségeken innen és túl
(Antipolitikai esszé) 94
Ruff Mihály: Új jelenségek Németország politikai térképén 106

Természet és erőforrások

- Dr. Bohn Péter: Meg nem újuló természeti erőforrásaink 142
Dr. Gánti Tibor: A táj, mint gazdasági erőforrás 184

Oktatásügy

- A közoktatási törvény koncepciója 194
Pedagógus vélemények a közoktatási törvény tervezetéről 252
Nemzetközi konferencia az adósságválságról 260
Összegzés(Summaries) 263
1991. évi tartalomjegyzék 268

S z e r z ő i n k :

Dr. Bohn Péter, a földtudomány kandidátusa

Dr. Gánti Tibor, a biológia tudományok doktora

Dr. Keimer Tibor, az Ipargazdasági Intézet tudományos főmunkatársa

Dr. Kozma Ferenc, a közgazdaságtudomány doktora, egyetemi tanár

Dr. Magyar-Beck István, egyetemi tanár

Ruff Mihály, történész, nyugalmazott egyetemi docens

Szöllősi Istvánné, a Pedagógusok Szakszervezetének főtitkára

CONTENTS

Economy

Dr. Ferenc Kozma: Meditations about Europe and Europeanism	5
Dr. Tibor Keimer: Market conform institutional framework and operating conditions for Research and Development	71

Society and politika

Dr. István Magyar-Beck: Hither and beyond Extremities (an antipolitical essay)	94
Mihály Ruff: New phenomena on the political map of Germany	106

Nature and resources

Dr. Péter Bohn: Our non-reviving natural resources	142
Dr. Tibor Gánti.: The rural landscape as economic resource	184

Education

Concept of the public Education Bill	194
The opinion of the Teacher's Union about the concept of the Public Education Bill	252

Summaries	263
-----------------	-----

Table of content in 1991	268
--------------------------------	-----

Dr. Kozma Ferenc

Gondolatok Európáról és az európaiságról*

"Jerusalem! Jerusalem

En mai anam, en mens valem!"¹

Ha egy átlagember - szerte a világon - Európáról hall beszélni, vagy valamiről azt olvassa, hogy az "európai", e kontinens (eurázsiai félsziget? szubkontinens?) földrajzi fogalmánál jóval szűkebb, körülhatároltabb valami jut az eszébe: *egy olyan földdarab, amelyet nyugatról az Atlanti óceán határol, délen kb. Lisszabon-Madrid-Róma vonalában egy láthatatlan egyenes, amely keletről egy Róma-Trieszt-Stockholm egyenesben folytatódik, majd északon a Stockholm-Bergen vonalban; átszeli az Északi tengert; a Brit szigeteket kb. a Firth of Forth - Firth of Clyde vonalban metszi át és - Írország kihagyásával - csatlakozik az óceánon húzódó nyugati határvonalhoz (1. térkép!).* Ez az a terület, amelyet - hangsúlyozom: *öszönösen, szinte reflexszerűen* - "Európának" érez egy európai, északi-amerikai, japán, vagy a világ bármely pontján élő, az "európai civilizáció" kereteiben mozgó átlagember. Ha ennél az átlag-színvonalnál valamivel jobban van tájékozva, ehhez a "primér" Európa-felfogáshoz tudata azonnal hozzácsatol egy további zónát: ez a mediterrán országok déli részeiből, a skandináv világ északi vidékeiből áll, valamint egy keleti sávból, amelyet nagyjából az Athén - Lvov - Helsinki - Varanger - félsziget vonalában lehet meghúzni. Ez a közfelfogás "szekundér"-Európa-képe. Ami a Balkán keleti hányadát és a moldvai-ukrán-fehérorosz-ország területeket illeti, az általam hivatkozott "utca embere" semmiképpen sem érti automatikusan bele az "Európa"-fogalomba: igaz, Ázsiának sem tartja. Ez a földrajzi értelemben vett Európának az a vidéke, amelyet az emberek gondolkodása mintegy külön kontinensként fog fel, akárcsak Ausztráliát.

1 (Provencal mondás: "Jeruzsálem, Jeruzsálem, folyvást feléd megyünk, soha el nem érünk!")

* A tanulmány az "Európa társadalmi-gazdasági regionális modelljei" c. 593. OTKA kutatás keretében készült.

Hangsúlyozom: az elválasztó vonalak meghúzása rendkívül elnagyolt. Ez különösen a két keleti határvonalra érvényes: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia tulajdonképpen kikanyarítandó lenne a "szekundár-Európából", Finnország déli partszegélye meg beleillene a "primér-Európába" - hogy csak két példát említsek. Itt, csakúgy, mint a következő térképeken, senki se keresse a szülőfaluját, melyik zónába tartozik: az ábrázolás egyetlen célja a kontinens-léptékű tendenciák vázolása!

Persze, ha megkérdezzük egy albánt, bulgárt, szerbet, lengyelt, lettet, vagy lappot, esetleg egy szicíliai olaszt, netán andalúziai spanyolt, hogy ázsiaiinak, vagy afrikainak érzi-e magát, felháborodottan fog tiltakozni, mondván, hogy ő - tősgyökeres európai. Ugyanezt fogja mondani a szamarai orosz, a kazányi tatár - de a grúz, az örmény is, sőt, a novoszibirszki "szibirják" orosz sem fogja magát ázsiaiinak vallani - talán nem is azért, mintha ezen akármi szégyellnivaló volna (nincs is!), hanem egyszerűen azért, mert életében nem jutott eszébe az, hogy ő ne lenne európai. Vagyis ez az európaiságról vallott közfelfogás csak a szekudár-terciér zónán kívül él: egyoldalú módon.

Mi akkor az alapja ennek a közfelfogásnak? A nyugat-európaiak kitalálása-e az egész, amelyet ügyes propagandával széthintettek a világban, s amely Dél- és Kelet-Európában egyoldalú Európa-szerelemben és kisebbségi komplexusban rakódik le? - Más szóval: Európa földrajzi meghatározását tekinthetjük-e pusztá formalitásnak,² amely mögött ott áll egy reális, történelmi-kulturális-gazdasági centrum, góc, amely magához húzta az "Európa"-fogalmat, kizárva ebből mindazt, ami ugyan e kontinensen van, de kívül esik magán a centrumon?

I.

Vagyis az a kérdés, reálisan meglévő ismérvekre támaszkodik ez a "szűk" Európa-felfogás? Van-e ezekben az ismérvekben *abszolút* és történelmileg hosszantartó, úgyszólván *kiküszöbölhetetlen* elem? Tényleg csak *félig-Európa*-e a térképen ritkásan bevonalt övezet, és tényleg csak *formálisan* számítható-e Európához az a keleti sáv, amelyet a térkép egyáltalán nem vonalazhat be?

2 Valahogy úgy, ahogyan az "Amerika" meghatározást: Ha azt mondjuk: "Amerika", az szinonimája az Egyesült Államoknak. ("Voltál már Amerikában?" - "Nem, még csak Kanadában és Kubában jártam!"); ha azt mondjuk: "amerikai", az a "jenki"-vel azonos jelentésű!

Bármilyen csábító is, az alábbi gondolatmenet nem szorítkozik egyetlen "determináns" ismérv részletességbe menő vizsgálatára, és különösen nem határolja be a nézőpontját egy-két szűkebb értelemben vett kritérium - "mutató" - vizsgálatára. Ennek alapján ugyanis igen könnyű "határozott" - inkább "megátalkodottnak" volna kedvem nevezni - álláspontra jutni: az egyik "mutató" alapján ilyenre, a másik alapján pedig homlokegyenest ellenkezőre; aztán lehet őket váltogatni, aszerint, melyikük mondanivalója fedi pillanatnyi politikai érdekeinket, vagy protagonistáink érdekeit. A *tényleges*, objektivitási igényű megismerés mindenképpen a komplex megközelítést követeli.

a) Éghajlat

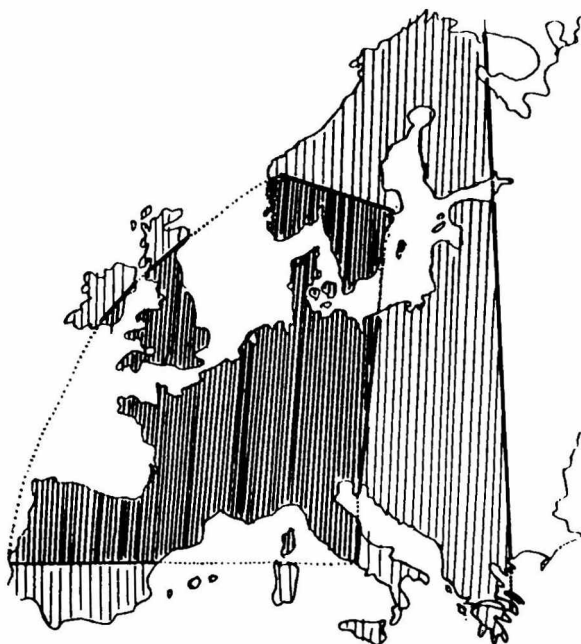
Európa klímájának van közös jellegzetesége: ti. az, hogy jóval enyhébb, mint a hasonló szélességi fokokon tapasztalható klímának, akár Észak-Amerikában, akár Ázsiában. Ezen túl azonban igen sokoldalú képet ad. A jelen vizsgálat szempontjából a következő klimatikus zónák elkülönítése látszik célszerűnek:

- Atlanti (a Golf-áramlat által közvetlenül meghatározott jellegű klíma);
- Mediterrán (a mérsékeltből a szubtrópus felé átmenetet képező klíma);
- Sztyepi (szélsőséges, száraz, a félsivatagi felé átmenetet képező klíma);
- Erdőövezeti (kontinentális, de csapadékos klíma);
- Szubpoláris klíma;
- "Különböző klímák ütköző övezete".

A felsorolásból látható, hogy eltértem a földrajz és a meteorológia által használatos felosztástól, s ennek az eltérésnek a szembeűnő jegyeként helyenként a logikai "hibától" sem tartózkodtam: ti. az okozattal (növényzet) jellemeztem az okot (éghajlat). Dióhéjban érdemes egyenként jellemezni ezeket az övezeteket: (2. térkép)

(a) Az *atlanti* klímára a leginkább az enyhe, kiegyenlített hő- és csapadékeloszlás jellemző. Európa atlanti klímájú nyugati partvidéke három al-régióra oszlik: *hűvös* vidékre (Norvégia, a Brit-szigetek északi fele,) az *enyhe* vidékre (a brit-szigetek déli fele, Németalföld, Észak- és Nyugat-Franciaország, Baszkföld), és a *meleg* vidékre, amely nevezhető volna csapadékos mediterrán zónának is (Portugália, DNy-Spanyolország). A közfelfogás Európa-képe eléggé konvergens az atlanti éghajlat "enyhe" al-zónájával, legalábbis a nyugati sáv északi és déli határait illetően.

Az Európa-értelmezési "reflex" a közfelfogásban

Jelzések:

primér Európa-reflex

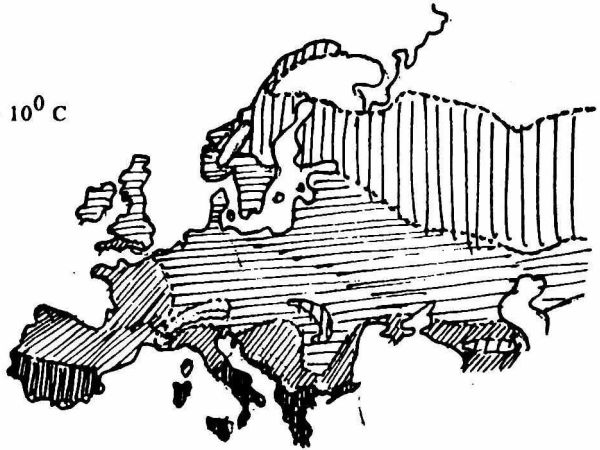
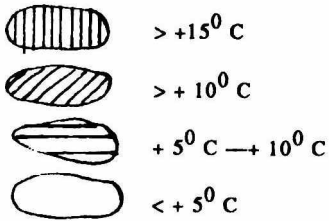
szekundér, tudati kiegészítés

földrajzi tudományokra alapozó
(terciér) tudati kiegészítés

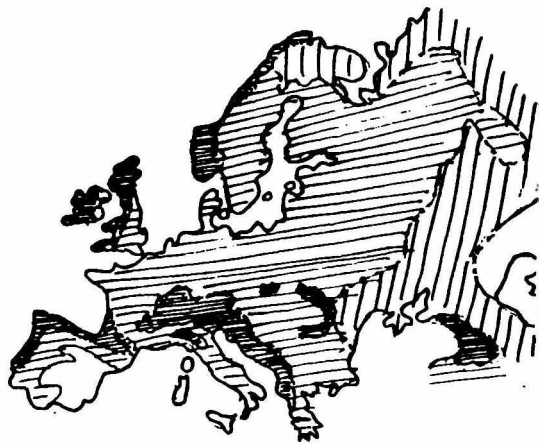
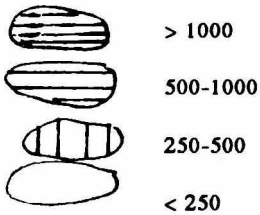
Európa évi középhőmérséklete

Jelzések:

Európa csapadékviszonyai (és mennyisége, mm)

Jelzések:

Ez arra enged következtetni, hogy az enyhe atlanti éghajlat feltehetően kedvező feltételeket teremt *valaminek*, ami meghatározó komponense lett annak, amit az emberek "Európának" hajlamosak nevezni.

(b) A *mediterrán* klíma leginkább a mérsékelt forró, száraz nyár és az őszi-téli-tavaszi bő csapadék jellemző, igen enyhe téli hőmérséklettel. Az európai kultúra ősi bölcsője a Mediterráneum volt és egyik nagy centruma mindaddig a Földközi-tenger térsége maradt, míg a világkereskedelem súlypontja át nem tevődött az Atlantikumra. A mai közvélemény a szűkebb értelemben vett "Európába" ma már csak a Mediterrán vidék északi, illetve észak-nyugati részét érti bele, azaz Katalóniát, Dél-Franciaországot, valamint Olaszország északi-középső tartományait, lényegében Rómáig.

(c) A *sztyep* klímájának pregnáns sajátosságai ugyancsak komponensei egy feltételrendszernek, amely ezeken a területeken olyan viszonyokat hozott létre évezredek alatt, hogy akadályoztatva volt annak a komplexumnak a kialakulása, amit az emberek "Európának" éreznek. Ebben kétségkívül szerepet játszik a szárazság, a zord tél, a természetes közlekedési utak kedvezőtlen volta - és még sok más tényező.

(d) Az *erdő-övezeti* klíma ismét nem egységes: magában foglal egy hideg, erősen kontinentális észak-keleti kiterjedésű ("tajga"-) övezetet és egy enyhébb az atlanti klíma által valamelyest érintett ("lomboserdő"-) övezetet. Ez utóbbi végignyúlik Európa belsején, a Zsiguli-dombvidéktől a Vogézekig: tehát keresztezi a "tercier", "szekunder" és "primer" Európa sávokat egyaránt. Szemlátomást *közömbös* azzal a feltételrendszerrel szemben, amelynek eredményei a tudatban "Európaként" tükröződnek. Igaz - a későbbiekben látni fogjuk - jobbra olyan vidékekre jellemző ez a klíma, amelyek a mai értelemben vett modernizálódásra *késéssel* tudnak csak rátérni. Az erdő-övezeti klíma zordabbik felének zöme olyan vidékekre jellemző, amelyek vagy csak másodlagosan számíthatnak "Európához", vagy csak földrajzilag tekinthetnek a kontinens részeként. Ez a klíma tehát hasonló vonásokat mutat a sztyepivel: noha jellege igen sokban eltér tőle.

(e) A *szubpoláris* klíma hatását röviden elintézhetjük: ez zord éghajlat, emberi kultúra kifejezéséhez nem kedvező feltételekkel. Amennyiben az övezet nyugati része a "szekunder" övezet része, azt egyrészt a Golf-áramlat valamelyes enyhítő hatásának, másrészt annak köszönhető, hogy északra hosszan elnyúló országok részeit képezi, amelyek délebbi vidékeiről jótékony gazdasági-kulturális hatások "szivárognak" fel ide.

(f) Végül érdekes zóna az, amely a franciaországi Bourgogne-tól a Rajna-vídéken és az Alpokon keresztül Németország középső és déli tartományaiig, valamint a Cseh-morva- és a Kárpát-medencéig húzódik. Ez - *ütköző-zóna*: nyugati fele az erdő-övezeti és az atlanti hatásoké, keleti fele pedig az atlanti, mediterrán és sztyep-övezeti klímák hatásaié. Nem elhanyagolható az Alpok masszívumának önálló (leginkább a "tajga"övezeteihez közel álló, de annál jóval enyhébb) klimatikus hatása. A "közfelfogás" Európa-képének két övezete majdnem pontosan igazodik e nyugati és keleti zónahatárokhoz.

Semmi értelme nem volna túlbecsülni - még kevésbé abszolutizálni - az éghajlati hatásokat: különösen a modern korban, amikor az emberiség mind létfeltételeit, mind ipari és szolgáltatási tevékenységét, de javarészt a mezőgazdaság is elég határozottan tudja függetleníteni az időjárási feltételektől. Valószínű, hogy van azért a klímának *közvetlen* hatása is a társadalom komplex "image"-ára (amit az átlagember a mi esetünkben az "Európa"-kifejezésbe sűrít!): pl. azonos szintű életvitel, vagy mezőgazdasági termelés, közlekedési rendszer fenntartása jóval nagyobb emberi erőfeszítésbe kerül a "sztyep", vagy "tajga" - klímák, pláne a "szubpoláris" klíma körülményei között, mint a Temze, a Rajna, vagy a Duna völgyében, netán a Vizcaya-i öböl partján. Az említésreméltóbb méretű hatása azonban minden valószínűség szerint a történelmi összefüggéseken keresztül érvényesül: A különböző klimatikus viszonyok között élő népek abban az időben, amikor még a mainál nagyságrendekkel nagyobb volt társadalmi létük természet-függősége, nem egyenlő feltételek között "startoltak" és - egyéb, őket ért hatásokkal egyetemben - ennek édes, vagy keserű levét mindmáig isszák - vagy legalábbis még ma is érvényesül bizonyos mértékig e starthelyzet-különbözőség hatása.

b) Népsűrűség

Európa népesedési térképe (3.sz. térkép) ugyancsak nagy változatosságot mutat: megalopolisok, sűrűn lakott körzetek - olykor egész országrészek - változnak a nagyjából 100-150 lakos/m² körüli, "megszokott" európai népsűrűséggel, ám vannak kifejezetten ritkán,, vagy alig benépesült tájak is.

A legsűrűbben lakott körzetek:

- Anglia középső és déli része, beleértve a London környéki agglomerációt;
- Németalföld, azaz Hollandia és Belgium - mindkét országban

- a népsűrűség fokozatosan nő a két ország közös határa felé közeledve és Brabant területén kulminál;
- az alsó-Rajna völgye (Ruhr-vidék) megalopolisza;
 - Franciaország Belgiummal, Luxemburggal és Németországgal határos, mintegy 200 km. széles sávja (Artois-tól Lorraine-ig), kivéve az Ardennek déli nyúlványait;
 - a Szajna völgye és a párizsi medence;
 - a Pó völgye.

Ezek - a Pó völgye kivételével - a közvélemény által "Európaként" felfogott primér körzet csaknem mértani közepére esnek.

Jellemző továbbá, hogy - a magashegységek kivételével - egész Nyugat- és Közép-Európában mintegy 70-140 fő/km² körül van a népsűrűség, beleértve természetesen az egymástól nem több, mint 150-200 km-re fekvő nagyvárosok és a közöttük lévő teret elég egyenletesen kitöltő közepes- és kisvárosok hálózatának népességét is. A fentebb részletezett körzetekben a népsűrűség meghaladja a 300 fő/km²-t, a városok, elővárosok és falvak csaknem összefüggő láncolatokat alkotnak.

Attól a vonaltól keletre és délre, amely az első térképen a primér és szekundér "Európa"-felfogás között húzódik, a lakosság jelentősen megritkul, a nagyvárosi-középvárosi hálózat ritkább, a falvak egymástól távolabb húzódnak meg és gyérebb lakosságúak. Ugyanakkor a vidék csaknem teljes egészében kultúrtáj, beleértve az erdőket is. (A sáv északi 1/5-ére ezek a megállapítások nem állnak: e szubpoláris földek alig lakottak.) Jellemző a települések aránytalan megoszlása: több milliós metropolisok - nagyra duzzadt fővárosok - és mérsékelt városias 30-50-100 ezres nagyságrendű középvárosok adják a nem-falusias települések zömét (egyikük-másikuk az utóbbi évtizedekben hirtelen felduzzadt).

A terciér zónára mindez fokozottan érvényes: a nagyváros és — itt-ott, az iparvidékeken létesült — város-konglomerátumok (Donyec-medence, Urál, Moszkva környéke stb.) szinte átmenet nélkül folytatódnak tisztán agrár jellegű, ritkán lakott vidékeken, az agrár-települések között pedig félig "vad" - nem, vagy alig művelt - területek húzódnak.

Európa népsűrűsége

Jelzések:

50 fő/km²-nél több150 fő/km²-nél több

millió város

Európa nyelvei

Jelzések:

germán nyelvek

latin nyelvek

szláv nyelvek

egyéb nyelvek

Ismét hangsúlyozom, hogy a népsűrűségi viszonyoknak — akárcsak a klímának — hiba volna determináló szerepet juttatni egy kontinens karakterisztikáinak kialakításában: ám negligálni sem volna őket szerencsés. Igaz, itt nagyon finoman meg kell érezni az ok-okozati összefüggések ide-oda hullámzó hatásirányát: enélkül biztosan téves eredményre jutunk. A gazdasági-kulturális fejlettség húzza maga után a népsűrűség növekedését: de az is letagadhatatlan tény, hogy a gazdasági-kulturális fejlődés éppen azokon a földrajzi pontokon szokott nagy lendületet venni - ha egyébként a többi feltételei is adottak, ahol sűrű népességet talál, azaz munkaerőt, piacot, tehetség-kiválasztás számára lehetőséget nyújtó tömeget, ahol meggyorsulhat az információ-áramlás stb. stb. Márpedig a fentebb felsorolt körzetek — földrajzi elhelyezkedésük igen erősen egybeesik a *modern* európai civilizáció keletkezési epicentrumával — az újkor elején már sűrűn lakott körzetek voltak. A másodiknak említett zóna nem volt az újkor elején sem Európa "méhkasa", de erősen *városiasodott* vidékként lehetett számontartani. A harmadik övezet kifejezetten ritkán lakott, falusias táj volt és alapjában véve ezt a jellegét mindmáig meg is őrizte.

Az a "közvélemény" tehát, amelyre fentebb hivatkoztam, mint az "Európa" fogalom ösztönös "magyarázója", ebből a népesedési szempontból a sűrű népességet, valamint a nagyváros—középváros—kisváros—városiasodó falu településszerkezet *arányos* voltát nevezi "Európának". Ahol ez foghíjas, ott már csak fenntartással tud "Európában" gondolkodni, ahol ez nem épült ki, azt a vidéket érzékei "másnak" jelzi: nem "Európának".

c) Nyelvek

A földrajzi értelemben vett Európa lakosságának túlnyomó része indoeurópai nyelvet beszél, s ebben a többé-kevésbé összefüggő nyelvi világban csak "zárványokként" élnek vagy nem-indoeurópai nyelvek (finn-ugor, török, ibériai), vagy a legnagyobb indo-európai nyelvcsaládoktól különböző, mintegy "reliktum"-nyelvek (balti, albán, görög, kelta). Az európai nyelvi világot uraló három nyelvcsaládból kettő (a latin és a germán) az indo-európai nyelv "kentum" (nyugati) ágához tartozik és latin betűket használ, a harmadik (a szláv) a keleti, "szatem"-ághoz és többségük cirill írásmódot használ. (4. térkép)

A köztudat szoros és kevésbé szoros "Európa" - határa elég közel húzódik a latin-germán ("kentum") és a szláv-balti ("szatem") nyelvi világ határához: persze jelentős kivételekkel. Ezeket a kivételeket érdemes megjegyezni: ide

tartoznak a csehek, szlovákok, lengyelek, szlovének és horvátok: valamennyien a "második" Európa-értelmezéshez sorolódnak, és valamennyien latin ábécét használnak.

A nyelvi "zárványok" ide-, vagy oda-értése mindig a környezetüktől függ. A baszkok, bretonok, welsh-ek, a primér zónába értendők a magyarok finnek, észtek, lappok, lettek, litvánok - és a szláv környezetben ugyancsak "zárvány-nak" tekinthető románok - a második zónában foglalnak helyet az Európa-értelmezésben, ugyanide tartoznak a görögök is, míg az albánokat de facto nem tartják "Európa" szerves részének, csakúgy, mint a törököket, vagy az Oroszország területén élő kisebb-nagyobb türk és finnugor népcsoportokat. Egyszerűen senkinek sem jutnak eszébe, ha Európáról beszélnek, vagy gondolkodnak. Mint ahogy a "cirill betűs" szlávok sem: de Gaulle ugyan az Atlanti óceántól az Urálig tartó földrésznek mondta Európát, a gyakorlatban azonban ő is csak Brest-től Bresztig gondolkodott.

A nyelvi térkép tehát ismét a közvélemény kétlépcsős Európa-tudatának keleti határain közelít a megítélésekhez.

Mennyire kell ezt az ismérvet komolyan vennünk? - Valószínű, hogy a ráhatás e tekintetben *felületileg* kézzelfoghatóbb, a *lényeg*et tekintve pedig felületesebb, csalókább. Teljesen érthető, hogy az a világ-értelmiség, vagy "féhérgalléros" alkalmazotti réteg, amely a mi "átlagkapitányi" tömegünk zömét alkotja, lakjék Frankfurtban, Lyonban, San Franciscoban, Rio-ban vagy Lagos-ban, angolul, vagy franciául beszél, ha "európaiul" akar szólni: számára a holland, német, olasz, spanyol még emberi idiómának tűnik, mivel át lehet kapcsolni egyikről a másikra - szemben, mondjuk, a bulgárral vagy törökkel, netán oroszsal, amely megértéséhez semmi támpontja sincs. Továbbá, a világban a latin és germán nyelveken beszélők járnak, ők reprezentálják Európát: a "zárvány"-nyelvűek is ezeken a nyelveken szólalnak meg, ha bárhol a világon megjelennek és egyáltalán ki merik nyitni a szájukat. Vagyis a latin-germán nyelvterület Európaként való megjelenésének van alapja: más kérdés, hogy ez a két nyelvcsoport nem azért sajátíthatta ki magának a "valódi európai" megtisztelő címet, mert *éppen* latin és germán eredetűek, hanem azért, mert a történelmi fejlődés során a két nyelv-fajtát beszélő nemzetek értek el olyan sikereket földrészünkön, hogy az európai civilizáció terjesztőivé (ne firtassuk, milyen célokkal és módszerekkel!) és reprezentánsaivá váltak - tulajdonképpen még a "második és harmadik zónában" is. Az összefüggés

tehát karakterisztikus, csak az ok-okozati sorrend fordított ahhoz képest, ami az első látásra adódik.

d) Kultúra

Maga a kultúra rendkívül összetett fogalomnak tűnik akkor, ha nem a köznapi jelentésben értjük, hanem az emberiség legfontosabb megkülönböztető jegyeként az élővilágon belül. Az alábbi fejtegetésben a kultúra fogalmát e szélesebb értelemben fogom használni. Vagyis a következőket fogom érteni alatta:

- (a) Az emberiség által felhalmozott (természet- és társadalomismereti) tudás megőrzésének, átadásának és gyarapításának folyamatát;
- (b) e tudás alkalmazását a termelő és szolgáltató folyamatok véghezvitele, tervezése és szervezése során;
- (c) az emberi együttélés és együttműködés során kialakult munkamegosztási, döntéshozatali- és végrehajtási, végrehajttatási viszonyokat, az egymáshoz való alkalmazkodás módját és mértékét;
- (d) az egyéni (családi), illetve közösségi életvitel színvonalát, ennek prioritásait, különös figyelemmel a művelődésre, a higiénára és a komfortra.

Ez a szélesebb értelemben vett kultúra-fogalom tehát magában foglalja a köznapi nyelvezet által "civilizációnak" és "életmódnak" nevezett fogalomkör bizonyos hányadát, valamint a "társadalmi viszonyokat" is. Beleértendő továbbá az a mód is, ahogyan az emberek a társadalmi együttélésüket berendezték: az intézményeik, az értékeik, világfelfogásuk és tabuik egyaránt.

Ennek a kultúra-fogalomnak nem a mennyiségi oldala a legfontosabb: vagyis nem az a fejlettségi rangsorolás, amely az összehasonlításokból óhatatlanul kijön, hanem a *minőségi* oldal. Ez a különböző elemek sajátos *strukturáját* jelentik, amely az adott társadalomnak megadja az őt minden más társadalométól megkülönböztető karakterét, arculatát. (A tudomány, ideológia, művészet - amennyiben feladata magaslatán áll - érzékenyen tükrözi, de alakítja is bizonyos fokig, ezt a strukturát, illetve arculatot: ezért maradt rajta a köznapi szóhasználatban a "kultúra" megnevezés. Vagyis a fogalom szűkebb értelmezése az emberiség érzéki csalódása: olyan jelenség, mint amikor a kisgyerek meglátja magát a tükörben, és felkiált: "baba!".)

A fentiekből következik, hogy a kultúra, az emberiség teljes információ- és reflex-öröksége lévén, nem néhány év, vagy évtized terméke, hanem igen mély gyökerű: mikrononként változik magától, és csak

milliméterenként változtatható következetesen, türelmes tudatos tevékenységgel. Ez a lakosság egész kulturájára vonatkozik: egyes elemek persze a szelvéssz sebességével születnek és tűnnek el: ezek azonban a kultúra felületi szférájában mozognak. Azok a változások, amelyek az emberek ösztönös gondolkodási, ítéletalkotási, és cselekvési módjára már *jelentős mértékű és tömegében karakterisztikus* hatást gyakorolnak, vagyis a társadalom arculatát mély keresztmetszetében is módosítják, generációk egész során át *folytonosan és következetesen* érvényesülnek.

A földrajzi értelemben vett Európa *alapjában véve* egy, s ugyanazon kultúrkörhöz tartozik, csak a Balkán déli-középső részein vannak erősebb "beszüremlések" egy merőben más - ti. a közel-keleti - kultúra részéről. E jellegzetesen európai kultúra lényegének csak igen hevenyészett összefoglalására vállalkozhatok, nem csak azért, mert az igényes taglalás meghaladná erőmet, hanem azért is, mert szétfeszítené a gondolat sor kereteit. A feladat ugyanis az "Európa" és "európaiság" fogalmak alapvető tartalmának és belső ellentmondásosságának vázolása: ehhez az európai kultúra lényegének leírása csak annyiban szükségeltetik, amennyiben hozzásegít ahhoz, hogy felidézhesük: mennyi belső, fontos eltérés - "szóródás", "couleur locale" - tapasztalható ezen egységes alapu kultúrán belül, és ez hogyan módosítja egyes európaiak felfogását más európaiaknak európai voltát illetően.

(a) Kulturánk egységes alapjához tartozik *természetismereti kiindulású racionalizmus*, amely kitűnő gondolkodási rendszer a *műszaki* eredmények elérése és *műszaki rendszerek* megkonstruálása szempontjából. Ez a gondolkodási reflex alapján *induktív* jellegű, vagyis a részletek megismerésén keresztül jut el az összefüggésekig: ugyanakkor *szillogisztikus*, vagyis hajlamos túlbecsülni az egyirányú hatásokat a visszacsatolásokkal szemben, és jellemző rá az "*egy-megoldás*" keresése az egyenlő értékű alternatív megoldásokkal szemben. Van kulturánknak egy másik fonala is: egy rugalmasabb rendszerszemlélet, amely a gondolkodási reflexek párharcában végülis mindig alulmarad: a dialektikára inkább hajlamos görög szellemiséget végülis felmorzsolta a rómaiak merevebb racionalizmusa, Marx eszméi belefulladtak a sztálini gondolat-kaszárnyába, a kereszténység képlékeny, hajlékony kezdeti ideológiája egy-két évszázadon belül dogmatikává merevedett.

(b) Alapvető kulturális reflexünk az *individualizmus*. Az európai ember nem olvad fel a közösségben - ahogyan a természet részének sem érzi magát! - hanem *korlátozó* közegnek tartja azt, egyedet pedig *rivalisoknak*. Nem általános, de mindenesetre jellemző extrémítása ennek az, amikor ezt a "zsenírozó"

ösztönös érzést az egyedek a szűkebb családon, vagy élet-halálra egymásra utalt kisközösségeken belül is érzik, és képtelenek gátlás alá szorítani, vagy meg sem kísérlik azt. Az individualizmusnak egyenes folytatása a vállalkozókészség, valamint az a követelmény, hogy a teljesítmény azonnal és maradéktalanul fejeződjék ki anyagi és erkölcsi "prémiumban": tehát a pénzvizonyok. Ez az alapvető viselkedési reflex az európai embert vagyonaival, energiájával és idejével szigorúan *kalkulálható* teszi. Az individualizmus és a tudományos racionalizmus összefonódása kiváló feltételeket teremt az *egyedi* műszaki innovációk számára: ezek szélesebb rendszerré szerveződése azonban rendszerint *utólag*, egymással, az emberrel és a természettel való *konfliktusok* árán történik meg. Az individualista európai ugyanis versenyt fut az idővel: ideges, siet, mohó, s ezért nem várja ki találmányainak beilleszkedését egy kár-minimalizáló és rész-harmonizáló rendszerbe. Persze nem ez az egyetlen irányzat: emellett, párhuzamosan, időnként kivirágozva, majd csúfos vereséget szenvedve létezik egy kollektivistista európai szellem is, amelynek eleddig, a történelem folyamán mindig a legmilitánsabb válfajai kerültek felszínre: ti. azok, amelyek az egyéni (parciális) érdekeket mereven, egy valamiféle "közérdek" alá rendelték: ez aztán siettette bukásukat. Merevségre hajlamos racionalizmusa az Európait mindig gátolja a "finomszabályozásban", különösen akkor, amikor bonyolult, puha rendszerek kerülnek a keze ügyébe: ez a legnagyobb hiányossága az európai orvosi és politikai gyakorlatnak egyaránt.

(c) Az európai kultúra tehát sajátos *prioritási rendszert* is jelent, mind a vágyakban, törekvésekben, mind pedig a javak felosztásában, a döntésekben és a végrehajtási ütemezésekben. E sorrendben az egyénnek elsőbbsége van a közösséggel szemben, a materiális javaknak a szellemi javakkal szemben, a gyorsan megvalósítható céloknak a nagyobb kivárási türelmet igénylő célokkal szemben, az internális élvezetnek az externálissal szemben - és így tovább. Mindez együttvéve egy kevésbé szimpatikus, alig leplezetten brutális, találtkönységében is rövidlátó emberfajtát vázol fel, amely folyamatosan konfliktusba kerül saját kreációjával: a magasfokú műszaki civilizációval, valamint e civilizáció által szükségeltetett interdependens társadalmi életformával. E konfliktusok kezelése hol fegyveres erőszakkal, hol politikai-gazdasági-ideológiai fojtogatással történik. Minél előbbre haladunk az interdependencia világában, annál inkább szükségeltetnének a tolerancia és a kompromisszum ezt az európai kultúra csak a fojtogatás időigényes és ideg-igényes, ám kevésbé életveszélyes formájaként tartja számon. Továbbá: minél nagyobb természetitársadalmi erőket mozgat meg az európai ember, annál nagyobb szüksége

volna a stratégiai "hozzaállásra" - éppen e konfliktusok elkerülése, vagy kezelhetővé-szelidítése végett. Ez megalkuvást követel a pillanatnyi és a parciális érdekek rovására: a kompromisszum minden esetben megkötetik és kisvartatva minden esetben felborítottatik a rövidtávú és parciális érdekek érvényesítése érdekében.

(d) Nem érdektelen azonban megjegyezni, hogy a társadalmat a félelmetes erejűvé növe interdependencia és kockázat fokozatosan szorítja alapvető "európai" reflexeinek - vagyis a mechanizmus racionalizmusnak, az individualizmusnak, a tövidtávú haszonkeresésnek, a konfliktusok, az egyirányú megoldásának és az abszolút igazságok preferálásának - feladására, illetve pontosabban kifejezve, olyan mozgásformák keresésére, amelyek meghagyják az egyént "európai" megrogzottségeiben, míg szélesebb, társadalmi síkon keresik az általa kavart lehetetlen helyzetek elsimitásának mechanizmusait, egyben *koordinálják* a tevékenységeket. Ez a folyamat Európában a XX.-sz-ban gyorsult fel, s hozta létre a társadalmak mai, karakterisztikus arculatát.

Valószínű, hogy mindezek a vonások más kontinensek társadalmaiban is előbukkannak (az Észak-amerikaiban egészen biztosan, hiszen az nem más, mint egy tengerentúlra átplántált, sajátos európai kultúra): azzal engedtessek meg nem foglalkoznom, mennyiben sajátos ez, mondjuk a Kelet-ázsiai, vagy óceániai kulturákkal szemben. Ugyancsak engedtessek meg mindösszességében leszögezni, hogy e néhány vonás éppúgy megtalálható a Bretagne-i halász, mint a kazányi gyári munkás, a szicíliai festőművész, mint a lappföldi állatorvos magatartási reflexeiben, gondolkodási "paneljeiben", gazdasági és jogi viselkedésmódjaiban, vásárlási és tervezetési prioritásaiban, a saját és embertársai helyzetéről és kilátásairól alkotott ítéleteiben. Megjelenik a közületek és vállalkozások törekvéseiben, az állami politikában, az ideológiai áramlatokban és vallásokban is. Persze megjelennek az ezzel ellenkező, ezek túlzásainak és konfliktus-eredményeinek reakciói képpen felbukkanó nézetek, törekvések, áramlatok, időnként hatalmi-társadalmi strukturák is: ezek azonban eleve handicap-pel indulnak, és rendszerint vereséget is szenvednek. Annyi marad meg belőlük, amennyi a konfliktuskezelés kompromisszumaihoz felétlenül szükséges: ez a korai kereszténység, a "Liberté, Égalité, Fraternité"-eszmé, valamint a kommunizmus közös sorsa. - Továbbá: azzal sem foglalkozom, hogy ennek a tipikus, és legyűrhetetlen "európaiságnak" milyen távlati hatása lehet magának Európának a sorsára: a paradicsom kapuját tárja-e végül is fel az európaiak előtt, avagy inkább sírgödört és az európai kultúra

számára? Mindkettőnek van, szemmel láthatóan, esélye a megvalósulásra. Ismét csak megmaradva a ténymegállapításnál, ha Európáról gondolkodunk, vagy beszélünk, akkor egy olyan, néhány százmilliónyi ember jut az eszünkbe, akiket egyénileg és kisebb-nagyobb szervezett tömegekben *ilyen* reflexek hoznak mozgásba, s akik, ha konfliktusba kerülnek ily módon törekszenek a megoldásra. Ennek nyomán létrehoztak egy világot, amely egy speciális *tapasztalat- és tudás-rendszerből* áll - ezt őrzik, továbbadják nemzedékeken keresztül, gyarapítják, főként az eredeti "génvonal" mentén; kialakítottak egy *anyagi környezetet* a maguk számára, ezt fejlesztik a maguk módján; létrehozták együttélési *játékszabályaikat*, csaknem *ösztöni szintűvé* tették azokat, és - ugyancsak jellegzetes, sajátos módon - próbálnak *módosítani* ezeken az ösztönökön; és mindezekről kialakították a maguk *útlejtalkotási-gondolkodási* rendszerét is. Kulturális értelemben ez az az "Európa", amely (tulajdonképpen San Francisco-tól Vlagyivosztokig!) meghatározza az itteni emberi-társadalmi mozgások *legmélyebb* alapvonulatát.

Ha ezzel nem vagyunk tisztában, nem értünk semmit. Ha viszont nem tudjuk azt, hogy mindez a közös "európai" reflex és tudat *önmagában nem elég kohéziós erő* a Bretagne-tól az Urálig terjedő kontinens népei, társadalmi számára ahhoz, hogy kölcsönösen *megérsék és igényeljék* egymást: akkor sem tudunk semmit Európáról. Vagyis meg kell némielg vizsgálnunk ezen európai, közös kultúra *szubregionális szóródásait*. Észre fogjuk venni, hogy ez a szóródás *elég nagy* ahhoz, hogy - legalábbis a jelen történelmi időszak tartalmára - utópiává "éteriesítse" a "globális európaiság" gondolatát.

Ehhez viszont még egy szemponttal ki kell egészítenem a fentebbi - a kultúra meghatározását illető - vázlatos eszme-futtatásomat. Azzai ti, hogy van a kultúrának néhány olyan alapvető eleme, amely rendkívül érzékenyen reagál az ember többi - kultúrán kívüleső - létkörülményeinek (a fentebb tárgyaltaknak, a gazdasági fejlettség mértékének és jellegének stb.) a legkisebb eltéréseire is. Ilyen pl. a *hatalmi- és jogrendszer*, valamint a *vallás*, továbbá az emberek-embercsoportok egymás iránti toleranciája, egymással kapcsolatos *elvárásai*, társadalmi-társasági érintkezési *követelményei* és tabui, az *erkölcsi* normák stb. stb. Egy adott, vaskos egyezőséget mutató kulturakörön belül ezek az "ultraérzékeny" területek mutathatnak akkora "finom-eltéréseket", amelyek pregnáns "al-régiókat" hozhatnak létre, olyannyira, hogy a *különböző árnyalathoz tartozó emberek egymás mozgását már idegennek érzik*, a különböző al-régiókhoz tartozó *társadalmak kooperá-*

ciója során pedig folytonosan problémát okoz a kompatibilitás részleges volta. Nehezíti a helyzetet az, hogy "finom-eltérések" nagy része több évszázados, olykor évezredes tradíció és különutas fejlődés terméke, ezért éppúgy beleivódott az egyének és társadalmak reflex-rendszerébe, mint a kulturális alapvonások: nem lehet eliminálni, vagy visszafejleszteni őket egy-két nemzedék élettartama alatt.

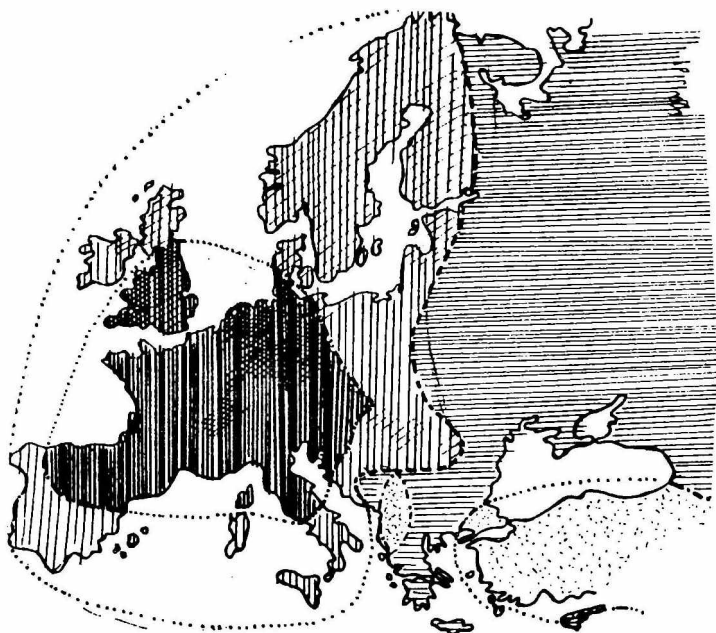
Ha nem számítjuk a Balkánra beszüremlett közel-keleti kulturát, Európa kulturális térképe két markáns "al-régióra" szakad: az egyik a Nyugat-Római Birodalom, a latin kultúra, a germán típusú feudalizmus, a nyugati kereszténység és a korai kapitalizálódás hatókörében alakult ki: nevezzük ezt az egyszerűség kedvéért "nyugati keresztény" kulturkörnek. Ennek ismét két alfaja tapintható ki: a "katolikus" és a "protestáns" altípus: ezek azonban, egy mindinkább interdependens környezetben, nem túl régen és egymás által erősen átfiltrálva alakulván ki, nem jutottak el a külön-fejlődés azon fokára, amelyen megjelennek az egymással szembeni "immun-reakciók" (a reformáció-ellenreformáció harcai az *ehválás* kezdeti, "kómás állapotát" tükrözték, ezek később lecsillapodtak, olyan mértékben, ahogyan a *polgárisodás* elterjedt a "katolikus" zónában is.) A másik kulturkör gyökerei a Kelet-Római Birodalomban és folytatójában: Bizáncban, az ún. "ázsiai termelési móddal" több-kevesebb intenzitással átfiltrált feudalizmusban, a kisázsiai (hellénisztikus) kulturális hagyományokban és a kapitalizálódás kései, következetlen voltában gyökereznek. Ezt "keleti keresztény" kulturkörnek nevezhetjük. Persze a megnevezés úgyszólván zszurnalisztikai ízü: hiszen egy vallási különbséggel jellemez egy, az emberi és társadalmi reakciórendszer úgyszólván minden molekulájára kiterjedő tudatforma-eltérési rendszert - ennek megfelelően a *félrevezetés* veszélyeit hordozza magában. Ugyanakkor a nyugati keresztény vallások és az ortodox irányzat közötti eltérések olyannyira pregnánsak, és milyenségük olyannyira jellemző a két kulturkör jelleg-különbségeire, hogy csábítanak a "névadásra". Ezért, abban a reményben, hogy az Olvasó a "nyugati" és "keleti" keresztény kifejezést *jelképként* fogja értelmezni, és nem a kultúra kvintesszenciájaként, a továbbiakban mégis rátérek e megnevezés használatára.

Nem követünk el nagy hibát, ha "a katolikus-protestáns" és "ortodox" zónák határait ott húzzuk meg, ahol valóban a vallások elterjedései végetérnek. Ezek szerint a "nyugati keresztény" övezet egy olyan észak-déli választóvonalról nyugatra található, amely a finn-orosz határon fut végig (a karélok ortodoxok!), továbbhalad a balti államok és Lengyelország keleti határára, a Kárpátok

keleti és déli vonulatait (Erdély ugyan vegyes lakosságú, az országrész kulturális öszsképe azonban inkább a "nyugati keresztény"-hatást hordozza!), majd a Duna és a Száva mentén halad tovább, lekanyarodik Dalmáciához, és kb. Kotor-nál éri el az Adriát, (a Vajdaság helyzete hasonló Erdélyéhez!) Erősen hangsúlyozom, hogy ez a láthatatlan vonal nem valami "jót" választ el valami "rossztól", vagy "magasabbrendűt" az "alacsonyabbrendűtől", pláne nem foglal magában hátsó gondolatot áliamhatárok tekintetében: pusztán egy "másságot" allokál. Kétségtelen, hogy a közös európai kulturán belül megvan ez a két, egymástól sok "nüanszban" eltérő alfaj: lehet, hogy egy Kelet-ázsiai ember számára e két zóna különbözőségei nem, vagy csak alig érzékelhetők (mint ahogyan egy európai sem érzékeli felületes benyomások alapján azt, hogy egy kelet-ázsiai ember, vagy ország a buddhizmus mahájána-, hinaájána-, tibeti, vagy zen- ágával jellemezhető kulturális zónához tartozik-e!) - az európaiak számára azonban kézzelfogható valóságot jelentenek. A "nyugati keresztény" zónán belül a protestáns al-változat elterjedésének nincs ilyen több-kevesebb pontossággal meghúzódnó határa: ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni, hogy a protestáns al-zónának két sűrűsödési vonatkozása van: az egyik a germán nyelvterület, a másik a korai polgárosodás területei. Mindkettővel kapcsolatban kimutathatók persze pregnáns kivételek is: Svájcban pl. a protestánsok zöme a romand-vidékeken él, ezzel szemben Németország nyugati és déli (gazdaságilag magasan fejlett) vidékei, valamint Ausztria csaknem vegytisztán katolikus, szemben a későn polgárosodó Skandináviával és a Baltikummal, valamint Magyarországgal és Erdéllyel, ahol a protestáns kulturának igen mély gyökerei vannak, és ahol a protestáns lakosság oroszlánrésze nem germán nyelvet beszél. A korreláció tehát laza - noha nem lehet tagadni meglétét. (A határokat a 6. térkép érzékelteti).

A térképen a "nyugati keresztény" kulturkör két övezetre van osztva: egy "metropolitán" és egy "vidéki" zónára. Tudatosan nem használom a "centrum" és "periféria" kifejezéseket, mivel a "vidéki" zóna nem feltétlenül periférikus jellegű a "metropolitán" zónával szemben: kulturális értékei és potenciáljai nem alacsonyabbrendűek, legfeljebb háttérbe, felszín alá szorultak. A két zóna kulturális értelemben egymással szoros kapcsolatban áll, több-kevesebb intenzitású egymáshoz költönös termékenyítés tapasztalható, amelyben érezhető vezető szerepe van a metropolitán hatásoknak, de nem elhanyagolhatók a visszacsatolások sem. A külső zóna "vidéki" jellege alapvetően négy vonatkozásban érzékelhető:

Európa kulturális övezetei

Jelzések:

"metropolitan" zóna

"katolikus" altípus

"protestáns" altípus

Nyugat-európai
kulturkör

"katolikus" altípus

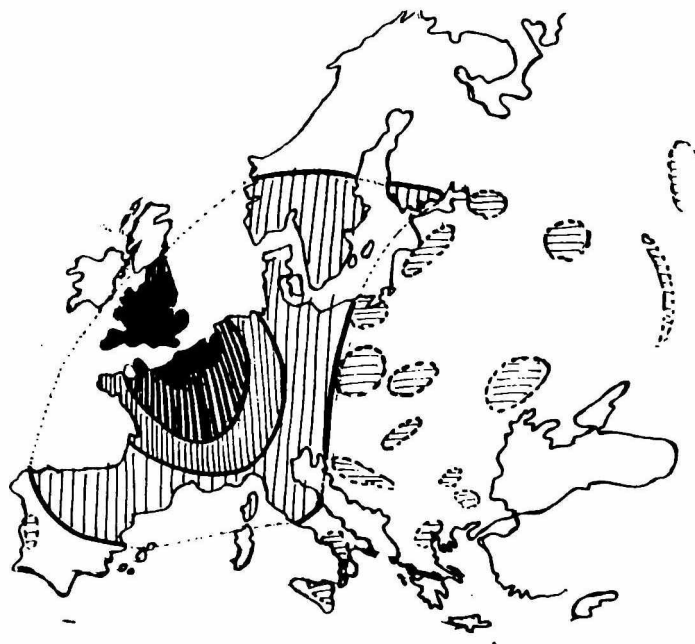
"protestáns" altípus

Kelet-európai
(bizánci gyökerű)
kulturkör

iszlám kulturkör

Az európai gazdasági centrum terjedési sémája

Jelzések:

az "ósmag"

a XIX. sz. első felében végbement bővülés

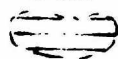
a XIX. sz. közepén kibontakozott bővülés

a XX. századi bővülések

gazdasági értelemben vett periféria

a XIX. sz. végén — a XX. sz. -ban megindult fejlődés gócai

(a) amíg a "metropolitán" zónában a műveltség, képzettség, az életvitellel szembeni igényesség és az emberi kapcsolatok kompromisszum-készsége a lakosság zömére kiterjed és több generáció óta működik-finomodik, a "vidéki" zónában ez a magatartás-életfelfogási reflex-rendszer csak a lakossági "elit" sajátja (az "elit" fogalmán nem vagyoni, vagy pozícióbeli kiemeltséget, hanem emberi értékeket kell érteni: vannak kétkezi munkából élő, kevésbé iskolázott rétegek, amelyek ezen elit részei és vannak jómódú, magasan iskolázott, a hatalmi körön belüli rétegek, amelyek inkább a "tahó" jelzővel jellemezhető!) és tömeges elterjedése csak egy-két nemzedékre nyúlik vissza, esetleg még annyira sem. Még az "elit" nagy részénél is tapasztalható, hogy a "metropolitán" zónához hasonló viselkedési-cselekvési reflexek sokszor *nem mélyen befódottak*, kiélezett konfliktushelyzetben gátlás alá kerülnek, és előbújik a meztelen, gátlástalan érdekérvényesítési reflex: hierarchikusan felépített társadalomban a közvetlen kényszerítés útján, merkantil viszonyok között pedig a "vad-kapitalizmus" viselkedési normáinak előtérbe kerülésével. A "belső-európai" mázzal nem, vagy csak igen kevésbé bevont rétegek vagy túrészi képességükkel, vagy ügyeskedő életformájukkal, vagy elkeseredett ellenállással tűnnek ki: e magatartásformák időnként váltogatják egymást. Munka- és életviteli kulturájuk, alapvonásait tekintve azonos a "belső-európaival", ám igénytelenebb, szegényebb, egyes vidékeken kevesebb *saját* munkát, energiát fordítanak fenntartásra és gyarapításra, mint a belső kör lakosai.

(b) A "vidéki" zóna képe magán viseli azt a történelemből eredő sajátosságot, miszerint az európai kulturakörhöz való csatlakozása igen nagy késéssel (i.sz. 1000 táján) kezdődött meg a beintegrálódás és különböző okok miatt folyamatos fékezéssel, következtelenül ment végbe, a fejlődés eredményeit időnként tartós háborús periódusok rombolták le és az újjáépítések is vontatottan, lassan és fékezten mentek végbe. Ennek következtében *hiányosak*, vagy pedig *hiányoznak a kulturális folytonosságot jellemző jelek*, vagyontárgyak, emlékek, amik megvannak, azok is is javarészt romosak, töredékesek, és eredeti állapotukban is *provinciálisak* - legalábbis zömükben.

Ezt a sajátosságot az egyszerű turista is megfigyelheti: akár a műemlékeket hasonlítja össze, akár a múzeumok tárlóiban található "benszüllött" anyagokat, akár a városképeket, vagy a történelemkönyvek eseménysorozatait. A Párizstól kb. 70 km-nyire fekvő Vétheuil templomát a Michelin utikönyv-sorozat meg sem említi, holott építészetileg legalább akkora remekmű, mint - mondjuk - az ócsai román templom, ami Magyarországon úgyszólván unikumnak számít. (Monet észrevette és megfestette: a kép a moszkvai Puskin-múzeumba is található!)

(c) A "vidéki" zóna általában *szegényesen van felszerelve* a kultura mindazon kellékeivel, amelyek nagyobb beruházást igényelnek (lakásalap, infrastruktúra) és ami van, annak a *kivitelezése is szegényesebb*, noha külső jegyeiben mindig (vagy inkább: csaknem mindig) próbálja követni a "metropolitán" övezetét. Talán az egyetlen kivétel ez alól a "hatalmi elit" használta infrastruktúra, középületek, paloták, villanegyedek, a fővárosok reprezentatív központjai - amelyek mintegy "metropolitán szigetecskék" páváskodnak az amúgy elég szegényes összkép közepén.

Hasonlítsuk össze Bécs, vagy Prága építészetét (nem a műemléki negyedekét, hanem a XIX-XX. sz.-ban kiépült lakó- és ipari-kereskedelmi negyedekét!) Budapestével, vagy Krakkóéval: az előbbieket nemes burkolatú házait, rajtuk a kőszobrokkal, az utóbbiak rissz-rossz vakolású utánzatait, a malterrel bekent bádoggal - telamonokkal alátámasztott erkélyekkel; vagy az elegánsan egységes stílusú párizsi, londoni utcaképet a közép-kelet-európai nagyvárosok szedett-vedett építészeti panorámájával (amelyet még Budapest esetében is csak a Dunapart és a hegyek koszorúja meghatározta össz-látvány tesz elviselhetővé!)

(d) Végül, a "vidéki" Európának általános lemaradása tapasztalható a "metropolitán" Európával szemben a *technikai kulturák*, különösen a *munkaeszközök kutatási-fejlesztési* vonatkozásai területén. Ez sem általános, egyenletes és kivétel nélküli: ugyanúgy jellemző a "vegyes" kép erre is, mint a többiekre. Ahogyan a Budapesti Operaházhoz, vagy a Parlament nem "vidékiek" a bécsi Operaház, vagy a londoni Parlamenthez képest, Ady Endre nem provinciális költő Baudelaire-hez képest, Szinyei-Merse Pál nem mucai piktor Édouard Manet-hez képest, úgy a magyar gyógyszeripari kutatás sem eleve "vidéki" a svájcihoz képest — hogy csak kiragadott, és csak magyar példákkal szolgáljak. Még kevésbé vonatkozik ez a skandináv térségre, amely *ebben a tekintetben* már évtizedek óta besorolt a "metropolitán" szférába.

Aláhúzottan hívom fel ezért az Olvasó figyelmét a "metropolitán"- "vidéki" kulturazónák közötti felosztás és határvonal-meghúzás nem-éles, nem-abszolút és nem kivételek nélküli voltára, továbbá arra, amit tudok eléggé hangsúlyozni, hogy ebben az esetben *ugyanannak* a kulturának egy gazdagabb és szegényebb megnyilvánulási, megjelenési változatáról van szó. Ilyen értelemben a "nyugati keresztény" kulturakör "vidéki" változata nem egyéb, mint az *alacsonyabb gazdasági fejlettségi szintnek* a hatása a kultura gazdagságára. Az alábbiakban igyekszem bizonyítani, hogy ez a zóna (Skandinávia déli 1/3-a kivételével) gazdasági értelemben az európai fejlődési centrum *perifériájához*

tartozik, többé-kevésbé egy kalap alatt a "pravoszláv" kulturkör társadalmával. Nos, *kulturális tekintetben* ez a vidék *nem periféria*, hanem szerves része a "nyugati keresztény"-zónának, csak egyszerűbb, szegényebb változatban. Valószínű, hogy az, ami ezt a szegényebb állapotot folyamatosan újratermeli, az a fentebbi felsorolásban elsőnek említett sajátosság: *ti. a tömegműveltség és -képzetség, valamint életmód alacsonyabb foka: ez egyben állandóan "szívja" ezt a zónát a kulturális periférizálódás felé is. Mindenesetre az a tény, hogy e gazdaságilag periférikus zóna kulturális tekintetben nem érzi magát periférikusnak, óriási feszültséget hoz létre e társadalmunkban: mindenekelőtt Közép-Kelet Európában, vagyis a balti államoktól Horvátorszáig terjedően. Ez - (tehát: Észt-, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Erdély, Horvátország, Vajdaság, Szlovénia és Dalmácia!) Európa "tektonikus törésvonala", folyamatos, olykor hevessé váló társadalmi-politikai "vulkánikus tevékenységgel", ami mindaddig fennmarad, amíg ez az övezet vagy fel nem zárkózik gazdaságilag is az európai - "metropolitán" - maghoz, vagy bele nem süllyed egy reménytelen periférikus helyzetbe, és eléri a visszafejlődés olyan stádiumát, amelyből már fel sem csillan a kitörés reménye.*

e) Gazdaság

A modern értelemben vett európai gazdaság embrionális állapota az agrárvidékekkel körülvett középkori város, amely ipari-kereskedelmi centrumként szolgált. Mind az ipar, mind a kereskedelem hosszú évszázadokig a feudális (földesuri, egyházi, fejedelmi) nagyfogyasztó igényeit szolgálta ki elsősorban, másodsorban pedig a távolsági kereskedelem számára termelt. Földrajzi elhelyezkedését tehát e két piac befolyásolta a leginkább: az iparos-kereskedő városok ott sűrűsödtek, ahol a feudális uralmi központok, valamint a távolsági kereskedelem központjai. Több ilyen centrum alakult ki Észak- és Közép-Olaszországban (Velence, Genova és a Vatikán vonzáskörzetében); a Németalföldön (a Hanza vonzáskörében), Franciaország keleti tartományában és a Rajna völgyében (fejedelmi és egyházi centrumok soraira "fűzve"), a Csehmedencében stb. stb. Végig a középkor folyamán ezek a centrumok legfeljebb kisebb-nagyobb gazdag városok területi sűrűsödéseiként voltak felfoghatók: nem szerveződtek szerves egységbe. Nem alakultak ki "iparvidékek". Ezek kifejlődése már az Újkor derekán bontakozik ki: akkor, amikor az ipar megszűnik par excellence luxusigényeket kielégítő foglalatosság lenni (úgyszólván

elválaszthatatlanul egybefonódva a képző- és iparművészettel), a kereskedelem kezdi kialakítani és elfoglalni a "városközi tér" piacait, s a technológia ágazatról ágazatra haladva sorra töri át a kézműves-módszerek korlátait.

Ez a *minőségi* fejlődés - korszakváltások sorozata - a középkori város-ipar és város-kereskedelem talajából nő ki, de nem minden vidéken egyforma erősséggel és intenzitással. Mivel egyben ez az a kor, amikor a világkereskedelem súlypontja radikálisan áttolódik a Mediterráneumról az Atlantikumra (Amerika felfedezése után), a középkori város-ipar és város-kereskedelem átfejlődése ipari-kereskedelmi centrumok létrejötte felé elsősorban az Atlantikumhoz földrajzilag közeleső vidékeken gyorsul fel: vagyis Németalföldön, a La Manche két partján és a hozzájuk igen közel eső Párizsi medencében. Különböző szerencsés körülmények egybeesése folytán a leggyorsabb a terjedés Angliában. Különböző kedvezőtlen körülmények egybeesése folytán a terjedés e korszakban elég lassú Franciaország egyéb vidékei felé és úgyszólván megáll a német nyelvterület határán is. Az európai gazdaság egyik középkori centruma: az észak- és közép-olaszországi, nemhogy folytatná a fejlődését, de inkább sorvadásnak indul; Közép-Németország és a Cseh-medence nem tud kitörni a kézműves-szintből, Európa egyéb vidékei (azaz a Mediterráneum nyugati és déli övezetei, Közép-Kelet- és Kelet-Európa, Skandinávia és a Balkán) pedig alapjában elmaradott agrár-vidékeként nézik végig az atlanti centrum kialakulását.

Évszázados késéssel a fejlődés eléri a Rajna-völgyet (Vesztfália, Lotharingia, Saar-medence): mindenekelőtt a szén- és vasérckincsek kitermelését szorgalmazó piacbővülés (vasútépítések, városi infrastruktúrák terjedése stb.) jóvoltából. Kezd kialakulni az európai gazdaság magvát mindmáig alkotó "Temze-Rajna - tengely" és körzetében az európai gazdaság történelmi centruma. (6. sz. térkép) A modern társadalomnak abban a "kamaszkori" állapotában, amelyet általában "szabadversenyes kapitalizmusnak" szoktuk nevezni, a földkerekség egyetlen összefüggő ipari-kereskedelmi rendszere az a földdarab volt, amelynek körvonalai nagyjából a Leeds - Clermont-Ferrand - Bázél - Frankfurt am Main - Antwerpen ellipszis által határolt területet fogják be. Ezen a vonalon *kívül* is van persze jelentős ipar és kereskedelem, de az elszórt, csak a nagyobb bányavidékeken vannak *kezdemények* az iparvidékké való kiterjedésre, műszaki színvonala és szervezési-gazdálkodási módszerei tekintetében egyértelműen *szekundér* szerepet játszik.

Igaz, a történelmi magot szorosan körülfogó gyűrűnek olyan helyzeti és történelmi előnyei vannak, amelyeket nehéz volna nem észrevenni: egyfelől ez a zóna foglalja magában a valamikori középkori Európa leginkább városiasodott vidékeinek nagy részét (Hessen, Baden-Württemberg, Észak-Bajorország, Cseh-Morvaország, Niedersachsen, Pó-medence, Rhône-Saône-völgy, Garonne-völgy), vagyis a modern ipari-kereskedelmi struktúra átvételére kedvező előfeltételekkel rendelkezik, másfelől jobbra a modernizálódás útját teljes erővel megindult államalakzatokhoz tartozik, harmadrészt a földrajzi közelség is nagyban megkönnyíti a technológiai és üzleti know-how gyors terjedését. Ebből a vidékből alakul ki a történelmi mag XIX. sz. második felében gyors ütemben végbement kiterjedése.

Az a "kő", amelyet Amerika felfedezése, a kapitalizmus és az ipari forradalom Európába dobott, s amely - mint láttuk - valahol Anglia-Németalföld tájékán esett a kontinensre, az első és második hullám után, nagyjából a XIX.-XX. századforduló tájékán vetette ki harmadik hullámát. Ez a Baszkföld-Katalónia - Észak-Olaszország - Ausztria - Cseh-Morvaország - Szilézia - Dél-Skandinávia szélességében zárkóztatta fel több-kevesebb mértékben az ipari-kereskedelmi struktúra történelmileg kialakult, látens formában szunnyadó kezdeményeit. Ez a terjedés nem egy ütemben és nem viharos sebességgel ment végbe: a folyamat lényegében e század közepéig tartott, háborúk és recessziók többször súlyosan megszakították. Az a terület, amit körülölel - vagyis az európai gazdasági centrum máig kialakult "határvonala" - nagyjából egy olyan vonallal keríthető körül, amely La Coruna - Madrid - Velence - Róma - Bécs - Helsinki - Stockholm - Bergen - Glasgow városok mentén húzható meg; vagyis majdnem pontosan ott, ahol a mi kiválasztott "átlagemberünk" ösztönösen "Európában" gondolkodik, s amely határ elég konzekvensen egybeesik a "metropolitán" európai kulturkör határaival is.

Európának e centrum határain kívüleső vidékei még a XX. sz. folyamán is híjával vannak - több, vagy kevesebb mértékben - azoknak a kritériumoknak, amelyek affinissá tennék a centrumot a feljük való kiterjedésre: mint a fentiekben láttuk, a kulturális feltételektől az éghajlatiáig és: a népsűrűség, illetve településszerkezetig bezárólag is vannak kitapintható handicap-tényezők. Azonban egyikük sem döntő. Ha ugyanis az éghajlati, vagy települési tényező perdöntő volna a centrumok terjedésében, Kanada pl teljesen esély-

telen volna ahhoz, hogy valamely centrum integráns részévé válhasson: mint tudjuk, ez nem így következett be. Ha a kulturális faktor játszaná a determináns szerepet, akkor teljesen érthetetlen volna a közép-keleti-európai sáv periferizálódása, vagy Japán előretörése az "európai" típusú civilizáció területén. *Semmi sem indokolja tehát azt, hogy megkérdőjelezzék a gazdasági-műszaki tényező alapvető szerepe egy adott régió, zóna, vagy társadalom centrummá, illetve perifériává fejlődésében:* ami persze szoros kapcsolatban megy végbe a kulturális fejlődéssel és vitathatatlanul a legkülönbözőbb földrajzi-természeti hatások befolyása alatt történik. Mindezekről nem lehet eltekintenünk, miközben a figyelmünket végülis még is a gazdasági faktorra összpontosítjuk. A gazdasági értelemben vett perifériára elsősorban az jellemezhető, hogy *képtelen olyan termelékenyen termelni*, mint a centrum: ez nem annyira az egyes emberre, vagy technológiai rendszerre igaz, mint amennyire úgyszólván kivétel nélküli a szélesebb értelemben vett emberi szervezetekre és mezo-, illetve makro-ökonómiai rendszerekre. Minél közelebb áll földrajzilag és kulturális szempontból a periféria a centrumhoz, annál kirívóbb, ellentmondásosabb az a jelenség, miszerint a periféria egyes, kiemelt, kedvező feltételek között működő szegmensei elméletileg a centrummal egyenértékű teljesítményre képesek, de ezt az adott "hazai" környezetben képtelenek elérni.

Az európai periféria talán a legtragikusabb példa arra, hogyan játssza több, mint száz millió ember évszázadon keresztül az "ablaküvegen zümmögő légy" kétségbeesett szerepét: hogyan könyveli el sorban az ő emberei által felfedezett műszaki "világlágereket", amelyeket a centrum újra felfedezett és technologizált-bevezetett-elterjesztett; hogyan váltak koldusszegény festők, zenészek, fizikusok, mérnökök, biológusok, a centrum felé sodródván Nobel-díjasokká; hogyan kerülnek jómódba a nála kiképzett szakmunkások a centrumban vendégmunkásokként - és így tovább. Ugyanakkor végig kell pirulniuk azokat az "esettanulmányokat", amelyek során kiderül, hogy a hozzájuk átplántált centrum-beli technikai csak fél-rentábilissal és negyed-exportsikerrel működik, a repatriált, jólképzett vendégmunkások hogyan találják meg anyagi számításaikat szakmájuktól távol, a kocsmáros- és bártulajdonos-szakmában; hogyan válnak nagy áldozatokot követő nemzeti nekibuzdulásaik a nemzetközi verseny, meg a hazai fél-hozzáértés martalékaivá, vagyis hogyan győzedelmeskedik végülis mindig az az irányzat - az egyéni sorsokban, a menedzsmentben, a gazdaságpolitikában, a politikában és az ideológiában egyaránt -, amely a *periférikus létben való megnyugvás* mellett voksol.

Ennek a makacs alacsony-termelékenységnek az eredendő oka *valahol* - a történelem és a társadalom mélyein - szorosan összefonódik a fentebb már érintett kulturális tényezőkkel: amennyiben maga a kultúra sem választható el a gazdaságtól. Nagy félreértése volt a XX. sz. vulgár-materialista társadalomfelfogásának az, hogy az elmaradottságot egyenesen e vagyon- és jövedelemhiányra vezette vissza. Azóta tudjuk, hogy sem az erőltetett ("megkésett-eredeti") felhalmozás *önmagában*, sem a külföldi tőkebeáramlásnak valamilyen okból bekövetkező tömegessé válása *önmagában* nem indukál *akkora és olyan* fejlődést, amely véglegesen, visszafordíthatatlanul kiragadná a perifériából az érintett társadalmat. Ha a vagyongyarapodás gyorsítása nem fonódik össze proporcionálisan a kulturális tényezők ugyancsak gyorsított fejlesztésével, torzult, pazarló, végső soron *önmaga energiáit felemésztő* fejlődés jön létre, s a periférikus lét bővítetten reprodukálódik. A kelet- és dél-európai térképen felfedezhetők e nagy, aránytalan (vagy arányvesztett) fejlődési nekirbulások nyomai: olyan ipari-kereskedelmi körzetek, amelyek létrejöttében, kialakításában óriási adag, a történelem által igazolt ráció húzódik meg: részben a szerves fejlődés során is kialakultak volna, részben az őket "villámgyorsan" létrehozó gazdaságpolitikák nem erőszakolták meg annyira a gazdasági-kulturális fejlődés követelményeit, hogy a létrejött ipari-kereskedelmi góc-kezdemény "szörnyszülötté" válják. (Egyébként ez utóbbira is lehet példát találni!) A 6.sz.térképen feltüntetett néhány ilyen góc-kezdeményt: a Pétervár-környékit, a Riga-Tallin környékit, a közép-urálit, a Moszkva-környékit, a Volgamelékit, az ukrainait, a Gdansk- és a Krakkó-környékit, a sziléziait, a Magyar Középhegység vonulatát követőt, a Horvátországit, valamint a román és bolgár iparosítási gócokat; továbbá a Thesszaloniki-vidékét, Dél-Olaszországban és Észak-Portugáliában kiépült iparvidék-kezdeményeket. Ezek együttes termelőkapacitása rendkívül nagy: ám innovációs képességük csökkenő, termékeik minősége silány, közlekedési-hírközlési infrastruktúrájuk primitív, egymással és a világ egyéb részeivel fenntartott kereskedelmi, információs, K+F és egyéb kapcsolataik kezdetlegeseek, (még azoké sem éri el a centrum által kívánt mértéket és minőséget, amelyek formálisan integrálódtak a centrumhoz. Vagyis az európai centrum szempontjából *kívülesők*, a centrumba és a centrum által kialakított piac szempontjából *nem kompaibilisek*, a centrum minden ösztönös (piaci) és tudatos (gazdaságpolitikai) reakciója ezen körzetek tevékenységét *feleslegesnek* ítéli, immunreakcióval felel

a közeledésükre. Minden válaszreakció a *felszámolás* felé löki az érintett körzetek igényes iparágait.

A helyzetet súlyosbítja az, hogy az európai periféria a XX. sz. elején-közepén a *centrumhoz való felzárkózásnak egy olyan modelljét dolgozta ki*, amely az egész gazdasági apparátus sajátos arculatát hozta magával: gyökeresen hatott a műszaki paraméterekre, a termék- és ágazati szerkezetre, a menedzsment és a gazdaságpolitika reflexeire, a lakossági elvárásokra és szokásokra egyaránt. *Ez a modell sajátos keveréke volt az európai kultúra kollektivista-biztonságkereső "mellékáramának" és a "keleti keresztény kultúrkör" számára nem teljesen idegen ázsiai termelési mód modernizált változatának.* Abszolút prioritást adott a termelő ember egzisztenciális biztonságának, egyben szoros hierarchikus függési rendszerbe tagolva be a gazdálkodókat; abszolút prioritást adott a tömegek elsörendű szükségletei gyors és széleskörű kielégítésének, miközben megalkudott az alacsony termelési kultúra minőségzüllesztő hatásával; *alárendelte a parciális érdekeket a szélesebb közösségi érdekeknek, miközben erősen korlátozta az egyéni életstratégiák érvényesülését és a tehetségek kibontakozását; előnyt adott a tervszerű kooperációnak a gazdasági anarchiával szemben és eközben feláldozta a gazdaság minőségi fejlődési energiáit a mennyiségi növekedéssel szemben.* Mindezeket a súlyos kompromisszumokat nem csak "bizánci" és "ázsiai" bebizonyosításai miatt tette, hanem egy 70 évig tartó, súlyos katonai fenyegetettség hatása alatt is. Nos, ez az európai centrum gazdasági és kulturális arculatától való eltávolodást magával hozó modell még pregnánsabbá tette a periféria "faramuci" arculatát. Előtte ui. a periféria nagyjából egyértelmű volt a régió elmaradott agrár-arculatával, a "feudális csökevényekkel" és az ennek megfelelő primitív és kegyetlen politikai szerkezetekkel. Ami kevés modern ipar ezen a szikes talajon meg tudott kapaszkodni, az nagyjából beilleszkedett a centrum-periféria láncolatba, mégpedig - a nem-európai perifériák iparaihoz hasonlítva - nem is túl alantás helyen. A "szovjet"-típusú kitörési modell azonban létrehozott egy *"benszülött" periférikus ipari strukturát is*, amelynek a versenyképtelensége - különös tekintettel az eleven munka aránytalanul magas (szociális terhekkal aránytalanul megfejt!) - költségeire és aránytalanul alacsony (az általános létbiztonság miatt nem sarkallt!) teljesítményére, szinte "állatorvosi lovává" vált azoknak a tanmeséknek, amelyek elriasztani voltak hivatottak minden perifériát a centrum pórásától elszakító kitörési

kísérletektől.) A bűvös "szocializmus" szót azért nem mondtam ki a fejtegetés során, mert ez a jelenség csak érintőlegesen függ össze a szocializmussal, minden olyan koncentrált fejlesztési erőfeszítéssel együtt jár - az arab világban is, latin-amerikai gazdaságokban is jelentkezett - ahol az állam a széles fronton való gazdaság- és infrastruktúra fejlesztést megkísérli összekötni egy bőkezű és "rendszerbe állított" (vagyis nem karitatív alapon szervezett) szociális gondoskodással.) Ez a modell belpolitikailag sem vált tartósan sikeressé, a világpiacokon pedig egyértelműen kudarcot vallott. Végülis nem tudott ellenállni a minden oldalú fojtogatásnak: nem csak Kelet- és Közép-Európában, de a Maghreb egyes országaiban sem, aholis a modell ideológiai igazolását nem a marxizmusban, hanem valamiféle modernizált iszlámban próbálták megtalálni.

Az európai centrum és periféria sajátos, ellentmondásos viszonyban áll egymással. A centrum *tőke-kirajzásai* ezt a zónát mindig csak mellékesen érintették. Az első nagy tőke-emisszió nem ide irányult, hanem azokra a tengerentúli területekre, amelyeket a "történelmi mag" részét képező hatalmak a XIX. sz. folyamán katonailag-közigazgatásilag is bekebeleztek és egyértelműen nyersanyagbázisként, valamint tömegáru-piacként használták. A német "Drang nach Osten" - törekvések sem voltak alátámasztva kellő tőkeerővel: a Második - majd később a Harmadik - Birodalom az akkumulálható tőkefelesleg zömét egyfelől a hadi készülődésekbe ölte, a gyarmatosított világ újrafelosztását remélve kikényszeríteni, másfelől tartalékolta ezen, az eredeti gyarmatosítóktól elhódítandó területek "feldolgozására". Az európai perifériát jószerével úgy kívánta "használatba venni", ahogyan az az ölébe hullott: kevés tőkebefektetéssel, a helyben akkumulálódott termelésítőanyag-tömeg kiszorításával. A Második Világháborút követő tőkeforgalom-felélénkülés több szempontból is elkerülte az európai perifériát: a legfontosabb ok ezen országok zömének a külföldi tőkebefektetések fogadásától való kategorikus elzárkózása volt. Ez kezdetben a működő- és a kölcsöntőkére egyaránt vonatkozott, majd később csak a tartós tulajdonszerzést zárta ki, illetve korlátozta olyan mértékben, hogy az ide áramlás kiesett a nyugati cégek számításaiból. Aztán, amikor már minden adminisztratív és ideológiai akadály elhárult a működő tőke befogadása előtt, derült ki, hogy az európai centrum (nem csak az európai: az amerikai is és - némileg kisebb mértékben - a japán-koreai is!) nem is nagyon tud mit kezdeni az európai perifériával. *Mint piac* sem elsőrendű

jelentőségű, hiányozván a biztos egzisztenciájú, széles középréteg, amelynek folyamatosan táguló és mélyülő, emellett hihetetlenül manipulálható keresletére az egész centrum-tömegipar felépült; *mint termelőbázis* csaknem használhatatlan: természeti kincsei nem jelentősek (a szovjet utódállamokat kivéve!), felhalmozott termelőapparátusa előregedett, lehasznált és a szerény tömegigények kielégítésére volt felépítve, infrastruktúrája "nincs is köszönőviszonyban" a centrum üzleti szükségleteivel, munkaerejének átlagos munkárafoghatósága egy jó nagy történelmi korszakkal marad le a centrumé mögött, a tömegek viszont szociális szempontból "elkényeztetettek", a munkaerő társadalmi szintű összes költsége a termelékenységhez képest magas: illetve, más, ugyancsak periférikus országokban ennél jóval olcsóbb és munkárafoghatóbb embertömeg áll a rendelkezésre: a zóna *politikai jelentősége* igen csekélyé vált, abban a pillanatban, amint megszűnt a szovjet nagyhatalom, mint potenciális fenyegetés. *Vagyis, függetlenül az un. "vasfüggönytől", az európai periféria akkor sem lett volna az európai centrum tőke-emisszióinak fő célpontja, ha netán ez a kirajzás zömmel periférikus országok felé történt volna.* A nemzetközi tőkeforgalom utolsó négy évtizedének története azonban arról tanúskodik, hogy a centrumokból kirajzó *működő* tőke - vagyis az, amelynek, szerencsésebb esetekben *lehet* fejlődés-gyorsító szerepe is! - *zömében nem periférikus* területekre irányult, hanem vagy az azonos centrumon belül "kóválygott", vagy egy másik centrumba való behatolást kereste. Csak akkor lehetett számítani periférikus területek felé nagyobb működőtőke-áramlatok megindulására, amikor valami ok a centrumokon belül kivételesen gyors műszaki-szerkezeti generációváltást kényszerített ki, s a "levetett" generációt gyorsan kellett áttelepíteni olyan olcsón termelő országokba, ahol az egyéb feltételek is úgyszólván ugrásra készen állottak (pl. a "kezes" munkaerő, a megfelelő eréllyel megáldott, a hámba fogandó munkaerővel szemben skrupulusokkal nem korlátozott államhatalom - és így tovább).

A centrum tehát *átsugározza* a technikai-gazdasági vívmányokat erre a sajátos európai perifériára, s ezáltal akarva-akaratlanul *animálja* azt az önerők megmozgatásával való "rakkolásra", ám *kevésbé finanszírozza* e kétségbeesett erőfeszítéseket, noha időről-időre alaposan *lefölözi* ezek - rendszerint még félreértett - eredményeit. Ha mindehhez hozzátesszük azt is, hogy az európai centrum évszázadok óta e periféria területén, vagyonának és vérenek maximális pazarlásával bonyolítja le nagyobb katonai akcióinak zömét is,

nagyjából érzékelhető az a mélyen ellentmondásos viszony, amely az európai centrum és periféria keretében kialakult. Ezt *egyfelől a gazdasági kihasználtság, magára hagyottság és egyben animáltság keveréke jellemzi, másrészt (a "nyugati keresztény" zóna esetében) a kulturális azonosságból, valamint (a "keleti keresztény" zóna esetében) a kulturális perifériakusság helyzetéből adódó további keserűség*. Hangsúlyozom: mindkét zónában jelen van ez a keserűség, noha az okai jelentősen különböznek. Ezt az egész felemás, ambivalens, megoldhatatlan helyzetet, amely Európa két felének ezeréves történelme folyamán "kúszva" alakult ki, a XIX-XX. századok mind interdependesebbé váló világában fájdalmasan manifesztálódott, engedtessek meg "szegényrokoni - komplexusnak" neveznem. *Valószínűsíthető, hogy ez Európa egyik alap-ellentmondása.*

II.

Nagyot tévednénk, ha azt hinnők, hogy az az ellentmondásos világ, amelyet Európának neveznek, nem más, mint egy békés, gyarapodó centrum és egy irigykedő, a gazdag rokonra acsarkodó, de egyben európai létébe "reménytelenül szerelmes" periféria egymásra feszülő együttese, aféle Lafontaine-i "tücsök és hangya" mese. Európát csak úgy lehet megérteni, ha belekalkuláljuk a centrum belső ellentmondásait, valamint az európai centrum és az egyéb világgazdasági-politikai-katonai erőközpontok közötti erőviszonyokat is. Kezdjük az elsővel. Ha ránézünk a centrum térképére, a következő gazdasági-politikai alakzatok tűnnek a szemünk elé:

- olyan középhatalmak, amelyek olyannyira részesei voltak az "ösmag"-nak, hogy résztvettek a földkeregséget valamilyen formában felosztó első gyarmatosítási hullámban (Anglia, Franciaország);
- egy olyan középhatalom, amely ebből az osztzkodásból akkoron kimaradt (Németország);
- két közepes nagyságú ország, amelynek egyes vidékei több-kevesebb alappal tényleges részei a centrumnak, más vidékei pedig inkább a perifériához állnak közel (Olaszország, Spanyolország);
- néhány, korán felfejlődött, valaha gyarmatbirodalmat is tartó kisgazdaság (Belgium, Luxemburg és Hollandia), illetve a történelmi fejlődésében sajátos utat bejárt, ugyancsak régen-szüpergazdag ország (Svájc);
- néhány, a fejlődés kései szakaszában sikeresen kitért (szaki kis ország (Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország);

- egy valamikori kvázi-periférikus birodalom töredékeként, a II. Világháború utáni "kirakat"-szerepét ügyesen kihasználva felfejlődött *kisgazdaság* (Ausztria).

Ha nem a fenti térkép zónáiban, hanem a politikai térkép állam- és szövetségi határaiban gondolkodunk, egy további kategória is adódik:

- az európai *integrációba* politikai okokból bekebelezett *periférikus kisgazdaságok* (Írország, Portugália, Görögország), amelyeket azért érdemes a centrum vizsgálatakor is figyelembe venni, mert a velük való gazdasági-politikai manipulációk bizonyos mértékig hatnak a centrumon belüli erőviszonyokra is.

Mindegyikük sajátos fejlődési pályát futott be, ennek köszönhetően sajátos mozgási feltételei és érdekei vannak, s ezek együttesen nagy mértékben meghatározzák mozgásukat (s egyben az európai centrum sorsára gyakorolt hatásukat is!) azon a kompromisszumokból összeálló erőterén belül, amit az "európai centrumnak" nevezünk (ami tehát tágabb kör az EK-nál, noha a gerincét mindinkább az EK-csoport adja és az EK időnkénti gyarapodásának *természetes* határai ugyancsak a centrum határaival azonosak!) E tanulmány kereteit könnyen szétfeszíthetné e fejlődési pályák akár csak vázlatos ismertetése is: célszerű ettől eltekintennem, ám azzal a megjegyzéssel, hogy nagyon megérné - a "metropolitán" és a "vidéki" Európának egyaránt - egyszer istenigazában restaurálni az európai történelmet: a szakavatott restaurátor keze alatt, a több évszázados hazugság-rendszerek kocsmacégér-mázolmányai lekapargatásával, eltűnhetne a *valódi* mozgások Leonardo-táblaképe. Szóval: erre a munkára nem érzem magam alkalmasnak, s a jelen gondolatsort sem tartanám célszerűnek megszakítani egy Európa-történelem felvázolásával. Ezért kizárólag a *gazdasági-külgazdasági* modellek vázlatát kísérelem meg igen nagy ecsetvonásokkal papírra vetni: éppen csak annyit, amennyi rávilágíthat a centrumon belüli ambivalens viszonyokra: az európai, szövetségi, nemzeti érdekeknek a világ gazdasági érdekekkel való olyan összefonódásaira, amelyek a fentebbi kategóriákra többé-kevésbé jellemzőek.

(a) Az *angol-francia* és a *németalföldi* modellek közös vonása a *korai* kifejlődés és a valamikori *gyarmatbirodalmak*. A koraiság egyrészt azért fontos, mert magában hordja a kereskedelem tökefelhalmozó és piac-expansziós hatásának kivételes fontosságát, másrészt ágazati prioritásokat is jelent (textil, vasút, hajózás), harmadszor piaci orientációt feltételez: készáru-nyersanyag cserét a tengerentúli világgal: a születő gyarmatokkal és az önálló életre kelő telepes gyarmatokkal; másrészt benyomulást a még nem kapitalizálódott Európa bomló feudalizmusainak piac-kezdeményeibe (posztóval, vászonnal,

petróleumlámpával, mozdonyokkal, hidakkal, gőzhajókkal, stb. stb.), s mindezt kvázi-monopolhelyzetben: vagyis inkább extenzív, mint intenzív növekedésre orientálva a *külpiac* által. Politikailag és gazdaságpolitikailag ez a modell a *liberalizmus* bölcsője: korántsem az ember veleszületett szabadság-eszményétől ihletve, hanem egyfelől tükrözve a nemzeti "diszperz piac" szabadversenyhez közelálló viszonyait, másfelől kifejezve a monopolhelyzetben lévő erőket, a "menő manók" természetes arroganciáját: hogy ti. tőlük csinálhat mindenki azt, amit akar, ugyanis az lesz a végeredmény, ami nekik - ti. az erőseknek - hasznos. Ezt azért érdemes itt megemlítenem, mert a liberalizmus eszméje, amelyet napjainkban inkább Amerika (ti. a XX. század "menő-manó"-ja!) hangoztat, egyben az "európaiság" egyik ideológiai talpköve is: születése visszavezethető arra a korra, amely az "ős-mag" virágkoronként vonult be az európai agyakba. A modell egyik nagy, automatikusan feltételezett előnyének a szüntelenül sarkallt technikai előrehaladást tartották, a másoknak a civilizáció terjedését, a harmadiknak az ember személyi szabadságának kivívását. Mindháromban nagy igazságok is rejlettek, és egyben nagy relativitás is. A technikai előrehaladás a belpiaci verseny, valamint a külpiacok szervezésére irányuló expanzió toló-húzó erejének függvényében gyorsult, a nemzetközi piaci monopolhelyzet fékező hatása következtében viszont veszített erejéből. A civilizáció terjedése - mint azt a kort tárgyaló gazdaságtörténelem sejtetni engedi - az emberiség egyik legkegyetlenebb vállalkozása volt, s a jobbágyi kötöttségtől függetlenített egyéni életek milliói feneketlen nyomorba és gazdasági kiszolgáltatottságba zuhantak. Mégis, a modern Európának ez "hőskora" volt, amelyből mindmáig energiát merít. Maga az az országcsoport, amely ezt a "hőskort" kezdeményezte, végigmenetelte és a végigszenvedette bel- és külföldi áldozataival, e sajátos, kivételezett helyzetbe kishíján *bele- rokkant*. Strukturái akkor is őrizték az "ős-iparágak" nagy súlyát, amikor azok már dinamizmusukat vesztetten vánszorogtak túltermelési válságból a következő túltermelési válságig; megőrizték a klasszikus családi vállalkozásokat akkor, amikor a piacot már rég részvénytársaságok tarolták; érvényesítették monopolhelyzetüket a gyarmati adiminisztrációk és hadseregek árnyékában, és óriási tömegben adtak el a "benszülötteknek" olyan árukat, amelyek az európai és amerikai piacokon már bővlinak számítottak. Tették mindezt óriási haszon mellett, amelynek legnagyobb forrása mindinkább a nyersanyag- és élelmiszertermelő gyarmati eleven munka olcsósága volt. Ez a tény hosszú évtizedekig *elfedte* e gazdasági modell tulajdonképpeni *elkorcsosulását*. A történelem különös fintora folytán eme angol-francia-németalföldi korai mo-

dell két illúzió forrásává is vált: egyfelől - exportcikk-ként - a centrum folytonosan sugározza a klasszikus szabadverseny "siker-sztorit" a periféria felé, követésére biztatván őt, ami által az ésszerű önvédelemtől és tudatos fejlesztés-támogatástól próbálja elriasztani; másfelől maga is újra meg újra beleszédül a szabadverseny-illúzióba - persze csak ideiglenesen és a gyakorlati intézkedések vonalán meglehetősen óvatosan - akkor, amikor az oligopol szerkezet és a szorossá vált termelési-fejlesztési-kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatrendszer megkövetelte gazdaságpolitika valami oknál fogva nem jó "passzba" kerül. Éppen ezért, bár az angol--francia--németalföldi korai modell már a történelemmé, utóhatásai máig is érzékelhetők: egyfelől az "ős-mag" vitalitási problémáiban, másfelől a szabadverseny illúzió makacs túlélésében.

(b) A másik modell első kibontakozása a XIX. sz. derekától századunk első feléig tart. Prototípusa a *német* fejlődés, de bizonyos rokon vonásokat a *svájci*, és - főleg - a *skandináv* fejlődési utakban is ki tudunk mutatni ezzel. Kezdjük a *német* esettel. Ennek alapvonása a *tolerálható mértékű megkészség* az előző csoporthoz képest, mégpedig olyan műszaki-gazdasági viszonyok között, amikor a behozás még *nem követel emberfeletti erőfeszítéseket* sem a műszaki gárdától, sem a menedzsmenttől, sem a felhalmozást "összeguberáló" dolgozó lakosságtól, viszont sikerrel kecsegtet. Továbbá, nem elhanyagolható kelléke az adott szituációnak az sem, hogy a felzárkózásra felsorakozó társadalom Európa egyik történelmileg *legműveltebbje*: kézműves-szintű műszaki-gazdasági kulturája tradicionális és elsőrangú, kereskedelme fejlett. Az, hogy lekészt a bel- és külgazdasági expanzió első vonatáról, alapjában véve két oknak köszönhető: egyfelől az Atlantikumtól való földrajzi távolságának (ezt a körülményt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az ugrásra való érettség a Rajna vonalán volt a legnagyobb, és attól keletre-délre távolodva a táv arányában láthatóan csökkent!); másfelől a politikai-gazdasági szétmorzsolódottságnak. Ez a két ható tényező magyarázza egyben azt is, hogy amikor - a porosz-osztrák és porosz-francia háborút követően - megtörténik Németország politikai integrációja, az "ős-maghoz" való csatlakozás folyamata viharos gyorsasággal bontakozik ki, mégpedig úgy, hogy a Rajna-völgyi epicentrumból indul ki, és előrehaladása két elvet követ: egyfelől a nyugat-kelet irányt, másfelől a hagyományos németföldi ipari-kereskedő város-központok sűrűsödési foltjainak irányát. A déli (bajor) és keleti (brandenburgi, mecklenburgi, poroszországi) "végek" sokáig jószerével kimaradnak ebből a modernizálódási viharból. A német gazdaságpolitika többé-kevésbé tudatosan, többé-kevésbé a nagy német bank- és ipari erőközpontok "szimatára" bízva

magát - ráérezett arra, hogy nem volna célszerű erőltetett menetben végigyalogolni azokon a fejlődési fázisokon, amelyeken az "ős-mag" végighaladt: sem az *iparszerkezet* jellegét, sem a *vállalatszerkezet* milyenségét, sem pedig a *menedzsment* stílusát illetően. Vagyis: az iparfejlesztés középpontjába a textilipar *egyáltalán* nem került be, a bányászat-kohászat-fémfeldolgozás vertikumnak pedig mind súlyát tekintve, mind pedig outputjának jellegét tekintve egészen más szerep jutott, mint a klasszikus modellben; emellett a szelektivitási súlypontok közé eleve besorolt a vegyipar. Vagyis a német modell *gépipar-vegyipar* súlypontokra támaszkodott. Továbbá: a gyors fejlesztést nem a családi kisüzemek szabad versenyeztetésével kezdték meg, hanem eleve erősen koncentrált tőkéket kovácsoltak össze - ebben hatalmas szerepet kaptak a nagybankok - és, legalábbis a kulcsszektorban, eleve óriásvállalatokkal debütáltak. Ez természetes is: a választott ágazatok műszaki követelményeiből fakad. Végül, mivel a német ipar nem számolhatott a gyarmatbirodalmak "inkubátor"-piacaival, az európai piacon pedig folyamatosan meg kellett mérkőznie a korábban érkezettek versenyével, így a vállalati filozófiák eleve a *kemény versenyben* való helytállásra, a *műszaki teljesítmény* növelésén nyugvó folytonos (ám illékony) előny biztosítására, valamint az *agresszív piacpolitikára* (ma úgy mondanám: marketingre!) alapozódtak. Amíg a korai angol-francia-németalföldi modellt egyes mesteremberek és makacs, merész kereskedők nagyipari vállalkozásai jellemezték, addig német ipari modernizáció eleve a mérnök-menedzser "lelkivilágát" tükrözi. Több, mint száz év történelmi távlatából azt kell mondani, hogy a "német út" - az amerikaival és a japánnal "holtversenyben" - a modern kapitalizmus kiépítés egyik legszerencsésebb modelljének bizonyult. Megintcsak a történelem fintora, hogy maguk a modell építői messze nem voltak tudatában a saját művükben rejlő *gazdasági* erőtartalommal; a hatalmi elit ezt a szerencsés gazdasági konstrukciót jószerével csak eszköznek tartotta az ország *katonai* megerősödéséhez, s ez utóbbival akarta kierőszakolni a német fejlődési út ráterelését a biztosabbnak, kényelmesebbnek, megalapozottabbnak vélt "angol-francia-németalföldi"-modell vágyaira. Más szóval a német gazdaság fejlesztésének egyik (időnként egyetlen) alapcéljává a katonai potenciál erősítése volt. Ez egybeesett az ipar szerkezeti prioritásaival (gépipar-vegyipar) is, az ipari-banki parancsnokság alatt kifejlesztett konszernek érdekeivel is, és tökéletesen megfelelt a porosz feudalizmustól örökölt junker-réteg törekvéseinek is: ráadásul alátámasztást nyert a XIX. sz. német politikai tapasztalatától - ez ui. hemzsegett a gazdaságilag alátámasztott sikeres katonai lépésektől. Űg is fogalmazhatnók, hogy

a "német modell" *imperializmusként* született, szemben az "angol-francia-németalföldi" modellel, amelynek imperialista vonásai fokozatosan, a gyarmatbirodalmak kialakulásával bontakoztak ki, és, miután e birodalmak ki-kristályosodtak, az imperializmus ezek kihasználására és megvédésére koncentrált erőit. A "német modell" viszont a világ újrafelosztásának előkészítése jegyében fejlesztette ki összes szerveit. Ez olyannyira sajátjává vált, hogy a vesztes világháborút követő teljes összeomlás után, amikor módja lett volna ártértékelní addig követett stratégiáját, egy csaknem másfél évtizedes letargia és útkeresés után, "ragadozóí" reflexeinek engedelmeskedve, ismét az agresszív katonai expanzió megoldását választotta. Egy újabb, szörnyű hatású háborús vereség volt szükséges ahhoz, hogy a Harmadik Birodalom mindkét utódállama egyértelműen a gazdasági expanziót válassza a fejlődési modelljében rejlő lehetőségek kiaknázása eszközéül. Nehéz megjósolni, hogy az újraegyesített Németország megmarad-e ezen történelmi alapfilozófia mellett, vagy ismét a modelljében látensén benne rejlő, hagyományos útra kanyarodik? Mindkettőnek egyforma esélye látszik kibontakozni: valószínű, hogy a környezet, világ-erőviszonyok, európai erőviszonyok, egy német "neokolonialista hálózat" kiépítésének lehetőségei (egyfelől az EK-keretében a tengeren túl másfelől a szocialista világ romjain, stb. alakulása) fogják végülis eldönteni, melyik kerekedik felül.

(c) A "skandináv modell" a németnek nem édestestvére, de vérrokona: annyiban, hogy ez is *későn érkezett* társadalmak felemelkedési próbálkozása, ez is erősen *szelektív* ágazati fejlesztésén alapul, ez is a *minőségi* és a *műszaki* tökéletesség fenyegetésével száll síkra a nemzetközi konkurencia-harcban, ez is modern *nagyüzemi* hálózatot épített ki és korszerű *menedzselési*, valamint *marketing* elveket alkalmazott. A német alapmodelltől való eltérései két alapokra vezethetők vissza: (a) arra, hogy egy generációval később jutottak a kitöréshez szükséges érettségi fokra: (b) arra, hogy valamennyien kis országok lévén nem is álmodhattak a világ újrafelosztásában való aktív részvételtől, így a világgazdaság és a "nagy-politika" mozgásai által keltett hullámok mozgását figyelték meg, és igyekeztek ügyesen, okosan kihasználni a számukra kedvező alkalmakat.

Dánia első ilyen lépése annak felfedezése volt, hogy a *níliparosodott Anglia biztos élelmiszerellátó bázist* keres magának. Erre alapozódott a nagy teljesítményű hús- és tejtermék termelés, amelyet aztán alapul használtak az iparfejlesztés irányba kialakításakor is; ma Dánia már nem a brit szigetek vaj- és húsellátásából él, hanem abból a speciális

nem a brit szigetek vaj- és húsellátásából él, hanem abból a speciális műszaki kulturából, amelyet kifejlesztett.

Svédország a kirunai vasérc különlegesen jó műszaki tulajdonságaira építette "trambulinját": ez minden igényes acélminőség szükséges kel- léke, elsősorú feltétele a magas minőségű gépek gyártásának, így a hadiiparnak is. *A két világháború nagy felhalmozási lehetőséget* kínált a semleges Svédországnak, amely ezt okosan gyümölcsöztetve élre tört egy sor precíziós gépgyártási területen, mindeneelőtt a kissorozatú, igen nagy konstrukciós- és szerelési-munka-igényes gépek, berendezé- sek területén.

Norvégia olcsó vízenergia forrásai éppen akkor lettek feltárva, amikor Európában rohamosan kezdett nőni az alumínium iránti igény. Az ország eddig jobbára halászatba fektetett tőkájének jelentős részét átszivattyúzta az energiatermelésbe és energiaigényes feldolgozóiparba. Ez nagyot, de *nem elég nagyot* lendített a gazdaságon. Az Északi-tengeri self olajának az árrobbanásokat követő kihasználása adta meg a ki- egészítő lökést.

Végül *Finnország* a két világrendszer határán kínálkozó lehetőségek hullámain lovagolta meg: nyugati környezetétől alapvetően technológiát és kiegészítő tőkét szívott, a szovjet piac felé pedig kétféle exportra rendelkezett be: egyfelől nagy tömegű devizaszerzésre alkalmas - nem feltétlenül a technika élvonalába tartozó - termékekkel (hajó, bútor stb.), másfelől olyan termékvilággal, amely összevágott nemzeti gazda- sági adottságaival és tradícióival, s emellett a nyugati piac felé is stratégiai ágazatként szerepelt (fa-cellulóz-papíripari gépek, speciális automatikák stb.).

A modell Achilles-sarka az idő-tényező: ha ui. nem sikerül visszafordíthatat- lanul beékelődni a centrumba addig, amíg a kivételesen kedvező gazdasági, vagy politikai konjunktúra létezik és "fejhető", akkor a gazdaság óhatatlanul a centrum és a periféria közötti részbe szorul be, elveszíti dinamizmusát és visszafelé kezd sodródni. Ez látszik a fő veszélynek a finn esetben a Szovjetunió szétesése utáni időszakban, de megérintette az újraperiférialódás "jeges le- hellete" a norvég gazdaságot is az olaj-boon összeomlása után. Svédország - minden, látványos nehézségei ellenére -, valamint Dánia, úgy látszik, végleg megkapaszkodott a centrumon belül.

(d) *Az olasz-spanyol* fejlődési útra mindeneelőtt az jellemző, hogy mindkét ország csak "derékig" tudott a perifériából kiemelkedni. Olaszországnak északi - és részben középső (Toscana, Umbria) vidékei az európai centrumkövetel- ményeknek mindenben, vagy csaknem mindenben megfelelő gazdasági és tár-

sadalmi-kulturális közeget fejlesztettek ki, míg a Mezzogiorno gazdasági értelemben elmaradott maradt (s ezen az EK-támogatta óriási fejlesztési program sem tudott gyökeresen változtatni!), politikai-társadalmi tekintetben pedig "szalonképtelen" állapotban van, ami nem csak inkompatibilis az európai centrum arculatával, de folyamatos, igen negatív hatású fertőzési gócot is jelent az európai mag számára. Spanyolország esetében ez a centrumhoz integrálódó és integrálható körzet lényegében Katalóniára és Baszkföldre terjed ki, vagyis volumene kisebb, mint az olasz, fejlettségi nívója sem éri el amazt. Ugyanakkor a periférikus jellegű országrészek jóval kevésbé kellemetlenek (Baszkföld a maga szeparatizmusával és terrorszervezeteivel kínzóbb kavics az európai cipőben, mint a "kezes" Andaluzia vagy Estremadura!) A két ország fejlődési menetét tehát úgy lehet felfogni, mint egy - hol a kötöttfogású bírkózáshoz, hol inkább a pankrációnhoz hasonlítható - küzdelmet az inkább a centrumhoz közelálló és inkább a perifériához közelálló zónák között, amelynek fő tétje az, hogy melyik tudja lefölözni a másikat. Ha ui. a periférikus zóna harcol ki prioritást a nemezeti jövedelmek regionális újraelosztása területén, fejlődési kilátásai valamelyest javulnak, viszont (a) a centrumhoz közeli zónáké romlik; (b) ráadásul a tőlük elszívott jövedelem a periférikus zónákban sokkal rosszabb határfokkal hasznosul, mint náluk, ezért a felzárkózás stratégiai handicapja is növekszik. Ha viszont a centrum felé tartó zónának sikerül "gyarmatosítania" a saját, belső perifériáját, az rövidebb távon erő-injekcióként járul hozzá felzárkózási tüsténkedéseikhez, hosszabb távon viszont növeli az ország duális jellegét, ezzel együtt a gazdasági-politikai-társadalmi feszültséget, ami nem tesz jót a centrum-közeli zónák európai sikereinek sem. Ime: a dióhéjban világméretű "Észak-Dél", illetve az európai méretű "Kelet-Nyugat" ellentét, mégpedig egy-egy országon belül, ami tetézi annak kellemetlenségeit (sőt: életveszélyessé is válhat, amint azt Jugoszlávia példája is mutatja!). - Ez a küzdelem nagy energiákat köt le, és nincs minden határfok-rontás híján a centrumhoz tartó, vagy annak részét képező északi zónák gazdaságára-társadalmára sem. Tulajdonképpen ezek a perifériába átlógó országok ezért "nyitott sebekként" viselkednek az európai centrum testén.

(e) Az *osztrák* fejlődési utat a teljesség kedvéért (és a földrajzi-történelmi közelség miatt) emlitem. Alapvonásait tekintve ti. inkább a fentebb "skandináv" modellnek elkeresztelt pályához áll közel: ő is felfedezte azt a *kivételes lehetőséget*, amit a "Nyugati Világ végvára", vagy "kirakatablaka" - helyzet nyújtott neki, és ezzel okosan élt is. Ugyanakkor belső fejlesztési politikája — talán az egy turizmus kivételével — nem volt olyan átgondolt és követke-

zetes, mint az északiaké: lehet, hogy módja sem volt rá, mert ipari szelektivitásának irányát nem maga határozta meg, hanem az országba beözönlő – jobbára nyugat-német - tőke. Ausztria elég közel került ahhoz, hogy teljesen a német gazdaság függvényévé váljék. Ez viszont pregnánsan eltérő vonás az északiakétól, amelyek, noha elég nyitottak voltak a külföldi vállalatok behatolásai előtt, elkerülték az egyoldalú orientációt. Továbbá sajátosságként említhető az a - még ma is ható - körülmény, hogy az osztrák "kisgazdaság" egy 3/4 évszázada még egzisztált középbirodalom "repezdarábja", vagyis gazdasági-társadalmi tekintetben még ma is némileg "torzóként" viselkedik, azaz gyenge egyensúlyi viszonyokkal küszködik és erősebben van kitéve a konjunktúra-hullámzásoknak, mint azok a vele nagyjából azonos méretű gazdaságok, amelyek eleve mai keretei között fejlődtek ki. (A több darabra vágott giliszta egyes darabjai életképesek ugyan, de hatványozottan sebezhetőek egy nem feldarabolt gilisztával szemben, mégha az nem is hosszabb egy-egy giliszta-torzónál!) Bármilyen látványosnak és - a Lajta keleti partjáról nézve - irigylésreméltónak látszik is az osztrák fejlődési út, az európai centrumhoz való tapadása még elég labilisnak tűnik. Ha ezt kiegészítjük azzal, hogy a szocialista tömb széthullásával és a rendszerváltásokkal kihúnyta az az össznyugati érdek, amely még áldozatokat is hajlandó volt hozni azért, hogy a "Keletre nyíló ablak" folyamatosan muskátlis legyen, ezt a tapadást még labilisabbnak ítéelhetjük. Az osztrák gazdasági teljesítmény versenyképessége ugyanis - az említett turizmustól, és néhány szűk ipari területtől eltekintve - ugyancsak elég közepesnek bizonyul: ebből meg lehet persze élni, de egy ütemben lélegezni a centrummal elég nehéz lesz.

Az európai centrum tehát több dimenzióban nézve heterogén. Nem csak az a baja, amit az integráció előestéjén hirdettek, hogy tíz széttagolt, párhuzamos, inframarginális erejű gazdasági strukturák, gazdaságpolitikák, piacok konglomerátuma, amely nem versenyképes egy amerikai óriásgazdasággal szemben. Ezen - ha nem is annyira, mint ahogyan remélték - az EK-n belül is és az EK európai "holdudvara" segítségével is - már sokat korrigáltak. *A nagyobbik baj a gyökerek meglehetősen nagy különbözőségeiben van, ami eltérően viselkedő gazdasági modelleket hozott létre, és ezek természetüknél fogva, reflex-szerűen hajlamosak még ma is egymás ellen dolgozni. Világért sem akarom állítani, hogy a II. Világháború óta eltelt fél évszázad törekvései és folyamatai ezen nem tompítottak: megkockáztatom azonban azt, hogy e tompítási-eliminálási folyamat még nem jutott el addig, hogy az*

eltérő, ellentétes modellek ösztönös mozgásai véglegesen, újjászületési remény nélküli módon legyengültek volna, s helyükbe az új, európai-konvergens reflex-rendszer egyértelműen determináns erőként lépett volna. Lehet, hogy egy idő múlva ez megtörténik: ma még azonban az európai centrum nem nevezhető minimális mértékben sem homogén közegnek: inkább a heterogén zónák kusza, de szoros interdependenciáinak szövevényeként lehet felfogni.

III.

Nem lévén szorosabban vett tárgya ezen eszmefuttatásnak, az európai centrumnak, mint a világgazdaság és -politika egyik vonzási központjának a másik két központhoz való viszonyát csak érintőlegesen, vázlatosan tárgyalom. A probléma a II. Világháború befejezése óta merült felszínre: akkor ti., amikor az eladdig a világpiacon csak élelmiszer- és alapanyagtermékeivel szereplő, alapjában zárt amerikai gazdaság aktivizálódott: hatalmassá nőtt gazdasági potenciálját politikai-katonai hegemoniájára támaszkodva megpróbálta érvényesíteni a világpiacon, mindenekelőtt Európában és Európa szet-hullófélfelben lévő gyarmatbirodalmában. A 70-es - 80-as években ismét élesen merül fel a probléma: egyfelől az olajkrízisek és a nagy világgazdasági korszakváltás eléggé devalválta azokat az ellennyomásokat, amelyeket az európai centrum az amerikai gazdasági hegemonia ellen a "golden sixties" idején oly látványos sikerrel fejtett ki - nem kis mértékben az integráció segítségével -, másrészt erre az időszakra esik Japán és "holdudvara" új világgazdasági erőközponttá való szerveződése a Távol-Keleten.

Az európai centrumnak e tengerentúli erőközpontokkal összevetve vannak előnyös és hátrányos tulajdonságai.

Előnyös tulajdonsága mély kulturális tradíciója, ami főként az európai munkaerő nagyobb és mélyebb szakértelmében, innovációs készségében, munkakulturájában nyilvánul meg; emellett nem elhanyagolható az az előny sem, amely évszázados világkereskedelmi tapasztalatában, kiépített kapcsolataiban rejlik (még ha ezeket erősen be is árnyékolják a gyarmattartói múlt hazajáró szellemei!); valamint az európai technika és gazdaság sokarcúsága, amely alkalmazkodóképességet rejt maga mögött.

Ezeket az eléggé nem értékelhető előnyös tulajdonságokat az amerikai erőközponttal szemben erősen leértékeli az európai centrum (fentebb ecsetelt) heterogenitása, ami - mint említettem - egyrészt dezintegráltságból, másrészt reflex-rendszerbeli különbségekből áll, és a szinkron fellépést, valamint fejlődést akadályozza. Másrészt az amerikai centrumban az eleven munka faj-

lagos közvetlen költségei jóval magasabb szinten alakultak ki, mint Európában, s ráadásul e költségeknek nagyobb a szakképzettség szerinti széthúzottságuk. Magyarán, a magasan képzett, kreatív munkaerő Amerikában "boritékban" a többszörösét képes megkeresni annak, mint ugyanazzal a munkával Európában megkeresne. Igaz, Európában ezt a különbséget nagyrészt áthidalják a különféle társadalmi juttatások, továbbá a differenciát erősen tompítja az európai minőségi munkaerő jóval nagyobb egzisztenciális biztonsága is (a bért kisebb rizikó-tényezővel kellene deflálni a reális arányok kiszámításához!), ezek azonban nem közvetlen érdekeltégi tényezők. A magasabb közvetlen bér vonzza a legképzettebb munkavállalói réteget és eredményezi a *tömeges brain-drain-t* Amerika felé. Ezt a vonzerőt csak növeli az amerikai kutató-fejlesztő intézmények magasabb felszereltsége és gálánsabb finanszírozása. Ilyen értelemben Amerika az európai centrum *parazitája*: minél nagyobb a K+F szerepe a termékek költségében és a belső-külső versenyképességben, annál aktívabb az az Európát kivéreztető - Amerikát pótlólagos energiával tápláló szerep, amelyet ez a parazitizmus játszik. Sajátos "ördögi kör" alakul ki: Amerika átszívja a szellemi potenciál bizonyos hányadát, ezt - magasabb integráltsága és homogenitása folytán - jobb hatásfokkal működteti, mint az Európában lehetséges volna, ezzel további előnyökre tesz szert - és így tovább. A folyamat Európában negatív visszacsatolás láncreakciót képes beindítani: mivel a brain-drain húzóerőt *egyenes irányban* Európa nem képes semlegesíteni (az EK nagy, koordinált kutatási programjai az ellensúlyozás irányában erőlködnek!), részben a tényleges szétszórtság miatt, részben az Európában történelmileg kialakult társadalmi értékek és mechanizmusok miatt, az európai válasz az amerikai kihívásra a "welfare state" vívmányainak és intézményeinek erősítése (erre még a neo-liberális áramlatok is rákényszerülnek!), ami viszont közvetlenül és közvetetten növeli az európai termelés költség-szintjét: vagyis ellene hat Amerika egyik handicap-jének, és rontja az esélyeket a távol-keleti konkurencsál szemben. Persze Európát ebbe az ördögi körbe nem csak a brain-drain kényszeríti: de kétségtelenül ez is közrejátszik: minél nagyobb a kreatív munka iránti igény, annál fájdalmasabban.

A két központ erőviszonyai nem egyértelműen hajlanak egyik, vagy másik fél felé. Egy olyan világgazdasági irányzat, amely a versenyképesség fő összetevőjévé az olcsó tömegtermelést teszi, elbillenti a mérleg nyelvét az amerikai irányba; egy másfajta irányzat, amely inkább a gyors termékváltást,

a diverzifikált, a vásárló egyéni igényeihez jobban alkalmazkodó termékszerkezet helyezi előtérbe, kedvez a drágább, de megbízhatóbb, jobb minőségű áruk keresletének, fellendíti Európa esélyeit. Ha a versenyképes technológiák inkább beruházásigényesek, az Amerikát engedi előtérbe, ha inkább szakmunka- és konstrukció-igényesek, az Európának kedvez; ha a "divatos" technológia lazábban bánik az energia- és anyagfelhasználással, az az amerikai "technológiai filozófiát" segíti felszínre, a spórolósabb, gondosabb technológiákban az európaiak nagyobb mesterek. Ha a konjunktúra villámgyors és tömeges technológiaváltást követel, ez a tőkében gazdag és integrált Amerikának megy könnyebben: az evolutív technológiai nemzedékváltás viszont Európában nagyobb eredményeket hoz, mivel jobban átítatódni "finom" innovációs tevékenységgel.

A sort lehetne még folytatni: de talán ennyiből is érzékelhető, hogy a két erőközpont rivalizálását nem lehet egy-két kiválasztott "mutatószám" segítségével jellemezni, még kevésbé a pályáját leírni. Mindent összevetve azért valószínűsíthető, hogy az amerikai centrum *nagy időtávlataban* jelentős potenciál-főlényt tud felmutatni az európaival szemben, s hogy az európai handicap hátterében az európai centrum dezintegráltsága és heterogenitása áll. Ezt azért nagyon fontos, mert (a) tudatosítása óriási *cementáló* erő, amely arra hat, hogy a különböző irányban mozgó, egymással ellentétes mélyérdekű gazdaságok *mégis* erőszakot tegyenek ösztönös törekvéseikben és művelő csökkentsék e heterogenitást; (b) ugyanakkor azok a gazdaságok (zónák), amelyek a legkevésbé érzik magukat sújtva a handicap által - vagyis a "német" és "skandináv" modell alapján verseny-orientáltan kifejlődtek - helyezkedhetnek egy olyan filozófiai alapra, amely szerint kiejtik világpiaci fegyvertáraikból az óriási belső piacot és belső munkamegosztást feltételező termelési profilokat, és berendezkednek olyan profilokra, amelyek tekintetében az amerikai (és - előlegezzük meg - japán) mega-szériás gyártási kultúra főlénye nem, vagy csak alig érződik. Egy ilyen koncepcionális fordulat esetén a "német" és "skandináv" típusú gazdaságok felesleges ballasztként igyekeznek megszabadulni a mindmáig lomhább "angol-francia-németalföldi" utat befutott társaktól, csakúgy, mint a "spanyol-olasz-osztrák" típusúaktól; inkább vállalják az európai perifériával való együttműködést - persze elavult technológiák átadói valamint kevésbé K+F- és precíziógyártás-igényes munkafázisok át-hárítói minőségben: vagyis neo-félgyarmati jellegű munkamegosztást feltéte-

lezve, (c) amennyiben e két, ellentétes irányzat közül az integrációt gyorsító irányzat kerekedik felül, feltétlenül az integráció *mélyítésének* prioritását helyezi előtérbe: a *bővítés csak az európai magon belüli országok esetében bír némi realitással.*

A *távol-keleti centrumhoz* képest az európai centrum kulturális és kereskedelmi előnyei még kézenfekvőbbek: a világgazdaság tárgyai, játékszabályai, mechanizmusai mind európai eredetűek, itt "bennszülöttek". Az amerikai központ számára - európai kulturális származék lévén - ez önmagában nem jelent problémát, Távol-Kelet számára azonban ez az egész - import. Megérteni, megtanulni, reflex-szé fejleszteni való, s ez nem csekély energiát köt le: még az olyan munka-centrikus társadalmak is megérik, mint amilyen a japán, vagy a koreai.

Ugyanakkor a távol-keleti társadalmaknak vannak olyan előnyös tulajdonságaik, amelyek félelmetes erejűvé teszik azokat, mint gazdasági-kulturális riválisokat. Ezek közül elsőként nem a munkaerő relatív (a termelékenységhez viszonyított) olcsósága érdemel említést - mint azt a szakmai irodalom rendszerint teszi -, hanem a már fentebb szóba jött *munka-központúság*: ez ugyanis *ok*, míg a relatív olcsóság az ebből eredő *okozat*. A kelet-ázsiai életvitel munka-központúsága alatt (nevezhetnénk: "*közelesség-központúságnak*" is, és ez talán találébb is volna!) egyszerre kell érteni a tanulékonytságot, a fegyelmet, a hedonizmustól való mentességet, az áldozatkészséget és a közösségi célokkal való azonosulást: szóval majdnem mindent, aminek az előző fejezetekben az *ellenkezőjét* soroltam fel az európai kultúra közös nevezőjeként. Kétségtelen, hogy mindezen tulajdonságok összessége kevésbé kedvező társadalmi-pszichológiai közeget hoz létre az innovációk számára, mint az európai tulajdonság-csokor: ám ez csak a számukra idegen civilizáció elsajátítási szakaszában kulminál "végrehajtó", "adaptáló" reflex-rendszerben. A második-harmadik generáció, beleszületvén abba a hibridbe, amely a távol-keleti és europid kulturából kialakult, már "otthon érzi magát" ebben és fokozatosan felszínre kerül a kreativitása is. Ezért hosszú távon nem jogos az európai ön-vigasz, miszerint a távol-keletiek ugyan fegyelmezettebbek, áldozatkészebbek, szorgalmasabbak és egyben igénytelenebbek, mint mi, ezzel szemben nem alkalmasak az innovációra. *A távol-kelettel való versenyt végülis az fogja eldönteni, hogy melyik bizonyul ütöképesebb fejlődési motornak: az europid individualizmus, avagy a távol-keleti kollektívizmus.*

Illetve: létrejön-e a kettő között szintézis: az európai centrumok tudnak-e az innovativitás feladása nélkül annyit feláldozni gazdasági individualizmusukból, és átfiltrálni azt kollektívista vonásokkal, hogy versenyképesek maradjanak azzal a távol-keleti modellel szemben, amely - megőrizve kollektívista alapjait - szemünk láttára növeszti ki tagjainak és szervezeteinek európai - individualista - innovatív jellemvonásait. Mindkét szintézis-folyamatnak máris vannak veszélyes túlzásai. Európa periférikus övezeteiben napjainkban vallott kudarcot egy kísérlet, amely megpróbálta mechanikusan felváltani, illetve primitív módszerekkel szintetizálni a kettőt, alapjában átbillentve a rendszert a kollektívista oldalra (nem véletlenül: ő is a fejlődés gyorsítását tűzte ki célul!). Japánban tanui vagyunk egy kúszó fogyasztás-szint-növekedésnek, amely drágítja az eleven munkát, még mielőtt annak termelékenységére az olcsóság, mint kedvező költségfaktor nélkül is biztosítaná az általános versenyképességet. Ugyanakkor a japán gazdaságpolitika kénytelen hátrálni e tendencia előtt, mivel a konjunktúra túlságosan is külgazdaság-függővé vált, és előre látható, hogy a belpiac relatíve szűkös korlátai az egész japán expanziót alááshatják: vagyis a japán "csoda" mintha kezdené kienni maga alól a talajt. Ha ez a tendencia kibontakozik - Japán nem talál hatékony mozgásformát ezen ellentmondás kezelésére - az "európai" kulturák uralta centrumoknak van esélyük a távol-keleti centrum lekonzolidálására, végső soron - kikapcsolására. Ha megtalálják az adekvát mozgásformát, valószínű, hogy tartósan élre tudnak törni.

Aláhúdom, hogy mindaz, amit e kurta-furcsa fejezetben "elhadartam", nagyon vázlatos, nagyon jelzés-szerű. Kizárólag azt akartam felvillantani, hogy az európai centrum világ-pozíciója naponta, súlyosan megkérdőjeleződik. Ha elfogadjuk azt is, hogy magának a centrumnak súlyos púp van a hátán: a fentebb vázolt heterogenitás, ami egyben dezintegrációs vektor is egy nem kellően integrált történelmi állapotban - világossá válik, hogy Európa, mint a három világcentrum egyike, "halmozottan hátrányos helyzetben" leledzik. Ez a többszörösen szorongatott helyzet az európai centrum lényegéhez hozzátartozik: ha ezt nem értjük meg, azt hiszem, semmit sem értünk Európából.

IV.

Utolsónak hagytam a gondolatmenetben az *európai periféria gazdaságai*-nak-társadalmainak ellentmondásosságát.

Pontosításképpen: a vizsgálatot a *Közép-Kelet-európai* perifériára koncentrálok, vagyis figyelmen kívül hagyom a dél-olasz, dél-spanyol és portugál fél-elmaradottságot: egyrészt azért, mert ezek sajátos problémáit a centrum egyik zónája kapcsán már súroltam, másrészt pedig azért, mert az európai periféria *égető*, — vagyis egész Európára nézve veszélyessé válható — problémái kevésbé kötődnek a mediterrán, mintsem a kelet-európai térséghez.

Ha a centrumot — mint a második fejezet végén említettem — heterogén zónák kusza, de szoros interdependenciájának szövevényeként fogjuk fel, a periféria *még ez se*: gazdasági-kulturális-politikai zónái ugyan heterogén természetűek, s a közöttük létesült ilyen-olyan kapcsolatok ugyan kuszák, de nem beszélhetünk szoros interdependenciáról sem (noha majd negyven évig azt hittük, hogy ilyent hoztunk létre), és nem beszélhetünk “szövevényről”, vagyis valami szerves fejlődési folyamat eredményeképpen létrejött rendszerösszefüggésről sem, (noha az a tudatos rendszerépítő tevékenység, amely kezdetben a VSZ és a KGST keretében végbement, a maga idejében egyedülálló kísérletnek számított: ma már persze tudjuk, hogy hol volt a koncepcióba beépült alaphiba).

Amint fentebb említettem, kultúrálisan a térség két körre oszlik: a “nyugati” és “keleti” keresztény kultúrköre: ez utóbbiban itt-ott (a Balkánon és az Ural nyugati peremén) találunk iszlám” beszüremléseket is. A nyugati zóna zömében ennek “katolikus” szárnyához tartozik, de vannak igen jelentős “protestáns” szigetek, illetve átitatódások is: a Baltikumban, Szlovákiában, Magyarországon, Erdélyben, és a Vajdaságban.³ Ezek közül a szempontunkból fontos a “keleti”-“nyugati” keresztény kultúra választóvonala: ez ugyanis sajnálatos módon, de tagadhatatlanul *akadályozza* a térség homogenizálódási folyamatát (amely *magától* nem gyorsult fel soha: tudatos politikával olykor megpróbálták kibontakoztatni, pl. a történelmi Magyarország egyes korszaka-

3 Újólaj felhívom az Olvasó figyelmét, hogy a vallás-nevek nem szó szerint értendők, hanem jelzésként: mint ahogyan a régészek, ha La Tene, Aurignac, Hallstatt elnevezéseket használnak, akkor nem ezekre a városkákra gondolnak, hanem egy jellegzetes kultúrára, amelyet — az első, vagy a leggazdagabb lelőhely után — róluk neveztek el.

kaiban, a II. Világháborút követő négy és fél évtizedben): ekkor érezhető fékező tényező volt a két zóna kulturáinak jelentős eltérése. Ez nem csak — olykor nem is főképpen — az eltérő vallásban csúcsosodott ki: nagyobb szerepe volt a gondolkodásmódbeli, viselkedési és társadalmi-reagálási reflexbeli, értékrendbeli eltéréseknek. (Mindezek persze hatványozott mértékben gátolták a muzulmán beszüremlések és a “keresztény” kultúrkörök kontaktusainak működését is.) Mindkét oldalon folyamatosan egzisztálnak azok az irányzatok, amelyek a differenciákat eltúlozzák, — “dramatizálják” — és elzárkózást hirdetnek, illetve gyakorolnak. A hátuk mögött rendszerint olyan politikai erők húzódnak meg, amelyeknek — bármilyen ürügyre támaszkodván — érdekük az európai periféria politikai és szellemi balkanizált állapotban tartása. Ellenhatásképpen felütik a fejüket olyan irányzatok is, amelyek elbágyasztalják a két zóna eltéréseinek hatását az emberekre és intézményekre: az élet ezekre rövidesen rá szokott cáfolni, így ez az irányzat közvetve és akaratlanul a szeparatisták malmára hajtja a vizet. Ez is példa arra, hogy a jóindulat, ha nem párosul realizmussal, néha többet árt, mint amennyit használni remélt.

A “nyugati” és “keleti” zónák közötti értékrendbeli eltérések mögött, valahol a mélyben a különböző mértékű *polgáriasultság*, inkább életfelfogásbeli, mint életmódbeli közelség a centrumhoz, valamint a kulturális *tradíciók* évezredes, bevésett sztereotípiáinak különbségei húzódnak meg. Ezek közül a polgáriasultság a legnagyobb hatású: az a tapasztalat ugyanis, hogy ha e téren kiegyenlítődés megy végbe, egy-két nemzedéken belül rohamosan megindul az értékrend egészének közeledése, s a valamikor egymástól viszolygató különbségek “folklorisztikus” sajátossággá szelidülnek; nemhogy taszítanak egymástól az emberi (egyéni, üzleti, kulturális stb.) kapcsolatokat, hanem még valamilyen vonzó “bájt” is kölcsönöznek a máságnak. Vagyis a kulturális differenciák mögött, a háttérben gazdasági differenciák állnak. Persze ezek nem egy lépcsőben, egyenes vonalon határozzák meg a kulturális milyenségeket, hanem bonyolult hatásrendszeren keresztül, és — mondanom sem kell — csak nagy társadalmi átlagokban és csak statisztikusan észlelhetők. Azt is hangsúlyozni szükséges, hogy a XX. század második felében egész Közép-Kelet-Európán végigvonuló hatalmas (részben elavult koncepciójú, részben félbemaradt) *modernizálódási hullám* a gazdasági fejlettségben a II. Világháború előtti időkben még igen pregnánsan érzékelhető különbségeket

sok tekintetben elmosta: legalábbis a felszínen, és a számszerűen mérhető tartományokban. Gazdasági és kulturális statisztikai adatai tekintetében a Balkán és a szorosabb értelemben vett Kelet-Európa (Ukrajna, Bjeloruszlia, Oroszország) vagy teljesen, vagy csaknem teljesen felzárkózott ahhoz az országcsoporthoz, amelyet a nyugati kereszténység” periférikus vidékeként jellemeztem: tehát a három balti államhoz, Lengyelországhoz, Szlovákiához, Magyarországhoz, Erdélyhez és a két észak-nyugati délszláv államhoz. Sőt, vannak olyan speciális — sokszor nem is másodrendű — területek, ágazatok, körzetek, ahol megtörtént a sorrend-váltás, a “keleti-kereszténység”-körbe sorolódott zóna lekörözte a másikat, s közeledett a centrumhoz, vagy el is érte azt: gondoljunk például az orosz úrkutatásra, annak ipari hátterére. Tehát itt sem *korszakos* és *abszolút érvényű* a differencia: nincs valóságos szakadék, és senkinek semmi oka arra, hogy “szupremáciája” tudatában lenézzen másokat. Igaz, a gazdasági teljesítményekben érzékelhető különbségek vannak: ezek főként a technikai részmegoldásokban, a kidolgozás gondosságában, az áru-megjelenítés kulturáltságában, a kereskedelmi, szolgáltatási kultúrában, az üzletviteli módszerekben stb. stb. nyilvánul meg. E differenciák néha ordítanak: azonnal észrevenni, hogy egy magnetofont Penzában gyártottak-e vagy Rigában, netán Mariborban; nehezkesebb Ukrajnával külkereskedelmi ügyletet kötni, mint Magyarországgal — és ez még akkor is igaz, ha mindkét országban tervgazdaság, vagy mindkettőben piacgazdaság van; észrevehetően szerencsésebben hasznosítja a vásárolt licenct egy lengyel, mint egy román autógyár stb. Csak a legkézenfekvőbb különbségek közül soroltam fel néhányat. Persze, ha mélyebben szántunk az életkörülményekbe, derül ki, hogy az elnagyoltabb, hanyagabb, kevésbé termelékeny, kevésbé ötletes egyéni és szervezeti “keleti” teljesítmények mögött szegényesebb és kulturálatlanabb életviteli körülmények, oktatás, kommunális ellátottság, vagyis *alacsonyabb igény szint és ennek még alacsonyabb kielégítési szintje* húzódik meg, ami legalább annyira kulturális, mint amennyire gazdasági kérdés: pontosabban negatív visszacsatolási láncreakcióval állunk szemben: az alacsony gazdasági szint és az ennek megfelelő kulturális szint fékező kölcsönhatásával. ami nem szegénység, nem alacsonyabbrendűség, hanem történelmi produktum: a nyugati keresztény zónában is világosan kimutatható, ha azt a centrummal vetjük össze. Sőt, ez utóbbi differencia ordítóbb, mint az, amelyet a periféria két zónája között tapasztalhatunk. Ami viszont nagyon “pravoszláv”, az a lakosság

és a hatóságok tompább ellenreakciója, lanyhább kitörési elszántsága ebből az állapotból, szemben a "nyugati" zónával, ahol mind az egyének, mind a szervezetek és hatalmi konstrukciók igen elszántan próbálnak e minőségi jegyek tekintetében idomulni a centrumhoz. Valószínű, hogy a "nyugati" típusú perifériának a keletitől való ösztönös idegenkedése éppen erre a körülményre vezethető vissza: nem szeretik magukat olyan követelményrendszer közepén érezni, amely lassítja kétségbeesett közeledési erőlködéseiket a centrum színvonalához, vagy legalábbis annak könnyebben elérhető, külsődleges jeleihez.

A kulturális-gazdasági választóvonal az európai periféria megosztottságának alap-vonulata. Minden egyéb, amit észlelünk — sokszor igen élesen — ennek a vonulatnak a "feléptménye." A térség *politikai balkanizálódottsága* is.

Ezt két értelemben is érthetjük:

— *államszerkezeti* síkon az apró, minden szempontból életképtelen és kiszolgáltatott nemzet-államocskák (mindegyikük több-kevesebb nemzeti kisebbséggel "megáldva") térben és időben *váltakoznak* összetákoltt soknemzetiségű birodalmakkal;

— *politikai rendszer*-síkon az egyes államokon belül *gyenge, szétagrózódt, pártharcokba és anarchiába fulladó* (magukat rendszerint demokratikusnak nevező, valójában efemer, egymást váltogató diktatúrácskák sorozatából összefűződő) *rendszerek váltakoznak ál-monolitikus diktatúrákkal* (amelyek egyike-másika de facto nagyobb egyéni szabadságot biztosít állampolgárainak, mint az őt megelőző, vagy követő "nemesi rzezpospolita!")

Nagyon fontos tényező az, hogy e térségben *semmi sem igazán az, aminek nevezi magát*, vagyis ami hordozza a vele szembeni bel- és külföldi elvárásokat, amire épülhet egy gazdasági fejlődés, ami formálja az ott élő emberek tudatát az óvodás kortól a nyugdíjas korig. Egyrészt minden többet ígér, mint ami ebben a hányatott történelmű régióban egyáltalán megvalósítható; másrészt *semmi sem tart még egy nemzedék életciklusa-hosszan sem*, minden félbe-marad csömört és illúziókat hagyván maga után, minden eltűnik a süllyesztőben, miután mindent összemocskolt, amit annakidején (nem is régen!) ő maga tüntetett el a süllyesztőben, *s végül mindenről kiderül, hogy vagy utópia volt, vagy "svindli", "úri huncutság". Ami állandó, az az elmaradottság, a centrumba olvadás "kékmadár"-álma, valamint a folytonosan "karbantartott" frusztráltság, és az egymást követő nemzedék rángatása az "állam-*

szervezeti" és *"politikai rendszer"* dimenzióban egyaránt. Közép-Kelet-Európa politikai és morális tekintetben is halmozottan hátrányos helyzetű.

Vegyük sorra a periféria államalakzatait: A három *balti* állam hol az orosz (szovjet) birodalom több-kevesebb autonómiával rendelkező alkotórésze, hol megpróbálnak saját lábukon megállni - másfél-három milliós lakosságukkal, elmaradott gazdaságukkal, kiépítetlen nemzetközi piaci kapcsolataikkal, egy olyan korszakban, amikor a szomszédjukban 30-1000 milliós lakosságú, náluk négyszer-ötször termelékenyebb országok kényszerítve érzik magukat az integrációra, tendenciában a konföderációra. Ugyanez vonatkozik a *jugoszláv* állam "repszardarabjaira" is: sőt, tulajdonképpen a mind divergánsabb irányt vevő *cseh-szlovák* államra is. *Lengyelország* több mint kétszáz éve minden európai konfliktus legfőbb áldozata: területe, lakossága, gazdasági szervezete folyvást pusztul és újjáépül, ide-oda tolódik, felosztódik és újraegyesül, miközben hadseregek dúlnak végig rajta, mindenféle hatalmak lázítják, manipulálják őket, a kormánytól az utca emberéig bezárólag éppen valaki(k) ellen, valami szentnek kikiáltott, vagy hétköznapi cél érdekében; *Magyarország*, amelynek utolsó másfél évszázados történelmében nem sok állampolgára úszta meg a két háború, két-három felkelés, két-három rendszerváltás, egy-két területbővülés és csonkulás, ötévenkénti gazdasági hopp- és kopp - váltakozás ideg- és gerincőrítő játékát; *Románia* és *Bulgária*, amelyek a térség relatíve legháborítatlanabb országai: "csak" a világháborús ide-oda területváltozásokhoz és a rendszerváltásokhoz kellett alkalmazkodniuk; és végül az *ukrán-belorusz-orosz* térség, amely forradalmakat, háborúkat, diktatúrákat és anarchiákat élt meg folytonos ínség és szuperhatalmi dicsőség, nagy emberi és társadalmi felemelkedés és testléleknyomorító terror, kulturforradalmak és bénító dogmatizmusok úgyszólván párhuzamos hatásai alatt: amely még nem érkezett a *minőségi* fejlődést belendítő fokáig arra az időpontra, amikor a legsúlyosabb dezintegráció készül életképtelen, más nagyhatalmak kényére-kedvére kiszolgáltatott töredék-államokká szétszabdalni.

Az európai periféria országainak *egyéni tragédiáit* hatványozza az a "bellum omnium contra omnia" állapot, amely a térség nemzetközi arculatát jellemzi, s amely *kollektív tragédiává* teszi ennek az övezetnek a sorsát. Szemben a centrummal, ahol a nemzetek kölcsönös gyűlölködésének és háborúzásainak *végső, lényegbeni* okai gazdaságiak voltak, a periféria nemzeti-államai torzulásainak *alapvető lehetőségét* a megkésett polgári fejlődés és nemzetváltás, a kevert nyelvű területek fennállása, a hatalmat gyakorló elitek és a nyomorgó

néptömegek más-más nyelvcsoporthoz való tartozása: vagyis a *nacionalizmusok* és *ellen-nacionalizmusok* teremtették meg: pontosabban, az általános elmaradottság, szegénység, az elitek és a néptömegek közötti óriási életvitelbeli szakadékok keltette *osztályharcok* könnyen voltak *transzponálhatók* nemzetek közötti, nemzetiségi, többségi-kisebbségi harc, (beleértve ebbe a fel-felárgoló *faji* gyűlölködéseket és atrocitásokat is!) olyanmilyre, hogy ez a transzpozíció belemaródott a lakosság tudatának *legmélyébe* is. Az európai periféria ilyen értelemben vészesen hasonlít akár a Közel-Kelethez, akár a Kaukázushoz.

E kollektív tragédiát végképpen betetőzi a *centrum hatása*: illetve, a centrumok hatása. Nyugat-Európa számára ez a térség jobbra valamiféle "vivóterem" szerepét játszotta: itt pattantották ki *egymás közötti* konfliktusait és - elég gyakran - itt vívták meg legvéresebb háborúikat, felhasználva és elpusztítva a periférikus övezet területét, emberanyagát, vagyonát, lelki békéjét. Ugyanakkor e pusztító, az eredeti elmaradottságot csak tetéző háborúk kárainak helyrehozatalát áthárították a kárvallottakra, a rövid béke-periódusok alatt a térség szempontjából meglehetősen előnytelen kereskedelmet folytattak velük, azt a tökemennyiséget, amely gyorsítólag hatott volna e térség országainak fejlődésére, a centrum nem itt használta fel. Az európai periféria a modernizálódás, az elmaradottságból való kitörés szempontjából már vagy évszázada rendelkezik olyan kedvező feltételekkel, mint a távol-keleti térség: az a "hátsó udvar"-pozíció, amely a centrum vele szembeni politikájának köszönhetően sorsává vált, mindmáig alkalmatlanná tette a tényleges modernizálódásra. Ez nem vádirat: csak ténymegállapítás. A tigris nem lehet elmarasztalni azért, mert nem szereti a spenótot: az európai centrum az *érdekeit* nem saját perifériáján találta meg: pontosabban azokat az *érdekeit*, amelyek aktivizáltak volna egy régió rejtett energiáinak felszínre hozásában, jobban tudta érvényesíteni pl. a "telepes gyarmatok" országcsoportjában (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, vagy korábban az Egyesült Államok), vagy a XX. sz. második felében a kelet-ázsiai térségben, mint Kelet-Európában. Saját perifériáját arra használta, amire az *érdekei* predesztinálták: "vivóteremnek" és "hátsó udvarnak". Ehhez viszont két politikai megoldási lehetőség kínálkozott: az egyik a soknemzetiségű *ország-konglomerátumok* létesítése, vagy legalábbis eltérése, olyan formációk, ahol a "divide et impera" gyakorlata belpolitikai módszerekkel történik, és a vezénylest valamelyik nemzet elitje látja el. Ilyen "szörnyszülött" volt az Osztrák-Magyar Monarchia, de az Ottomán Birodalom és a cári Oroszország is. A császári Németország e funkciót csak

szük körűen, mintegy "háztájiban" gyakorolta a megszállt és bekebelezett lengyel területeken.*⁴

A másik megoldási lehetőség a *politikai balkanizálás*: vagyis olyan, nemzeti, vagy legalábbis egy domináns népcsoport által uralt államok létrehozása, amely e térségben persze csak *kis* államokban ölthet testet, amely a korábban (a "birodalmi" időkben) úgy--ahogy létrejött gazdasági, infrastrukturális hálózatokat ésszerűtlenül és életképtelen darabokra szabdalja, hatalmas, valamely országban többségi népcsoportokat kerít el más országok határai közé, vagyis a *XX. sz. kövteményeihez képest lehetetlenül törpe gazdasági egységek politikailag egymásnak ugrasztott alaktalan masszájával* tölti meg a periferiális teret. A "divide et impera" gyakorlata itt áttevődik kül- és katonapolitikai szférába. Az atomizált régió politikai mechanizmusai - folyamatos nyugat-európai asszisztencia (kecsegtetések és elriasztások, apróbb kegyek osztása és megvonása, szövetségi rendszerekbe való besöprések stb. stb.) mellett - önmagában is gondoskodik arról, hogy a szükséges *konkordia* ne jöhessen létre, ne épülhessen ki a kölcsönös egymásrautaltságra támaszkodó együttműködés, és ez ne szabadítson fel rejtett fejlődési energiákat. E két módszert térben és időben váltogatva is lehet alkalmazni: az I. Világháborút lezáró békeszerződések éppúgy kreáltak töredék-államocskákat, mint mini "többszemzetiségű birodalmakat". Jalta és Potsdam ezt az állapotot tulajdonképpen csak újra-rögzítette: úgy látszik ekkor senkinek sem volt érdekében valami más konstrukciót létrehozni. Napjainkban felerősödött a balkanizálás: szemmel láthatóan igen nagy erők dolgoznak a volt Szovjetunió teljes atomizálásán, Jugoszláviáé már lényegében megtörtént - kérdés, egyben tud-e maradni a cseh-szlovák állam és Románia. Ugyanakkor fel-felbukkannak a politikai élet szennyes hullámaiból olyan - egyenlőre még igen óvatos - apró jelecskék is, amelyek mintha arról tanuskodnának, hogy a kis nemzetnek "nevelőtiszti" felügyelet alá helyezése, azaz újabb soknemzetiségű ország-szövetségek világra

4 A Szovjetunió megalakulása után a világ azt remélte, hogy sikeres kísérlet szemtanúja lehet: egy olyan soknemzetiségű államszövetség létesítésének, amely megoldja, vagy legalábbis elviselhetővé és fokozatosan elhaló tendenciájúvá mérsékli e problémát. Eleinte voltak is erre utaló, nem is apró jelek. Nagyon messze vinne a témánktól annak kifirtatása, mi minden ok vezetett oda, hogy e remények nem váltak valóra: végülis az európai periféria-létéből öröklött soknemzetiségű volta a szovjet államszövetség szétbomlásának egyik fő, közvetlenül is kitapintható hatású komponensévé vált.

segítése sem került le véglegesen a napirendről: különösen a periféria "nyugati keresztény"-fertályában.

A gazdasági válsággal, a rendszerváltás köreinek négyszögesítésével, a lakosság (túl korainak ítélt) kiábrándulásával küszködő periféria-országok uralkodó elitjei szemmel láthatóan mindkét kibontakozási lehetőséggel *potenciálisan* számot vetnek, noha egyenlőre a balkanizáltság és a balkanizálódás állapotában leledzenek, tehát erre kell *komolyabban* berendezkedniök. Mind-egyikük gyűjtögeti erőit, szövetségeseit és mecénásait az elkövetkező idők perifériáin belüli kakasviadalaira. A fentebbi, háttorzongató közeleleti metaforát továbbfűzve, minden uralkodó elit latolgatja, mire számíthat a szerepek kiosztásakor, és mennyire tudja ezt befolyásolni: e "Közel-Keleten" Libanon sorsa van-e neki szánva, vagy Izraelé, netán a palesztinoké? Közben mind-egyikük áztatja magát a működőtöke-esővel, amelyért persze jól kiválasztott oltár előtt kell imádkozni és akkor idővel majd megered, álmodik a boldogító "igen"-ről, amelyet a brüsszeli katedrálisban fog elrebegni, hófehér fátyollal a fején, deli EK-völegényének, és esküszik a Chicago-ból importált teóriák mindent gyógyító hatására.

Mindent összevetve, Európa keleti fele nem csak a fentebb említett fő törésvonal mellett van kettéhasítva. A kisebb-nagyobb szakadékok országhatárok mentén és országhatárokon keresztül, össze-vissza szabdalják ezt a régiót, amelynek élete és jövője pedig semmitől sem függ jobban, mint attól, hogyan képes-e erőit összefogni a periférikus lét felszámolásáért folytatott, csaknem reménytelen küzdelemben. Ezek a törésvonalak *nagyon mélyek*, és mindig akadnak olyan belső és külső erők, amelyek *mélyítik* és *szélesítik* őket. Amíg a centrum viszonyainak végiggondolásakor a fő aggodalmunk a *megindult, előrehaladott* integráció és homogenizáció ellentmondásosságában és nem kellő iramában volt összefoglalható, addit a *periféria esetében* csak egy sikerületlen, megbukott integrációs kísérletet tudunk elkönyvelni: *az alap-tendencia azonban - dezintegráció, a térség heterogén jellegének növekedése, a gazdasági-politikai és tudati balkanizálódás, a szubregionális összefogás lehetőségének mind távolabbra sodródása.* A centrumnak, úgy látszik, továbbra sem érdeke e káros tendenciát megfordítani. Jószerével csak fékezi, ha számára kellemetlen konfliktus felé rohan - sokszor még akkor sem.

V.

Itt visszautalok a gondolatmenet kiindulópontjára, ahol is képzeletben az Olvasó elé citáltam egy átlagembert, és megpróbáltam kifirtatni, milyen földrajzi-társadalmi-gazdasági kép rajzolódik elébe, ha azt a szót hallja: "Európa"? Nos, röntgenezzük tovább ezen átlagember tudatában: ha magamagát európainak titulálja, milyen alapon teszi azt: azért, mert "fehér ember", azért mert itt él, azért, mert csak az európai történelmet, kultúrát ismeri — úgy, ahogy —, vagy mert viselkedése, öltözködése, modora európaias?

Valószínű, hogy a megröntgenezett agyú embereknel ennél sokkal többet csak kivételes esetben találunk. Ezek egy része visszariasztó képet festene az európaiságról: tele volna göggel, arroganciával, mondvacsinált felsőbbbsegézzettel mindennel és mindenkivel szemben, ami és aki nem íteltetik "európainak" — és nem véletlenül. Az európai "agy-gyurmázás" két évezrede dögönyözi be az emberi tudat legmélyére ezt a sajátos sovinizmust. Ez az európaiság híjával van a empátiának, odafigyelésnek, elismerésnek. Ha netán fordított volna a helyzet: Európának kellett volna saját továbbélése érdekében gondosan megtanulnia, átplántálnia, működésbe hoznia itt, helyben a kelet-ázsiai civilizációt — valószínű, hogy Európa ezt a transzplantációt jóval kevesebb sikerrel hajtotta volna végig, mint Japán, vagy a Kis Tigrisek. Az amerikanizálódásnak is csak azért volt talaja, mert Európa voltaképpen a *sajátját* hurcolta vissza az Óhazába, miután az Újvilág megtisztította azt a prekapitalista maradványoktól és modernizálta: ezért aztán Európa megnyitotta kapuit és tudatát az amerikai civilizáció előtt, és válogatás nélkül falja fel azt, miközben érzékei úgyszólván teljesen indifferensek maradnak a világ "nem-europid" kultúráinak rendkívül nagy értékei előtt. Ezekből legfeljebb az élvezetek raffinériáját szolgáló tárgyak, az egzotikum és — persze — a hasznosítható nyers termékek ragadják meg a figyelmét. Eltűri az ázsiai, afrikai vendégmunkást, ha a piszkos, nehéz, rosszul fizetett munkákat elvégzi helyette, de közben lenézi őt, és ha felüti fejét a munkanélküliség, ordítva követeli hazasuppolásukat, még akkor is, ha az általuk végzett "alantas" munkát munkanélküliként nem vállalná el. — Mondhatjuk: ez a lumpen. Igaz: de az iskolai tanrendekeket nem a lumpen állítja össze, a tankönyveket nem a lumpen írja — miért büzlenek hát ezek is az Európa-centrizmustól? Miért van az, hogy az Európában középiskolát járt diák Amerikáról először Kolumbusz hajói kikötésének ürügyén, Kínáról először Marco Polo utazásával kapcsolatban hall? Hogyan kerülte el a századforduló kényes ízlésű műité-

színeinek figyelmét a szembeötlő tény, miszerint a szecesszió, az “art nouveau” nem sokkal több, mint a vietnami tradicionális stílus plagizálása? Amikor büszkén ünnepeljük Gutenberg Jánost, miért nem jut senkinek az eszébe az, hogy az ő korát fél évezreddel megelőzve a tibeti kolostorok könyvtárai már roskadoztak a nyomtatott könyvektől? Miért nem tudjuk, hogy Euklidész geometriáját az mentette át az európai civilizáció számára, hogy egy örmény nyelvű fordítása megmaradt a Matenadaran falai között? Az “Európa-csőlátás” tehát nem csak az idegengyűlölő lumpen sajtója: a “szellemi elit” a maga módján ugyancsak “euro-félművelt” — persze igen mély tisztelettel adózva a (hála istennek) sokasodó kivételeknek, és kiemelve, hogy ők egy igazabb és jövő-képesebb európaiságot képviselnek, mint szűk látókörű, pöffeszkedő kortársaik.

Most azonban ne kívánjunk túl sokat kontinens-lakótársainktól. Tegyük el valahová, tudatunk hátterébe azt, hogy az euro-sovonizmus nem egyenlő az európaisággal, sőt ellentétes azzal. Ugyanakkor gondoljuk át: mire képes egy ember? Ha egész élete egy, meghatározott, szűk körben játszódik le, céljai kimerülnek a maga és családja (lehet, hogy nem is szűkös) megélhetéséért folyó küzdelem napi sikerei elérésében, ha olyan szerencsés korba születik bele, hogy a személyét, egzisztenciáját érintő leg-közérdekebb kérdés a városi magisztrátus költségvetése — ugyan hol kívánhatnánk tőle szélesebb látókört, érdeklődési és gondolkodási horizontot, mint amit egy TV hallgatótól el lehet várni? Ez az ember *országos* méretekben is jószerével csak azért gondolkodik, illetve érez, mert az iskolában erre tanították, és mert a tömegkommunikáción keresztül egész életén keresztül ezt sulykolták belé. Amíg nem volt sztenderdizált tömegoktatás és nem volt a hírközlő hálózatok, ez az embertípus a “haza” fogalmán lakóhelyét, esetleg annak szűkebb környékét értette.⁵ Ebben a dimenzióban volt “homo politicus”, vagyis közérdek egyeztetését latolgató, nem csak a saját ügyeiért áldozatkész ember. Ahogyan a termelési, piaci, politikai és kulturális viszonyok tágulnak, az ember mozgási köre szé-

5 A haza” szó eredeti értelme mindenütt erre a “közéleti” látószöveget meghatározó szűk körre vonatkozik: “patrie”, “Vaterland” = ‘az a hely, ahol apám él’; “rogyina” = ‘az a hely ahol születtem’; “country” = ‘megye’; “vlast” = ‘birtok’; maga a magyar “haza” szó ‘otthon’, ‘ház’ jelentésű, akárcsak az angol “home” vagy a francia “foyer” (‘tűzhely’), amelyek a választékos beszédben ‘haza’ jelentéssel is bírhatnak.

lesedik, információi tudósítják a messzi vidékeken végbemenő, és az ő érdekeit-sorsát is befolyásoló eseményekről, úgy tágul a "haza"-felfogása is. Ám ne áltassuk magunkat: ez a tágulás lassú folyamat, és a haza-fogalom térerőssége exponenciális mértékben csökken annak függvényében, hogy az egyén hogyan ítéli meg a távolabbi események hatóerejét és hatási valószínűségét az ő kis életének menetére. Egy gépgyártó iparban a kenyerét kereső francia szolidáris az ugyancsak gépgyártó ágazatban tevékenykedő írrel, vagy finnel, ha meghallja, hogy arrafelé nincs rendelés, elbocsátások vannak stb. stb., — együtt érez a francia paraszttal, amikor az kiborogatja az import élelmiszert szállító kamionokat, ám csak pusztá érdekességként nézi végig az esti TV-hiradóban az osztrák parasztokat, amint traktor-barrikádokat vonnak a magyar határátkelőhelyek köré. Egy magyarországi cigány sorstársának tartja a Svédországban véresre vert törököt, mivel őt is érhetik a skinhead-ek támadásai; amíg biztonságban érzi magát addig legfeljebb az emberisége tiltakozik, egy "ejnye-ejnye" erejéig. Továbbá az, hogy a távolban végbemenő folyamatokat az emberek mennyiben ítélik saját életfeltételeikre ható tényezőknak, az nagy mértékben függ képzettségük színvonalától és milyenségétől, valamint attól, hogy milyen mértékben manipulálják őket a különböző ideológiák és hatalmi struktúrák. Igaz, ezek a hatások, noha pillanatnyilag nagyon erősek tudnak lenni, általában felületiek: egy ideológiai-propaganda ellenlökés rövid idő alatt semlegesíthető, sőt, a visszajára fordíthatja őket. Bedresszított tömegekkel megrendezett demonstrációk, a tévé-kamera előtt mintaszerűen a tőlük elvártakat szajkózó "utca-emberei"-interjúalanyok, gondosan összeválogatott publikumú tudományos "ülésszakok" csak arra jók, hogy, egyrészt, tovább fokozzák a lakosság pillanatnyi hangulatának manipulációját, másrészt arra, hogy kellemes bódulatot okozó spray-t fecskendezzenek be a hatalmi elit ablakain, bizonyítván, hogy politikájuk mily pontosan egybevág a tömegek jól átgondolt akaratával. Ezt a bevált trükköt, a divatok és erőviszonyok legkisebb változásával, bármely egyéb irányzat is alkalmazhatja. Az egyik nap csillagkoszorús, sötétkék lobogó alatt vonuló eufórikus tömeg másnap már kész nacionalista jelszavakat harsogni, pokolba kívánva a szupranemzeti törvényeket, közös jegybankot, és éltetni az ETA-t, meg az IRA-t. Lehetséges pedig mindez azért, mert *minél szélesebb a szolidaritás tárgya, köre, annál felületesebben lerakódtak az emberekben azok a reális érdekelemek, amelyek e szolidaritást számukra természetessé, magától értet-*

dövé, mindennapos tevékenységük részévé teszik. Vagyis az európai "haza" reflexe nem a propaganda intenzitásával születik és erősödik egyenes arányban, hanem a megfogható, közérthető emberi közös érdekekre lebontható mindennapos *interdependenciával*.⁶ Ennek olyan mértékű kifejlődése, amely maradandó változást hoz létre — mégpedig tömegesen, karakterisztikus módon — az emberek tudatában, még igen-igen messze van, még az európai centrum társadalmában is. Annak is örülni kell, ha elérhető, hogy egy nehezebb korszak beköszöntével a sovinszta indulatok feléledését az 1910-es évek elejei, vagy az 1930-as évek végi intenzitás alatt lehet tartani: vagyis megakadályozni a robbanási pontig való felhevülését (*felhevítetőségét*).

Külön kérdés a *hatalmi és szellemi elitek* Európa-tudata. E rétegeknél a sajátos skizofrénia figyelhető meg, tulajdonképpen a polgáriasodás és a kapitalizmus kibontakozása óta.⁷ A szűkebb, provinciális látószöveget és érdekelmérési módot a XVII. sz.-tól kezdve az értelmiség, a politikai eli és a feltörekvő kereskedő-polgárság egyszerre töri át.

Igaz ez az áttörés csak az értelmiség esetében ölt *európai* dimenziókat. A kereskedőknek inkább a lozmpolitizmusa tágult, illetve orientálódott át keleti

6 A szerző mintegy évtizede hivatalos volt egy európa-konferenciára Louvain-ban. Az ülés az egyetem ősi falai között ment végbe: az előadások és hozzászólások csicsogtak az eufórikus európa-hitvallásoktól — szinte már a jóízű határát súrolván. Az ülés végén a tudósok kitudáltak az esti louvaini utcára, ahol éppen tömegverekedés volt: a flamand és vallon diákok püfölték egymást.

7 A középkorban a földesúri rétegnek sem Európa, sem nemzeti tudata nem volt: látóköre a birtoka, illetve a még megszerzhető birtokok határáig ért. Közismert, hogy az 1520-as—40-es években a magyar főnemesség, néhány kilométerre a török hadak előőrseitől, egymás ellen háborúzott, kolostorokat fosztogatott: egyszerűen fel sem fogta, miért kellene neki a törököt ellenségnek tartania addig, míg el nem éri birtokának határát. Valószínű, hogy az udvari nemesség már képes volt országos méretekben gondolkodni és szervezni; az egyház, valamint a humanista értelmiség pedig csírájában hordozott egy sajátos Európa-tudatot, ami persze az esetek túlnyomó részében inkább kötődött a kereszténységhez, mintsem az európai kultúrához, vagy gazdasághoz. A városi lokálpatrióta, a kereskedelmi központok kalmár-rétege emellett kozmopolita volt (ahol a "kozmosz" kifejezés persze az útvonalat és az úticélt jelentette: Levantét, Buharát stb.). Az ortodox-vidékeken sem az egyház, sem a kalmárság nem volt Európa-centrikus, s a kontinens-látószög értelmiség is rendkívül gyér lehetett.

irányból az Újvilág felé, a hatalmi centrumok pedig Európát (egészében véve) épp olyan "vívóteremnek" tekintették, mint a XIX-XX. sz. nyugati politikusai a perifériát: itt játszották le véres kakasviadalaikat a tengerek és messzi földrészek feletti uralomért. Mindenesetre ebben az időben már tanúi vagyunk európai léptékű hatalmi kombinációknak: Magyarország nem egyszer esett áldozatul ilyesminek, vagy vállalta a Dummer August szerepét.⁸

A humanizmus, a reformáció az ellenreformáció és a felvilágosodás azonban ízig-vérig európai léptékű szellemi mozgalmak. A nyomukban lépkedő polgári forradalom persze nem európai léptékű: már egymással ellentétes érdekl. nemzeti burzsoáziák vívják, minegyik a maga házatáján, és az is törvényszerű, hogy a később kitörő francia forradalom legádázabb ellensége éppen a hamarabb polgárosodott társadalom. Ne felejtsek: a borogyinói és lipcsei csatamezőkön megtépázott Napóleonnak a kegyelemdőfést a világ első győztes polgári forradalmának örökösei adták: így vetettek véget a polgári társadalom erőszakos exportjának, és hozták létre az abszolutista kvázi-, vagy valódi hübériség Európa-méretű restaurációját, valamint az ennek fenntartására rendelt katonai paktumot, amely elég életképesnek bizonyult arra is, hogy csaknem 40 év után vérbe fojtsa az újabb forradalmi hullámot. *Az a furcsa jelenség lép fel tehát, hogy a XIX. sz.-ban társadalmi haladás nemzeti kalickákba zárja magát, és így csaknem áldozatul esik a kétségbeesésében európaivá vedlett feudalizmusnak.* A társadalom modell-szerű fejlődését hosszú, kínos következetlen, kicsinyes és olykor aljas kompromisszu-

8 Az előbbire a másfél évszázados török hódoltság az eklatáns példa. A Habsburg-ház erőkoncentrációja egyértelműen a spanyol trónra irányult, mivel az nyitott utat az amerikai kincsek felé, és az biztosította a flamand vidékből húzható nagy jövedelmet is. Ugyanakkor nem akarták feladni keleti birtokaikat, mint európai (!) jogfolytonosságuk alapját (e jogon lehettek Német-Római császárok), és esetleges visszavonulási terepet. Ez utóbbihoz szükségeltetett egy ütközőzóna az agresszív oszmán birodalom és Ausztria-Csehország között: ha ránézünk a történelmi térképre megtaláljuk a tampon: az ún. "királyi Magyarországot". Amint kezdett világossá válni, hogy a spanyol trón sokáig nem tartható Habsburg kézben, azonnal fontossá vált számukra a Kárpát-medence, s amire állítólag nem voltak képesek másfél évszázad alatt, azt három év leforgása alatt megtették: kiűzték a törököket Magyarországról. A másikkra a Rákóczi-felkelés az élő példa: a Fejedelem azért merészelt általános szabadságharcra kiszélesíteni az eladdig jobbára partizánháborúként vívott németellenes küzdelmét, mert erős biztatást kapott XIV. Lajostól arra, hogy a Habsburg-birodalmat kétfrontos háborúba szorítva a spanyol örökösödés és a magyar függetlenség vállalva tud dűlőre jutni. Miután 1710-ben sikertől eldöntenie a spanyol trón sorsát a Bourbon-ház javára "ejti" keleti szövetségét. A folytatás ismeretes.

mokkal teli iszapbirkózás váltja fel, amelyből végülis a nemzeti keretekben való megszerveződés, a romantikus, majd később agresszív nacionalizmus, a nemzetgazdaság és nemzetállam, nemzeti ideológia és nemzettudat kerül ki győztesen, noha mindvégig alapvető fontosságú marad az európai szellem, kultúra, összefogás, együtté tartozás eszméje, mint párhuzamos, "ellenzéki" áramlat. A kultúra területén mindkettő óriási műveket alkotott, az európai tudat időtől független gerinc-vonulatát persze inkább az utóbbi képezi: Beethoventől Bartókiig, Dickenstől Balzacon át Thomas Mann-ig, Manet-től Picassó-ig és Baudelaire-zól Éluard-ig. Persze a másik, nemzetibb kötődésű kultúrának is meg van a maga nagyon pozitív szerepe ebben a folyamatban: amennyiben közvetíti az egyes régiókban kialakult sajátosságokat, feltárja sajátos értékeit és keresi a hidat az általános európai értékek felé. Ez teszi oly hatalmassá Liszt, Dvorák, Muszorgszkij, vagy De Falla zenéjét, Petőfi, Botev, Carducci líráját, Gorkij, Flaubert vagy Móricz Zsigmond prózáját. Repin, Fényes Adolf, vagy Renoir festészetét. Szerencsére az európaiság a kultúrában sem válik uniformissá, noha pregnáns közös jegyekkel rendelkezik: ez a sokféleség-rokonság adja valódi értékét. Sőt ez teszi végülis lehetővé azt, hogy a gazdaságból kismimizett és "vívóteremmé", "hátsó udvarrá" silányított periférikus Európa — legalábbis ami az elit kultúráját illeti — úgyszólván észrevehetetlen varratokkal integrálódhassék a centrumhoz. Persze a tömegkultúrában ez az integráció — mint mondtam — nem ilyen nagy fokú, és kölcsönhatásba kerül a régió anyagi nyomorúságával is: a nagyvárosi kiállítótermekben, operaházakban, könyvkereskedésekben, a belvárosok forgatgaiban azonban mindez kevésbé látszik.

Összefoglalva: az európaiság csaknem pontos tükörképe "Európának". Éppen annyira ellentmondásos, mint az európai lét. Éppen olyan manipulált, mint amennyire az európai erőviszonyok azt megkívánják. Éppen olyan labilis az alapja, mint amilyen kialakulatlan mindaz, amit a reáliák területén Európának lehet nevezni. És éppen akkora illúziók tapadnak hozzá, mint amekkorák övezik azt az Európát, amely ma még — és az e nemzedék által belátható időben — jobban körvonalazható, mint modell, elmélet, kívánság, álom, mintsem a valóságban. Ennek ellenére az európaiság létezik: mély humánusával és ostoba egoizmusával, arroganciájával, finomra csiszolt társadalmi automatizmusával, kompromisszumkészségével és álnokságával, mohóságával egyetemben.

VI.

Az eszmefuttatás befejezése — illően — a *várható fejlődésre* tér ki: nem szívesen, mert a feladat rendkívül hálátlan és emellett rendkívül nehéz. Hogy történelmileg *rövid távon* milyen vargabetűket írhat le akár a centrum, akár a periféria fejlődése, akár egymáshoz, vagy mindkettőjüknek a világ többi részéhez való viszonya, arra ki sem merek térni. Az utóbbi évek a prognosztát nagy alázatra intik. Így hát inkább a hosszabb távon *lehetséges* tendenciákat igyekszem jelezni.

a) Földrajzi tényezők

Ami az *éghajlatot* illeti, két tendencia lehetséges: vagy fennmarad a hagyományos" európai éghajlat, vagy ide is kiterjed az a változási tendencia, amelynek jelei az egész északi féltekén észlelhetők — az afrikai szavanna-övezettől Mongóliáig. Ez utóbbi esetben ui. a közép-európai térségre ható klímák közül csökken az atlanti időjárás hatása, ami mindenképpen csapadékvesztéseget és a hőmérsékleti viszonyok szélsőséges irányba való eltolódását jelenti: vagyis a periféria egészének éghajlata jobban fog hasonlítani a sztyep-övezetéhez. Ez igen kedvezőtlen a térség élelmiszer-önellátási képessége szempontjából: nem azért, mintha lehetetlenné válnék a szükséges élelmiszer termelése, de *drágábbá* válik, *bizonytalanabbá*, és valószínűleg erősen csökken az *exportfelesleg*, ami tragikusan hathat a devizaéhes eladósodott országok fejlődésére. ugyanez a hatás meglódíthatja a dél-mediterrán térség elsvatagosodását: ez végzetes lehet Krétára, a Peloponézosz-félszigetre, Dél-Olaszországra (Calabria, Puglia, Szicília, esetleg még Campagna is) és Spanyolország délkeleti szögletére.

A *népsűrűségi és településszerkezeti* viszonyok nem valószínű, hogy lényeges változáson mennek keresztül: ha konjunktúra lesz, s a kedvező gazdasági viszonyok hosszantartók lesznek, a metropolisok népsűrűsége némileg csökkenni fog, az elő- és nagyváros-közeli kisvárosi népesség növekszik. Hasonló hatással lehet a kisüzemekben, vagy háznál végezhető termelékeny munka leterjedése is. Recessziókkal sűrűn tarkított, nyögdecselve haladó gazdasági viszonyok között a jelenlegi állapot nem tud lazulni. Ugyanakkor népesség-robbanás sem várható. Más a helyzet a periférián: itt ugyanis az elmúlt évtizedek nagy iparosítási erőfeszítései nyomán létrejöttek olyan — meglehetősen barátságtalan, rosszul felszerelt népességvonzási központok, amelyek még akkor is gyűjteni fogják az embereket, ha az az eredeti ipar, amely köré

emelték, teljesen tönkremegy, "sóval hintik be a helyét". A metropolisok és e kristályosodási pontként ható létesítmények körül felgyorsulhat a népesség centralizációja, ezzel együtt létrejöhetnek a "bidonville"-ek — pontosan úgy, ahogyan a Harmadik Világ hirtelen létrejött, koldusszegény piacgazdaságban. Ez a veszély még a periféria nyugati ("katolikus-protestáns" kultúrájú) övezetében is reális és súlyos: a Balkánon és a volt Szovjetunó területén pedig úgyszólván lehetetlen elkerülni. Gazdasági, politikai, kulturális, egészségügyi stb. stb. hatását azt hiszem nincs értelme ecsetelni. Az európai periféria esélyeit a modernizálódás *érdemi* (vagyis nem Patyomkin-jellegű, hanem *rendszer-szemléletű* tömeges és mélységi hatású) beindítására ez a slum-osodás *önmagában* képes további 50-100 évvel tovább tolni. Ugyanakkor hozzájárul ahhoz, hogy a periféria permanens robbanásveszélyt jelentsen Európának. Ismét visszanyúlva a fentebbi közel-keleti metaforához, a slum-osodás ezen Izraelek-ből és Libanonokból összetákolódó régiót teletüzdeli "palesztin menekülttáborokkal."

b) Kulturális tényezők

A gazdasági és állami élet szofisztikálódása, elektronikus és informatikai terjedése erősen módosítja a *centrum* lakosság iránti kulturális követelményeket: egyfelől növeli az igen magasan képzettek iránti igényt, másfelől hatalmas tömegű "betanított szellemi munkásra" van szükség, miközben a munkaerő iránti keresletet irányítja a termelőszektoroktól a szolgáltatási szektorok felé. Mindez a *perifériában* is végbemegy, csak igen szűk körben: a hatalmi-kereskedelmi központokban, valamint a centrumtól a periféria felé nyúló irányító, "befolyásolási vezetékek" végén, a "vevőkészülékeknel": tehát a bankokban, a tőzsdéken, az áttelepült vállalati részlegek menedzsmentjénél stb. stb. Egyébként a periférián szakma-kulturális *leépülés* fog végbemenni: tönkremennek azok az iparágak, amelyek nagy tömegben foglalkoztatták a magasan képzett műszaki személyzetet (szakmunkásokat, technikusokat, márnököket, vegyészeket) leépülnek a K+F központok, műhelyek, az újra szétaprózódó mezőgazdaság nem fogja igényelni sem a mérnöki szintű munkát, sem a falusi kulturális hálózatot; a nyíltan és bevallottan periférikus szerepre berendezkedő közhatalom — közvetlenül költségvetési nehézségek nyomása alatt, valójában pedig a realitásokat érzékelve — összeszűkíti az egészségügyi és oktatási hálózatot.

A felszabaduló, magasan képzett munkaerő jelentős része vándorbotot ragad: valamelyik centrum, vagy félreeső, magasabb fejlettségi sikerekre aspiráló tengerentúli állam bevándoroltjaként igyekszik tudását gyümölcsöztetni. Más részük beáll a tiszavirág életű, tőke és tapasztalat híján előbb-utóbb csödre ítélt kisvállalkozók soraiba, s így pazarlódik el.

Végző soron felgyorsul a periféria kulturális leszakadása a centrum mögött. Ez mindenekelőtt a kultúra *tömeges* vonatkozásait érinti, és a legpregnansabb a *műszaki-természettudományos* területeken lesz.

Amennyiben persze az európai periféria talál valami módot süllyedésének meggátolására, ez a kulturális degradálódás elkerülhető, vagy legalábbis lassítható. Ám ebben az esetben is számolni kell azzal, hogy a centrum kulturája-gazdasági-műszaki viszonyainak gyors változása folytán — átalakul, míg a perifériában, e gazdasági-műszaki viszonyok változásainak elmaradása, vagy nagy (nemzedéknyi!) késleltetése folytán ez a kulturális átalakulás nem, vagy csak torz módon megy majd végbe. Mindez azt a veszélyt rejti magában, hogy a "pravoszláv" kulturális zóna integrálódása Európához a XXI. században sem fog megtörténni — még elindulni sem —, a "katolikus-protestáns" zóna leszakadása pedig felgyorsul, olyannyira, hogy egy évszázad múlva már nem lesz elmondható, hogy ez a sáv, legalább kulturális tekintetben, Európa integráns része.

c) Gazdasági tényezők

Az első kérdés, hogy *az európai centrum meg tudja-e tartani a világgazdaságban ma meglévő (ám permanensen veszélyeztetett) pozícióját*: más szóval, a mai három pólusú világgazdaság nem tart-e veszélyesen egy kétpólusú felé, amelyek *egyike sem* Európában fekszik? Még egy — divatos — variációban megfogalmazva: a világ fejlődés epicentruma nem fog-e áttolódni az Atlanti-óceán két partjáról a Pacifikum térségére (Kelet-Ázsia-Ausztrália-Kalifornia háromszögére): s Európa nem marad-e a XXI. században éppúgy hoppon, mint ahogyan a mediterrán térség kiesett a "pikszisből" Amerika felfedezése után?

Felelőtlenség volna határozott igennel, vagy nemmel válaszolni. Kétségtelen, hogy ennek a degradációnak reális veszélyei vannak, ám semmi esetre sem egyik napról a másikra, és semmiképpen sem igaz az, hogy Európa máris *fait accompli* elé van állítva, nincs a kezében ütőkártya. Nem biztos, hogy elegendő lesz az *ereje* és az *ideje* arra, hogy *végülis* a ringben maradjon, és

az sem biztos, hogy *"felébred"* vagyis legyűr minden hátrahúzó erőt, és igen gyorsan kiküszöböli a dezintegrációs és heterogenizáló irányzatot. Amit jelenleg, a XX. század utolsó évtizedében látunk, az az, hogy mindkét tendencia felé *"zsanérig"* tárva a kapuk: (a) jobb esetben valószínűsíthető, hogy az európai centrum rendelkezni fog akkora erővel, azaz növekedési, innovációs és alkalmazkodási potenciállal, valamint piaci háttérrel, amekkora elegendő ahhoz, hogy a három centrum közül az egyik maradjon. Az előbb futólag említettem, hogy sem az amerikai, sem a távol-keleti centrum fejlődése nem *"fenéig tejfel"*, vagyis ott is hatnak kemény fékezők, — uram bocsá': *kifulladászó* — tényezők is. Európa sanszai közé ezeket is be kell számítani.

(b) Kevésbé szerencsés körülmények között a lecsúszás megindul ugyan, — akár abszolút erőhiány, akár politikai hibák miatt — de *lassú* lesz, esetleg évszázados lassúságú, és ezen idő alatt *"történik valami"* — pl. egy technikai kulturaváltás, egy társadalmi fordulat — ami kedvező helyzetbe hozza Európát a másik két centrummal szemben. Ez ugyan kimeríti a csodavárás kritériumát, de a lehetőségek közül kizárni mégsem lenne célszerű, már csak azért sem, mert a jelenlegi világ-műszaki, gazdasági és társadalmi-politikai légtérben úszkálnak olyan véglények, amelyek kellő elszaporodás után, kedvező közeget termethetnek egy újbóli európai kitöréshez (pl. a környezetvédelem, a szociális követelmények jelentőségének növekedése, a specializált középüzemi technológiák gazdaságos mivolta, a kereslet diverzifikálódása, a minőség felértékelődése stb. stb.). (c) A legszerencsétlenebb esetben ez a degradálódási veszély felerősödik, és megállíthatatlanná válik a néhány évtized alatt lezajló pozíció-összeomlás: az másodrendű kérdés, hogy objektíve kikerülhetetlen lesz-e a tragédia, vagy kikerülhető, vagy elodázható lehetett volna egy rátermettebb európai politika mellett. Akire ráborítják a csomagolópapírt, annak édesmind-egy, hogy az úttest volt-e síkos, vagy a vezető holtreszeg.

A második kérdés, hogy *számolni lehet-e hosszú távon a gazdaság, kultúra, politika és a köznapi tudat európaizálódásának jelentős felgyorsulásával a centrumon belül*, avagy lényegében minden marad a mai, felemás, reverzibilis szinten? Más szóval remélhető-e, hogy az európai országoknak egyenkénti fejlődési energiáit hatványozó közösségi energiák megmaradnak a mai szerény kiegészítő forrásoknak, vagy kibontakozhat-e a teljes *"rendszer-tartalék"* (skáláhozadéokban, innovációs sikerekben, állambáztartási megta-
karításokban, szerkezet-mozgások által kibontott komparatív előnyökben stb. stb.)?

Ne higgyünk vakon az európa-szerelmeseknek: olyan egyszerű azt elérni mint ahogyan a ravasz politikus-rókák gerinctelen sajtó-hernyók és az ostoba ideológus-pacsirták vállvetve állítják. Ha jól átgondoljuk azt, hogy az európai magot nem is annyira a formális (jogi, kodifikált) integráltság alacsony foka hátráltatja, hanem az e mögött meghúzódó mély és sokoldalú *heterogenitás*, akkor válik világossá, hogy milyen sok intézményi és mechanizmusbeli lépést kell időben, jól megtenni, milyen ügyesen kell élni e mikronnyi feltételváltozások hatásának közvetítési lehetőségeivel a termelő, az állami hivatalnok, a bíróság stb. stb. felé és mennyi ideig kell várni mindezek termőre fordulásáig ahhoz, hogy lassan beinduljon a homogenizálódása: integrálódjanak az értékek, a reflexek, a törekvések, még az egymással való megmérkőzések beidegződései is. Ez (és csakis ez: nem játékszabályok uniformizálása!) valóban képes robbanásszerűen energiákat felszabadítani, olyan mértékűeket, amelyek esetleg vitathatatlaná teszik, újabb száz évre, Európa világejlődési pólusmivoltát.

A harmadik kérdés az, hogy *az európai centrum ezen ön-összeszedése megengedi-e a jelenlegi szervezett mag, az EK további bővülését az európai centrum maradék országaival* (Norvégia, Svédország, Finnország, Ausztria, Svájc), *avagy szigorúan az EK mélyítése a járható út; másfelől felléphetnek-e olyan kényszerítő körülmények, amelyek elkerülhetlenné teszik az EK bővülését az európai periféria országaival, vagy azok némelyikével?**⁹

A negyedik kör az *európai periféria sorsának lehetséges alakulásával* kapcsolatos: sajnos a régió periférikus jellegének oldása a belátható jövőn belül nem látszik reális alternatívának, ezért az előrejelzés inkább *a szakadék mélyülése, vagy változatlanul maradása, a centrumhoz való egyenkénti csatlakozás, vagy valamiféle regionalizálódás, továbbá az európai centrum egyedüli (domináns) jelenléte, avagy a periféria "függés közbeni több lábon állása", vagy — képzavar nélküli megfogalmazásban — "egyszerre több pórázon vezetése" kérdések köré csoportosul.*

A kérdéskör azért érdekes, mert a válaszok egymás függvényei. *Regionális együttműködéssel és a három centrum befolyásának okos proporcionálásával*

9 Ezt itt nem fejtem ki: a Statisztikai Szemle 1982. február számában megjelent "Gazdasági integrációk mélyülése és szélesedése" c. tanulmányomban részletesen kifejtem a kérdéssel kapcsolatos álláspontomat.

az európai periféria jelentős önálló játékeretet nyerhet, amit — rátermett politikával — arra használhat fel, hogy gyorsítsa modernizációját, vagyis legalább ne mélyítse a maga és a centruma közötti szakadékot. Ezáltal mindinkább olyan munkamegosztási alternatívákat kínálhat fel magának az európai centrumnak is (mint természetes vonzási központnak), amelyek érdelkeltté teszik azt egy mind belsőbb és belsőbb körbe való bevonásra: vagyis képes megindítani egy, a centrumhoz való hozzátapadás, majd a későbbiekben beolvadás folyamatát. Persze nem egy, nem is tíz éven belül, de mégsem "holnapután, kiskedden, borjúnyúzó pénteken". Minderre az egyenkénti kapcsolódás, valamint az európai centrum — ne adj isten: annak valamelyik hatalma - előtti "lefekvés" jóval kevesebb — legyünk őszinték: zéró esélyt ad: ez a tendencia egyértelmű az európai periféria neo-kolonizálódásával.

Sajnos, itt nem tudok egyforma valószínűséget jósolni a két variánsnak. A regionalizálódás vagy a közeljövőben élénken megindul, vagy pedig a gazdasági válság égő házában bukdácsoló hatalmi erők óhatatlanul belezuhannak a pillanatnyi oxigén-slukkot és enyhét kínáló javaslattevők karjaiba. Akkor pedig óhatatlanul fellép az a helyzet, hogy az adott gazdaságban nem az fog történni, ami az illető gazdaságnak jó, pláne nem az, ami az európai periféria felemelkedését segíti, hanem az, ami a tőkét, know-how-t, piacot biztosító körök terveibe beleillik. Így hát — elnézést a frivol hasonlatért — a kelet-európai periféria, amely ma még megalakíthatna egy fotómodell-munkaközösséget, amely koordinálja, tagjai kinek, milyen gázsiért álljanak a rendelkezésre, néhány év múlva már egy háremben találhatja magát — esetleg nem is kegyencnöi minőségben. Egyelőre az előjelek sokkal valószínűbbnek mutatják a *második*, kedvezőtlenebb tendencia kibontakozását.

* * *

Az eszmefuttatás során egy sor "katasztrófa"-variánstól eltekintettem: nem vizsgáltam, mi lenne akkor, ha tágra nyúlna az ózon-lyuk Európa felett; ha a volt Szovjetunió területén hosszantartó, öldöklő, a környezetet folyamatosan átterjedéssel fenyegető polgárháború robbanna ki, ha az atomfegyver titkai átkerülnének a fundamentalista arab világ, vagy a végsőkig elkeseredett palesztin vezetés kezébe, ha az európai centrum valamelyik fő összetevőjét

jelentő ország politikája szélsőjobboldali fordulatot venne, felrugná az integrációt és valamiféle imperialista irányban próbálna kitörni; ha valamelyik világcentrum a világgpiaci kötöttségű birkózást felváltaná a nyílt fojtogatással, így próbálván Európát kiűtni a nyeregből .. stb. stb.

Vagyis, amit felvázoltam az a "boldog békeidők" variánsai közül — nem tagadom — a kedvezőtlen körülményeket élesebben reflektorfénybe állító lehetőség. Ezt a pesszimizmust azért engedtem meg magamnak, mert (a) az optimizmustól csorgó variánsokat a hivatalos szféra tonnaszámmra szállítja: e téren nem éreztem magam versenyképesnek; (b) élettapasztalatom azt igazolja, hogy — Murphy-vel szólva — "ha valami el tud romlani, az el is romlik", vagyis mindig számítani kell arra, hogy a lehetőségek közül a kedvezőtlenebb válik valóra; (c) a jelenlegi látó-horizontom alapján ezt a pesszimista variánst látom reálisnak.

A piacgazdasági követelményekhez illeszkedő “K” és “F”intézményrendszer kialakításának és működésének feltételei

Összegezve a hazai kutatás és fejlesztés, tudomány- és technológiapolitika jelenlegi helyzetképeinek jellemzőit, mérlegelve véleményeket és ellenvéleményeket, áttekintve a fejlett piacgazdaságok kutatási-fejlesztési gyakorlatának részleteit, egyértelmű vélemény formálható a mai szituáció negatívumairól és a közeli jövő sürgős feladatairól. E vélemény lényege az, hogy a jelenlegi helyzet egy nagyfokú olyan rendezetlenségre utal, amely folyamatában további negatív vonásokat hoz létre a magyar gazdaság (és társadalom) átalakulásának feltétel- és lehetőségrendszerében, rontja a piacgazdaságba való átmenet esélyeit, teljesen figyelmen kívül hagyva a tudomány- és technológiapolitika szerepének determinatív jellegét.

A jelenlegi helyzet tényeinek, a fejlődési kívánalmak kritériumainak és követelményeinek felvázolásában lehetséges ugyan egyfajta “sorrendiség” felvázolása, azonban a szoros összefüggések tükrében nem ez a sorrendiség alapvető. A mai szituáció negatívumai jól felismerhetők, következőleg a változtatás tennivalói is értelemszerűen rögzíthetők.

A magyar gazdasági (kapcsoltan társadalmi) átalakulásban a tudomány- és technológiapolitika tartalma rendszerbelisége, katalizáló szerepe meghatározó tényező, azonban ez a prioritás jelenleg nem érvényesül, háttérbe szorul. Lényegében annak kimondása sem túlzás, hogy Magyarországon tulajdonképpen ma nincs kialakult tudomány- és technológiapolitika, nem funkcionál a műszaki fejlesztés stratégiája, utóbbi tekintetben legfeljebb jelzések vannak arról, hogy rövidesen sor kerül egy ilyen stratégia megfogalmazására.

Nyilvánvaló, hogy a hazai műszaki fejlesztés részletes és tudatos stratégiájának hiánya visszafogja az ipar, a szolgáltatás, a kereskedelem és egyéb gazdasági ágazatok, szakágazatok teljesítőképességének, versenyképességének növelési feltételeit és egyfajta olyan nézőpont megmerevedéséhez vezet, amely szerint a gazdasági-társadalmi átalakulás jóformán teljesen a fejlett piacgazdaságokból származó “technológia-, tudomány- és tőkeimport” függvénye. Gondolkozó szakemberek tudják, hogy ez a függés-nézőpont csupán részlet-

igazság; a magyar szellemi és technikai bázisnak a piacgazdasági követelményeknek megfelelő átstrukturálásában legalább akkora szerepe van, mint a fejlett országokból eredő közvetlen és közvetett impulzusoknak.

Továbbfűzve ezt a gondolatsort: napjaink egyértelmű ténye, hogy a tudomány- és technológiafejlesztés, műszaki fejlesztés intézményi működési mechanizmusa alapjaiban is rendezetlen, az intézeti, vállalati kutatás folyamatosan beszűkül, a "K" és "F" hálózat "lepusztul". A kapcsolódó szakembergárda formálisan "szétesik", növekszik a megmaradt szakemberek körében a létbizonytalanság, a deprimáltság, kétségkívül (és természetesen) csökken az alkotókészség, a kreativitás. Ehhez járul a különféle működési kategóriákba tartozó kutatóhelyek korszerűtlen és hiányos felszereltsége, a tudományművelés és a technológiafejlesztés infrastruktúrájának mind alacsonyabb színvonala.

Az utalt "beszűkülés" és "lepusztulás" tekintetében különösképp kritikus a (volt) szakminisztériumi keretekhez tartozó kutatóintézetek és a strukturális válságokkal küzdő vállalatok kutatóintézeteinek helyzete. A minisztériumi intézetek megszűnnek vagy vállalattá, jobb esetben Kft.-vé, részvénytársasággá alakulnak, amely működési formák a kutatási tevékenység folytatására több szempontból nem alkalmasak. A szakminisztériumok nem tehetnek egyebet, mint hogy átalakulásra ösztönzik az intézeteiket, hiszen nincs eszközünk a fenntartásra, illetve a szisztematikus témafinanszírozásra. A vállalati kutatóhelyek közül csak azok képesek stabilizálódásra, vagy a leépülés mértékének csökkentésére, amelyek jól realizáló, strukturaváltó vállalatokon belül működnek és visszacsatolós rendszerben, a komplex marketing folyamatban megalulták a megfelelő csatlakozási pontot.

A "K" és "F"-re fordítható költségvetési pénzeszközök felhasználására szolgáló "univerzális" pályázati rendszer nem képes tompítani vagy megállítani a "K" és "F" hálózat szétesését. Nem arról van szó, hogy a pályázat, mint finanszírozási forma elvetendő, megszüntetendő. Pályázatokra (többek között a versenyszellem élenkítése céljából is) a jövőben minden körülmények között szükség lesz. Viszont az a nézőpont hibás, amely a "K" és "F" tevékenység modernizálását csupán a pályázati rendszer "egyedül üdvözítő" funkcionalitásában látja. A pályázati pénzeszközök a "K" és "F" tevékenység finansiális eszközürendszerének egyik fontos elemét képviselik a hatékony tudomány- és technológiapolitikában.

Viszonylag jobb helyzetben vannak a Magyar Tudományos Akadémia intézetei, amely szervezetek (bár esetünkben is bekövetkezett létszám- és témbeszűkülés) fenntartása, működése — ha gyengén is — de az állami költségvetés terhére történik. Az egyetemi tanszéken indokolt kutatási tevékenység azonban az intézeti és vállalati tevékenységhez hasonló nehézségekkel küzd. Ide tartozik, hogy a Világbank által is ajánlott egyetemi szintű kutatási-képzési szimbiózis létrehozásának még a csirái sem alakultak ki. Szintén ide kapcsolódik, hogy a fejlődést hordozó humán tőke felsőszintű, egyetemi és főiskolai képzésben is gyökeres "rendszer váltásra", az oktatási szisztémák modernizálására van szükség, amely majd biztosítja a "K" és "F" szektor magasabb szinten tevékenykedő szakember-körének bővülését is. Meg kell szüntetni az oktatás és a kutatás presztizsének jelenleg tapasztalható minden szempontból irreális csökkenését.

Talán nem tűnik egyfajta romantikus nosztalgizásnak Széchenyi véleményének visszaidézése (Hitel, 178. oldal): "A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma. Ezek statisztikája az ország legérdekesebb, leginterezásabb része. Nem termékeny lapály, hegyek, ásványok, éghajlat stb. teszik a közerőt, hanem az ész, amely azokat józanon használni tudja. Igazibb súly és erő az emberi agyvelőnél nincsen. Ennek több vagy kevesebb léte a nemzetnek több vagy kevesebb szerencséje."

Ide kívánczik, hogy a huszadik század végén, méginkább a következő évszázadban elképzelhetelen a tudomány- és technológiafejlesztés az interdiszciplinaritás érvényesülése nélkül. Ennek viszont az egyetemi, főiskolai rendszerben, oktatáspolitikában is jelen kell lennie.

Visszakanyarodva a "K" és "F" szféra jelenlegi súlyos negatívumainak részletezésére: a vonatkozó intézményrendszer részben rosszul, hiányosan funkcionál. A kormánynak, a parlamentnek nincs megfelelő személyi-intézményű összetételű tanácsadó testülete a hosszú távú tudomány- és technológiapolitika kialakításához, a kapcsolódó stratégiák rögzítéséhez. Nincs olyan szervezet sem, amely tevékenységileg minden szempontból irányítaná ezt a hosszú távú stratégiát, beleértve az ellenőrzési funkciót, továbbá a korrekciós követelmények érvényesítését is. *Súlyos hiba, hogy a szakminisztériumok a K és F területén csupán — már a közhelyek határait súroló — véleményezési joggal rendelkeznek, de lényegében nincs beleszólásuk a fejlődési főirányok saját eszközrendszerrel támogatott megvalósításába.* A szakminisztériumok-

nak vannak ugyan tapasztalataik, de nincs eszközszerük.

A "K" és "F" típuskategóriák (a nonprofit és profitorientált "K" és "F" tevékenységek) a folyamatosan széteső hálózatban összerosódtak, nincs biztosítva sem a tudományok "önfejlődése", sem a célorientált fejlesztőkutatások eredményessége. Egyes fontos témakörök művelése pénzhiány miatt megszűnt. A hálózatból igen fontos szervezeti részelemek hiányoznak. Nincsenek többek között a "K" és "F" eredményeket menedzselő, továbbító transzfer szervezetek, nem alakult ki (s egyelőre nem is lenne működőképes) a vállalkezési alapon működő mérnökirodák hálózata, hiányzanak a "K" és "F" szektorba kockázati tőkével "beszálló", kedvezményes hitelek is nyújtó középbankok, nincs elfogadható szervezeti-intézményi formációja a nemzetközi "K" és "F" programokba szükségszerű bekapcsolódásnak. Nincs eldöntve az sem, szükség van-e új Tudomány- és Technológiapolitikai Minisztériumra vagy sem, vagy betöltheti esetleg ezt a szerepkört /átrendezett tevékenységi struktúrával/ egy országos hivatal is.

A külföldön funkcionáló "K" és "F" intézményrendszerek részlegesen alkalmazható vagy átalakítható adaptációs elemei eddig "komolyan" még nem kerültek mérlegre. Nincs döntés abban sem, indokolt-e Magyarországon a jövőben a piactgazdasági szituáción belül is funkcionáló *K és F programokat* rögzíteni és megvalósítani.

A felsorolt intézményi-szervezeti és működési negatívumok csupán a legjellemzőbbek abban a rendezetlenségben, amely jelenleg Magyarországon a K és F szférában tapasztalható. A rendezetlenség, egyenes következménye az a konfliktustömeg, amely létrejött a "K" és "F" szférák és a vonatkozó kormánypolitika, intézményi politika között s amelynek részleteire a helyzetkép felvázolásakor történt utalás. A konfliktusokat fokozza a kutatók, fejlesztők bizonyos egyoldalú lebecsülése, a szakminisztériumok eszközszer-híján bekövetkezett intézkedési korlátozottsága, nem utolsósorban a még "talpon álló" kutatók és fejlesztők igen gyenge anyagi megbecsülése. A rendezetlenség, tájékoztatatlanság mellett azon sem lehet csodálkozni, ha a "K" és "F" szférában tevékenykedő szakemberek egy része nem ismeri fel vagy helytelenül ítéli meg a "K" az "F" és a piactgazdaság összefüggéseinek valóban korszerű rendszerbeliségét. Az mindenesetre igaz, hogy az "F" szektorban a piactorientációnak primátust kell kapnia; ez viszont nem jelentheti az állam teljes távolmaradását a szektor működésétől, nem jelentheti a szakminiszté-

riumi fejlesztőintézetek teljes megszüntetését és egy még ki sem alakult piacgazdasági viszonyok közé helyezését, a támogatások megvonását. *Minden korszerű piacgazdaságban működnek állami (nem csupán akadémiai) "K" és "F" intézetek.*

Ezek voltak a legfontosabb tények. A kérdés az, milyen kritériumok, követelmények rögzíthetők egy piacgazdasági szituációban (illetve annak első, átmeneti szakaszában) működő "K" és "F" intézményrendszerrel, "megvalósító" intézeti, kutatóhelyi hálózattal szemben. Különös tekintettel arra, hogy feltétlenül meg kell akadályozni a még működő "K" és "F" hálózat teljes ellehetetlenülését.

Az új intézményi-működési rendszerrel szembeni első követelmény, kritérium az állami szerepvállalás rögzítése, közelebbről: megerősítése. A hosszú távú /integrált/ tudomány- és technológiapolitika kialakítása és érvényesítése kormányzati-állami feladat. Ugyanez vonatkozik a programrendszerek kialakítására, funkcionáltatására is. Ahhoz azonban, hogy az állam, a kormányzat ezt a feladatkört elláthassa, elengedhetetlenül szükséges az új intézményi-működési rendszer létrehozása. A "K" és "F" hálózat magárahagyása — "boldogulj, ahogy tudsz" — alapon ugyanolyan rossz gyakorlat, mint a közismerten hasonló "kezelési mód" az iparvállalatok esetében. Az állami szerepvállalás erősítése várhatóan néhány évig eltartó átmeneti időszakban kiemelten indokolt, annál is inkább, mert a szerepvállalás erősödése nélkül bizonyosra vehető az "F"szektor kritikus legyöngülése elsősorban a minisztériumi irányítású intézetek esetében. (Megjegyzendő, hogy a jelenlegi "F" profillal rendelkező minisztériumi intézetek privatizációja, Kft.-vé vagy Rt.-vé választása még nem jelenti a tematikájuk iránti kereslet növekedését, tehát a reuzáló fennmaradás biztosítékát. Ugyanúgy nem, mint ahogyan az akadémiai illetékességű Központi Fizikai Kutató Intézet számára sem garancia a bejelentett "osztódás", a hat önálló részleggé való átalakulás.)

A második követelmény, kritérium az új intézményrendszer részlemeinek megállapításakor a bevált külföldi gyakorlat jól megválasztott, illetve szelektált *adaptációja*. Áttekintve a fejlett országok intézményrendszereit, azonnal szembe tűnik a jelenlegi gyakorlat hézagossága, amelyből direkt következik a már utalt rendezetlenség. Tény, hogy *nagy ellenállásba* ütközhet az intézményrendszer megformálása, a jelenlegi status quo megszüntetése, azonban ez a helyzet nem lehet kizáró ok. Az új intézményi elemeket, szervezeteket

létre kell hozni és a működési kapcsolatrendszer, annak tartalmi vonatkozásait át kell alakítani. Ennek az új rendszernek szükséges biztosítania a nemzetközi szakintézményekkel, külföldi "K" és "F" programokkal való kapcsolati szorosságot, az "integrálódás" követelményét is.

Az új rendszerhez kapcsolódó piactudományi nézőpont szellemében kezelendők a "K" és "F" típuskategóriák. A modernizálás koncepciójában feltétlenül határvonalat kell húzni a két nagy típuskategória, a tudományos kutatás és alkalmazott (fejlesztő kutatás) között mind szervezeti, mind finanszírozásbelileg, mind az "irányítás" és a kutatási szabadság tekintetében. Az említett határvonal természetesen figyelembe kell vegye a határterületi problémákat, a "merev" elkülönítés árnyaló tényezőit.

Mindenesetre a két nagy típuskategória elvileg és zömmel gyakorlatilag is jól determinálható. A tudományos (alap) kutatás célja - széles tematikai keretekben - a tudományos megismerés, a szaktudományok "önfejlődésének" folyamatos biztosítása. Értékmérője, értékrendje a publikációs munka, a nemzetközileg is jelentkező tudományos elismertség. Nem kizárt azonban, hogy ebben a típuskategóriában egyes elért eredmények a közvetlen gyakorlati hasznot eredményező fejlesztő (alkalmazott) kutatásokhoz is impulzusként, alapként szolgálnak.

A fejlesztő (alkalmazott) kutatás, tehát az "F" kategória mindenkor gyakorlati, célorientált tevékenység. Más fogalmazásban: ebben a típuskategóriában olyan eredményeknek kell születnie, amelyeknek lehetséges közvetett vagy közvetlen gyakorlati (ipari, mezőgazdasági, orvos-egészségügyi, közgazdasági, társadalmi stb.) felhasználása, tehát a tevékenység már eleve ezzel a céllal indult. Az eredményesség értékmérője mindenkor a gyakorlati felhasználhatóság, amelyet a hazai átalakulás tükrében a piactudomány minősít. Megjegyzendő: előfordulhat, hogy az "F" típuskategóriában alapkutatási eredmény is létrejön, azonban ez a fejlesztő kutatás indításakor nem cél.

Lényeges kritérium, hogy a piactudományban a tudományos kutatás magas szabadságfokkal, autonómiával nonprofit rendszerben szerveződik. Az alkalmazott-fejlesztő típuskategória viszont általában már az üzleti szférába, a versenyszférába tartozik, annak ellenére, hogy az érintett kutatóhelyek egy része "állami" irányítású intézet, tehát mind a fenntartás tekintetében, mind a témafinanszírozás egy részének vonatkozásában állami támogatásban (is) részesül.

A negyedik kritérium, követelmény az intézményi-szervezeti rendszerrel szemben a működtetés és az állami költségvetés "K" és "F" finanszírozó szerepének rendezése, amely probléma szorosan illeszkedik az első kritériumhoz, tehát az állami-kormányzati feladatkörhöz. Törvény szükséges ahhoz, hogy a költségvetés egy összegben évről-évre, parlamenti jóváhagyással biztosítsa azokat a finansziális eszközöket, amelyek a "K" és "F" típuskategóriák művelésére fordíthatók. (Ebben a pénzeszköz-mennyiségben természetesen nem szerepelnek azok az összegek, amelyeket alapítványok nyújtanak, különféle külföldi /finanszírozó/ programok cél- és témakör orientáltan folyósítanak, vagy amelyeket a gazdasági szféra saját hatáskörében felhasznál.)

Az állami költségvetésből elkülönített tudomány- és technológiapolitika megvalósítására szánt összeg azonban csak ebben az első lépcsőben (kormányzati-parlamenti döntés) centralizált. A második lépcsőben ezt az összeget meg kell osztani a két típuskategória között, amely lényegében az Akadémia, az egyetemek, az "F" típuskategóriában érintett szakminisztériumok közötti felhasználási arányok rögzítését jelenti. A centralizált felhasználás hibás nézőpont.

Kiemelendő: gyakorlatilag helyes, célirányos, hogy az alakuló magyar piaccgazdaságban egy "központi" tudomány- és technológiapolitika-szervezet rendelkezék a K-ra és F-re fordítható állami pénzeszközök bizonyos részével, többek között K és F programrendszerek, különféle pályázatok finanszírozására, interdiszciplináris kutatások pénzügyi támogatására. Tartarhatatlan állapot viszont az, hogy az egyes szakágazatok fejlődéséért felelős szakminisztériumok csupán minimális pénzeszközt költhetnek az "F" szektor működtetésére, vagy éppen semmit sem fordíthatnak közvetlenül erre a célra, akaratlanul is gyorsítva ezáltal az "F" hálózat lepusztulását. Az ilyen gyakorlat korszerűtlen, rossz és teljesen eltér a fejlett piaccgazdaságok gyakorlatától. Ilyen szituációban egyetlen szakminisztérium sem dönthet arról, kíván-e saját keretei között az "F" szektorba tartozó intézeti profilokat működtetni vagy sem. Illetve: kényszerítve van arra, hogy minden önálló intézeti profilt megszüntessen s átterelje ezeket az intézeteket a kifejezetten üzleti jellegű társasági formációkba.

Ötödik kritériumként az új intézményrendszer keretében indokolt biztosítani a tudományos kutatás és az egyetemi-főiskolai képzés célszerű szimbiózisát, amely cél szintén a fejlett külföldi gyakorlatból adaptálható elem.

Az utalt kölcsönösség egy beiktatott szervezeti formáció transzfer szerepével biztosítható. Végül lényeges követelmény, kritérium az új intézményi működési rendszer rugalmassága, áttekinthetősége, bürokráciamentessége, az indokolt szabadságfokok, autonómiák érvényesítése. A rendszer keretében működő minden (típusától független) kutatóhely számára tisztázni kell a működési feltételeket, lehetőségeket, kompetenciákat, perspektívákat, meg kell teremteni a hálózatban dolgozó kreatív humán tőke biztonsági feltételeit, beleértve az anyagi elismerést is.

Az intézményrendszer működtetésének fő jellemzői

A következőkben felvázolt rendszerbeli és működési jellemzők egyrészt javaslatok, másrészt *alternatívák* az indokolt változásokra. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a javasoltakon túlmenően vagy azok mellett más rendszerelemek, más működési formációk is jól szolgálhatják a következő években a tudomány és technológiapolitika, a kapcsolódó fejlesztési stratégia kialakítását és gyakorlati megvalósítását. Továbbá: lényegében egyes javasolt rendszerbeli és működési elemek ma is léteznek, ha nem is funkcionálnak elfogadhatóan.

A javasolt rendszerbeli és működési alternatíva több lépcsőben is bevezethető és megvalósításához kormányzati, országgyűlési döntések is szükségesek. A formáció több vonatkozásban a fejlett piacgazdaságokban bevált gyakorlat adaptálható elemeire támaszkodik. Az említett "többlépcsős" megvalósítás mellett szólnak érvek, de egyidejűleg számításba vehetők ellenérvek is. Ugyanis: elképzelhető, hogy az ún. "átmeneti" időszakban jelentkeznek bizonyos korlátok, amelyek akadályozzák, behatárolják a rendszerműködtetés egészének realizálását. Ugyanakkor mérlegelni kell, célszerű-e a jelenlegi rendezetlen szituáció és a folyamatos "K" és "F" leépülés ismeretében az átalakulási időt lépcsőzetesen meghosszabbítani, nem jobb-e végleges formában, a fejlődési perspektíva egyértelmű rögzítésével egy új rendszert bevezetni.

A felvázolt működtetési jellemzők csoportosíthatók. A csoport-ismérvék a finanszírozás, a tudomány- és technológiapolitika meghatározása, az új intézménybeli elemek, a piacgazdaságban reális "K" és "F" szintek és a kapcsolódó tevékenységi tartalmak szerint rögzíthetők.

A *finanszírozást* az államháztartási törvény keretében indokolt szabályozni és ennek legkésőbb 1993. januárjáig (tehát az 1992. év folyamán) meg kell történnie. Az 1993. évi, az országgyűlés által elfogadott költségvetésben már meg kell határozni azt az államilag biztosított pénzügyi keretet, amely el-

osztott formában a tudományos alap kutatások, az alkalmazott (fejlesztő) kutatások és az országos programok pénzügyi alátámasztására szolgál.

A meghatározott állami finanszírozási eszközök a "K" és "F"-re esedékes éves ráfordításoknak csak egy részét (de "kemény" részét) képezik. A teljes kutatási szféra költségei ugyanis *adicionáltnan* értelmezendők. Az állami eszközök mellett ide sorolandók a különféle /és szaporodó/ alapítványok, a kockázati-befektetési tőkék, az esetleges bankhitelek, a külföldi célorientált segélyprogramokból származó összegek (pl. PHARE program), a Világbanki és EGK források, a nemzetközi fejlesztési programokhoz esedékes csatlakozások révén biztosítható "K" és "F" támogatások, végül (szinte determinatív színezettel az állami költségvetési pénzeszközök mellett) az a nagy ráfordítási hányad, amelyet a gazdasági (inkluzive ipari) szféra fordít saját alkalmazott és fejlesztési kutatásainak finanszírozására, vagy esetlegesen a tudományos alap kutatások támogatására.

Elvileg tehát biztosíthatók azok a pénzeszközök, amelyekre támaszkodva realitással határozható meg a következő évekre a magyar tudomány- és technológiapolitika, illetve annak szisztematikus megvalósítása, beleértve integrált tartalmú országos "K" és "F" programok végrehajtását is.

A finanszírozás lényeges elvi eleme a "K" és "F" szektor (szükséges és indokolt) pénzügyi eszközszükségletének elkülönítése, a pénzügyi arányok megállapítása. Ez az elkülönítés természetesen döntően az állami költségvetési pénzeszközök tekintetében fontos. Az egyéb felsorolt pénzforrások igénybevétele a két típuskategória-szektorba tartozó intézetek, kutatóhelyek döntési hatásköre, kivéve a nemzetközi programokból származó pénzforrásokat, amelyek odaítéléséről az országos intézményrendszer fóruma gondoskodik.

További elvi kérdés a finanszírozás jellege abból a szempontból, hogy a fenntartási vagy témafinanszírozási állami hozzájárulásról van-e szó. Ennek a kérdésnek a megválaszolása nem választható el más elvi kérdésektől, amelyek viszont már az intézményrendszerbeli változtatások körébe sorolhatók. Ebben az értelemben pl. kérdéses, hogy az egyes szaktárcák tervezik-e (a külföldi gyakorlatban szokványos megoldásban) "saját" irányítású "F" intézetek fenntartását és tematikájuk pályázati vagy "juttatási" úton történő finanszírozását. Ennek jelenleg sarkalatos akadálya van: ha terveznek is ilyen intézeti működési formációkat, ehhez semmiféle anyagi eszközzel nem rendelkeznek, mert ezek az eszközök jóformán teljes egészükben (az akadémiai és az egye-

temi eszközök kivételével) centralizáltan egy, a szaktárcákon kívüli országos intézmény kezelési jogköréhez tartoznak.

Lényegében annak eldöntése, hogy az egyes szaktárcák irányítanak, üzemeltetnek-e "F" szektorba sorolható szakintézeteket, szuverén tárcajog. E vonatkozásban tehát az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium is szuverén hatáskörrel kell rendelkezzen. Viszont a továbbiakban tarthatatlan finanszírozási elv az állami pénzeszközök jelen (csupán pályázati úton elnyerhető) centralizált formája. Az egyes szaktárcáknak - jelesül az ipari és kereskedelmi, a földművelésügyi és élelmiszeripari, az egészségügyi és népjóléti, a közlekedési és hírközlési szaktárcáknak - *fejlődést katalizáló konkrét feladataik ellátásához megfelelő nagyságú, éves lebontású államilag-költségvetésileg biztosított "F" alapokkal, forrásokkal kell a jövőben rendelkezniük.* Ez egyáltalán nem jelenti a jelenlegi országos hatáskörű szerv finansziális szerepének megnyirbálását, mert erre a szervre a továbbiakban új intézményi feladatkörök /az ezekhez szükséges pénzeszközökkel/ hárulnak a tudomány- és technológiapolitika kialakításának és végrehajtásának területén.

Az "F" szektor finanszírozásában természetesen a jövőben is komoly szerepet kell kapjon a pályázati rendszer, hiszen a piacgazdaságban ez a motor mindenképp nyereségérdekeltségi elvek alapján működik. Csupán az hangsúlyozandó, hogy pl.egy szakminisztériumi intézet működése nem alapulhat *kizárólag* a pályázati szisztémák érvényesítésén, egy ilyen típusú intézet esetében - mint volt már rá utalás - az irányító szakminisztérium konkrét (és pénzeszközökkel alátámasztott) alkalmazott-fejlesztő kutatási feladatokat is kiad saját intézete számára.

Az akadémiai intézetekben és az egyetemi tanszéken végzett (vagy együttműködésben integrált) alap kutatások mindenkor nonprofit jellegűek és nem tartoznak az üzleti szférába. Ennek a "K" szektornak a finansziális fedezetét (amelyet az állami költségvetésben meghatározott "K" arány, hányad képvisel) az alap kutatási szféra akadémiai vagy egyetemi hatáskörben szabadon, autonómiájának talaján használhatja fel, a tudományos kutatás szabadságfokának érvényesítésével. Természetesen a tudományos alap kutatási szféra is addicionálhat témafinanszírozási pénzeszközöket alapítványokból, a gazdasági (pl. ipari, mezőgazdasági) szektor vállalatainak, vállalkozásainak hozzájárulásából, a nemzetközi programok célorientált pénzeszközeiből. *Mindezenetire az új működési rendszer alapelve, hogy ez a szféra ne üzleti "F"*

vállalkozásokat, hanem a tudományok fejlesztését állítsa a tevékenységi kör középpontjába.

Az átalakítandó "K" és "F" intézményrendszer országos és a gazdálkodási szférába tartozó javasolt részelemei - felsorolásszerűen - a következők:

a./ országos szint:

- A kormányzat mellett működő tudomány- és technológiapolitika tanácsadó testület (= a jelenlegi Tudománypolitikai Bizottság megváltozott jogkörrel, tevékenységi körrel rendelkező jogutódja),
- Országos Tudomány- és Technológiapolitikai Hivatal, illetve Központ, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság jogutódjaként, megváltozott és kibővített hatáskörrel, minisztériumi jogkörrel, új tevékenységi körrel. Az OTTH (vagy OTTK) regionális alközpontokkal kell rendelkeznie a regionális értelmezésű hat gazdasági körzet tagolásában,
- Egyetemi Tudománypolitikai Koordinációs Tanács (új szervezetként, az egyetemi, főiskolai tanszékeken végzett tudományos kutatások összehangolására, a vonatkozó kapcsolatrendszer megteremtésére és a más intézményi keretekben folyó tudományos kutatásokkal esedékes indokolt integrációs kapcsolatok kialakítására),
- Akadémiai Tudománypolitikai Tanács (az akadémiai intézetekben végzett tudományos alapkutatások összehangolására, az Egyetemi Tudománypolitikai Koordinációs Tanáccsal kiépített együttműködés mellett),
- A tudomány- és technológiapolitika különböző szakterületein működő szakminisztériumok (műszaki) fejlesztéspolitikai részlegei /főosztályai, e célra alapított "TTP"központjai/. A szakminisztériumok saját döntési hatáskörben állami jogállású "F" profilú intézeteket alapíthatnak, vezérelhetnek és szüntethetnek meg. Az egyes profilok megválasztása minisztériumi jog.
- A jelenlegi művelődésügyi, oktatási, kulturális szaktárca átalakításával a Tudománypolitikai, Oktatásügyi és Kulturális Mi-

nisztérium, amely többek között szakminisztériumi szinten foglalkozik a tudománypolitika kialakításával, a humán és reál tudományágakban végzett kutatások eredményeinek áttekintésével, értékelésével, egyes vonatkozásokban a tudományos tevékenységek összehangolásával.

- A felsorolt kulcsszervezeteken túlmenően lényegileg az országos szervek közé sorolhatók a fejlesztő kutatásokat és az ezek eredményeit pénzügyileg realizáló, kockázati tőkével operáló fejlesztési bankok, az országos információs és dokumentációs hálózat állami érdekeltségű szervezetei, az országos jellegű képzés és átképzés területén érdekelt állami intézmények és olyan technológiai transzfer szervezetek, amelyek minisztériumi irányítás alatt működve a korszerű technológiák importját és belföldi transzfer kiajánlását végzik.

Nyilvánvaló, hogy az országos intézményrendszer új elemeinek létrehozása kormányzati szintű döntést igényel, amelyet meg kell előznie egy részletesen kidolgozott ügyrend-szabályozási javaslatnak. Ebből következik, hogy első lépésben a kormányzat mellett működő tudomány- és technológiapolitikai tanácsadó testületet kell létrehozni, feladattá téve az átalakítást célzó javaslati anyag kidolgozását, a javasolt részletes tevékenységi körökkel és a finanszírozási rendszer felvázolásával. A "Testület" (melynek elnöke célszerűen a miniszterelnök által megbízott személy) a jelenlegi Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság kijelölt neves szakembereiből, a Magyar Tudományos Akadémia és a felsőoktatási intézmények (egyetemek) delegáltjaiból, a "K" és "F"-ben érdekelt szakminisztériumok (kiemelten az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, a jelenlegi Művelődésügyi-Oktatásügyi Minisztérium, az Egészségügyi és Szociális Minisztérium) teljes hatáskörű képviselőiből áll. A testület (a fejlett piacgazdasági gyakorlat adaptációjának megfelelően) a "K" és "F" szféra egyik csúciszerveként tekinthető, mert az új intézményi formációk bevezetését követően fő feladata a tudomány- és technológiapolitika irányainak (egyes vonatkozásokban részleteinek is) rögzítése, a finanszírozás módszereinek és nagyságrendjének meghatározása, új szervezeti konstrukciók koncepcionálása, az országos programok körvonalazása *ajánlási alapon* a Kormány számára.

Egyes országokban a parlamentek is rendelkeznek hasonló testülettel. Ez a formáció Magyarországon felesleges, nem javasolt, egyszerűbb az "egylépcsős" testületi tevékenység. Más kérdés, hogy a tudománypolitika egyes részletekérdései az illetékes országgyűlési szakbizottságokat is érinthetik. A szakbizottságokban elhangzott észrevételeket, javaslatokat azonban minden esetben vissza kell csatolni a "Testület"-hez, amely ezeket feldolgozza és hasznosítja a Kormány számára készült előterjesztéseiben. A testületi munka során kialakított tudomány- és technológiapolitikai koncepciókat /amennyiben realizálásuk parlamenti döntést igényel/ a Kormány terjeszti az Országgyűlés elé.

Az új szervezeti formációban meghatározó feladatkör hárulna a minisztériumi jogokkal rendelkező Országos Tudomány- és Technológiapolitikai Hivatalra (vagy "Központra"), mert lényegében ez a szervezet lenne a Kormány mellett működő tanácsadó testület operatív és több vonatkozásban koncepcionális háttére. Lényegében itt történne a "Testület" véleményformálását alapul véve a tudomány- és technológiapolitika részleteinek kidolgozása (a szakminisztériumok, az egyetemek és az Akadémia állásfoglalásait is beleértve), az országos programok (pl. környezetvédelmi, biotechnológiai, információtechnológiai, automatizálási, energetikai, technológia- és anyagfejlesztési programok) tartalmi meghatározása, vezérlése és finanszírozása, a "K" és "F" nemzetközi kapcsolatainak alakítása és bővítése. Komoly szerep hárulna továbbá erre a szervezetre a "K" és "F" éves állami költségvetésének megajánlásában és a jóváhagyott költségkeretek konszenzusokon alapuló szétosztásában az Akadémia, az egyetemek és főiskolák, a szakminisztériumok és egyéb érdekelt szervezetek között.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni az új szervezeti-intézményi formációban a szakminisztériumok szerepkörét és az e szerepkörhöz tartozó finansiális eszközrendszer biztosításának fontosságát. Ebben a szakminisztériumi körben külön is rá kell mutatni arra, hogy a fejlesztő kutatásokban, a technológiafejlesztési programok végrehajtásában az *ipari minisztériumoknak* mindenütt kulcsszerepük van. Az állami költségvetésben "F" célokra elkülönített pénzeszközöknek *legalább 30-40%-a iparfejlesztési érdekelttség*. Szakminisztériumi jogkör különálló (speciális, de az országos programokhoz illeszkedő, vagy azokkal egyeztetett) alprogramok kialakítása és vezérlése az "F" szférában, természetesen a "saját" pénzügyi keretek terhére. Emellett a szakmi-

nisztériumok - mint már történt rá utalás - pályázatokat írhatnak ki "F" témák kidolgozására és finanszírozhatják - szuverén döntések alapján - minisztériumi irányítású "F" intézetek működését. Jelen javaslati anyagban csupán utalunk az akadémiai és egyetemi-főiskolai szinten végzett tudományos alap kutatásokra, miután elfogadott nézőpont szerint ezek a szintek autonóm jelleggel működtetik kutatási intézményeiket. Viszont ide tartozik hogy a költségvetésből "K" célokra fordítható összeg megállapításában ezeknek a kutatási szinteknek az Országos Tudomány- és Technológiapolitikai Hivatallal kell a konszenzust megteremteniük. Mindenesetre ebben a szektorban a "K" működtetése teljes mértékben igazodik az akadémiai egyetemi önkormányzati nézőponthoz.

Az oktatás- és művelődésügyi szaktárcába "bevitt" tudománypolitika elsősorban a humán tudományok művelésének biztosítására irányul, mert alapelv, hogy lényegében minden tudomány egyenrangú. Ebből következik, hogy ennek a szaktárcának kiemelten humán tudományágakat művelő akadémiai intézetekkel és egyetemi, főiskolai tanszékekkel kell szoros és ügyrendileg szabályozott kapcsolatokat létesítenie. Az e célra fordítható pénzügyi eszközökkel ennek a tárcának kell rendelkeznie elosztási konszenzusok alapján.

Az oktatási-kutatási szimbiózis megteremtése és az egyetemi oktatás megreformálása természetesen külön téma. Ebben a tárcán kívül meghatározó szerepkör hárul az új konstrukcióban az Egyetemi Tudománypolitikai Koordinációs Tanácsra és az Akadémiai Tudománypolitikai Tanácsra.

b./ a gazdasági szféra színje:

- Az ebbe a szférába tartozó "F" kategóriájú kutatóhelyek, egyéni és társas vállalkozások kivétel nélkül piac-orientált jellegűek. Ez viszont nem jelenti azt, hogy nincs szükségük meghatározott tartalmú és mértékű kiépített kapcsolatrendszerre az országos "vezérlő" szinttel. Tudományos alap kutatásokat ebben a nagy és sokrétűen tagolt szektorban általában nem végeznek. A külföldi gyakorlat szerint (s erre a magyar piacgazdaságban is van, méginkább lesz példa) a szektor ad "F" jellegű megbízásokat egyetemi tanszékeknek, minisztériumi intézeteknek, szórványosan akadémiai intézeteknek is. Tőkeerős vállalatok, vállalkozások esetenként támogatnak tudományos kutatásokat is, főképp

akkor, ha a tudományos kutatásból vélelmezhetően várható egy "átcsapás" az "F" típuskategóriába, tehát sor kerülhet egy alap-
kutatási eredmény gyakorlati hasznosítására.

— A piacorientált (gazdasági) "F" szektorban többfajta kutatóhely, vállalkozási alapon létrehozott intézmény fog működni a már kialakult piacgazdaságban. Utóbbi intézmények közé sorolhatók a kutató-fejlesztő-vállalkozó Kft.-k, kisebb részvénytársaságok, a magán- vagy társas vállalkozásban létrehozott mérnök-irodák, innovációs (transzfer) szervezetek, un. hasznosító ügynökségek és irodák, a fejlett külföldi technológiákat licenceket forgalmazó műszaki-kereskedelmi szervezetek, de mindenekelőtt a (még állami vagy részvénytársasági, esetleg külföldi tulajdonu, magántulajdonú) vállalatok, vállalkozások "F" szektorba tartozó kutatóhelyei. Ez utóbbiakból többszáz létezik ma az országban, finanszírozásuk vállalati forrásokra alapozódik, tehát működésüket az állami költségvetésből származó K és F ráfordítások nem befolyásolják.

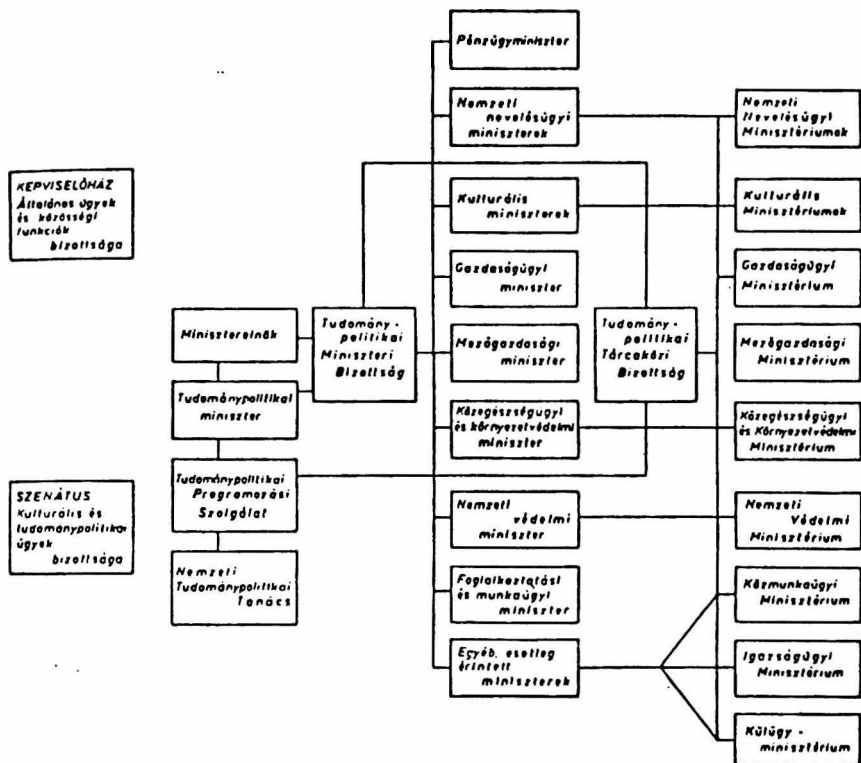
— Az ismertetett "F" típusok szerinti tagozódás - a kreativitás és a tevékenységi minőség fejlődésének kritériuma mellett - egyben a jövő perspektívája is. Viszont külföldi gyakorlat célirányos adaptációját jelenti, ha az egy profilba, vagy rokonprofilba tartozó "F" intézmények, kutatóhelyek a "japán mintájú" kölcsönös informáltság jegyében "F" központokat, irodákat hoznak létre. Ezek - megfelelően alátámasztott koncepciókkal - az országos tudomány- és technológiapolitika alakításába is beleszólhatnak.

Ismételten rá kell mutatni a piacorientált "F" szférába átkerült vagy átkerülő állami (szakminisztériumi) intézetek folyamatosan regisztrálható "lepusztulási" problémájára. Állami vállalként (tehát nem finanszírozott intézetként) való kezelésük a jövő szempontjából teljesen célszerűtlen és vélelmezhetően egy rövidesen várható felszámoláshoz vezet. Sokkal jobb a jelen időszakban, ha ezek az intézetek vegyes tulajdonú (dolgozói, minisztériumi, banki) Kft.-vé alakulnak, fenntartva azt az álláspontot, hogy minden fejlett piacgazdaságban működnek (kreatív követelményekkel) szakminisztériumi fejlesztő-kutató intézetek.

Tanulmányunkat egy *mérlegelendő javaslattal* zárjuk. A kritikus helyzetbe került "F" intézetek ügyében indokolt a sürgős központi intézkedés. Felül kell vizsgálni két hónapon belül ezeknek az "F" szervezeteknek a helyzetét, egységesen és központilag meg kell határozni működési perspektíváikat és finanszírozási feltételeiket az átmeneti időszak várható néhány éves tartamára. Csak így kerülhetők el a teljes újrakezdés korántsem megnyugtató, ma is tisztán látható hátrányai és a felhalmozódott humán tőke szétforgácsolása. Egy még nem kialakult piacgazdaságban célszerűtlen már másutt sem alkalmazott "nyers" piaci nézőponttal intézkedni az "F" szféra intézeti szektora ügyében.

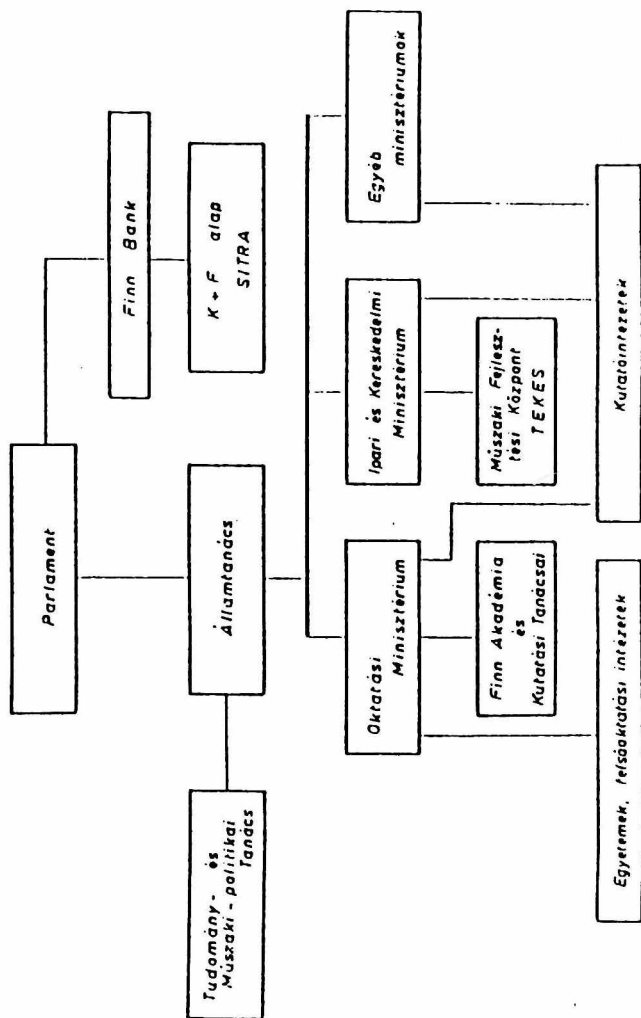
Mellékletek

Belgium kutatási-fejlesztési intézményrendszere

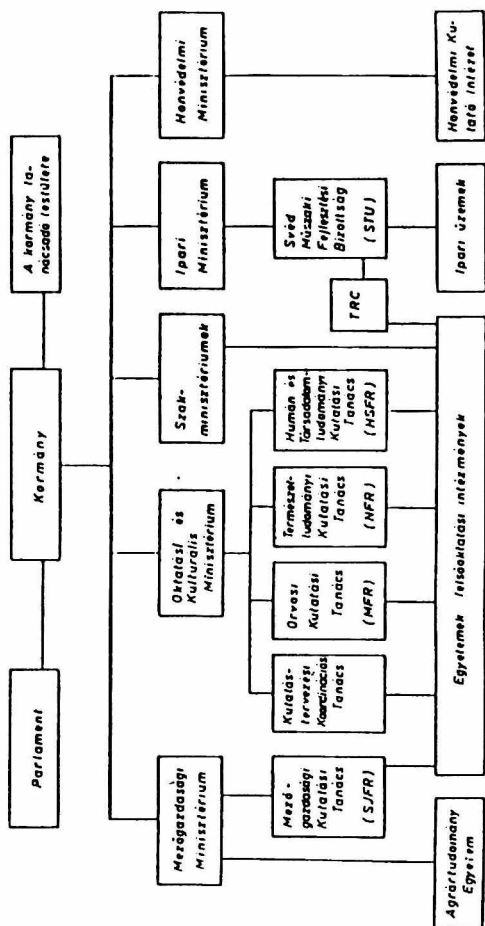
FINNORSZÁG

kutatási - fejlesztési intézményrendszere

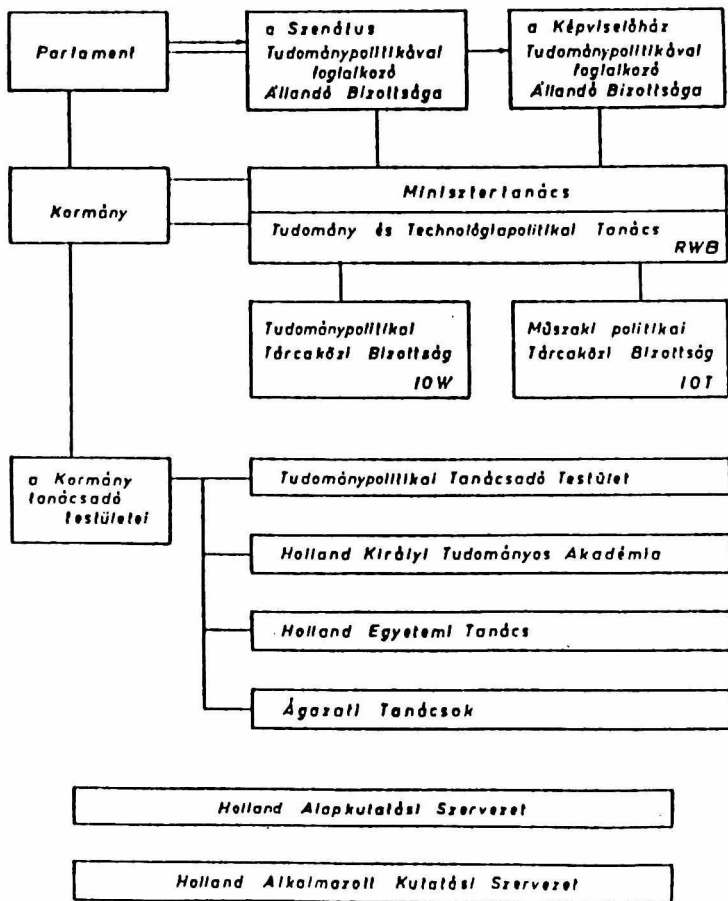
SVÉDORSZÁG

kutatási - fejlesztési intézményrendszere

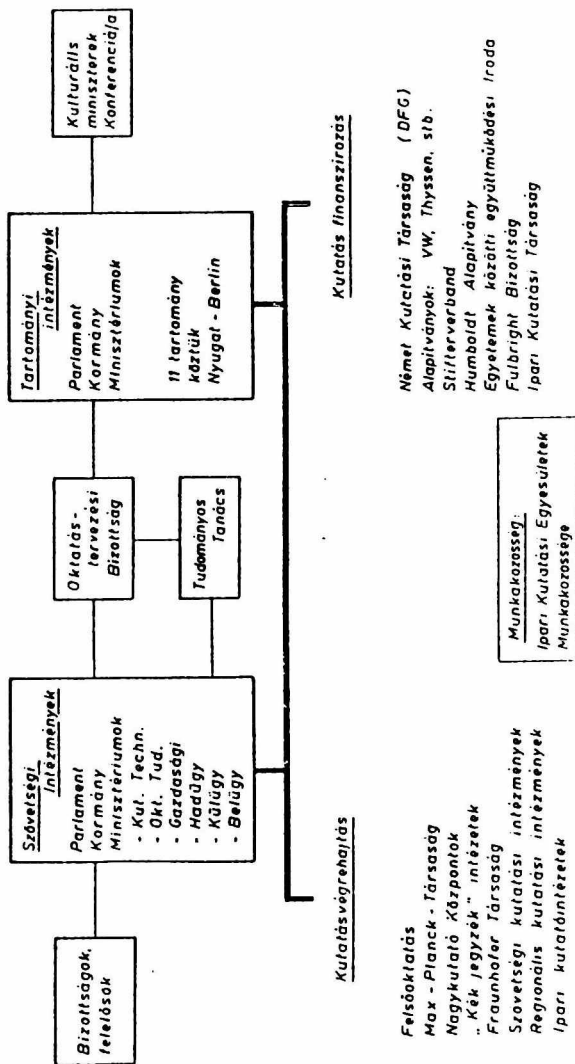
Hollandia

tudomány - és technológiapolitikai intézményrendszere

NÉMET SZÖVEISEGI KÖZTÁRSASÁG

kutatási - fejlesztési intézményrendszere

Dr. Magyar-Beck István

A szélsőségeken innen és túl¹ (Antipolitikai esszé)

A világot és azon belül is a középeurópai régiót megrázó események egyre világossabbá teszik azt a szomorú tényt, miszerint a társadalomtudományoknak - legalábbis egyelőre - bealkonyodott. Az eszmék és elgondolások bősége helyett ma mindenfelől jól ismert tartalmú szavak bősége támad ránk. Úgy is mondhatnók: eszmeviharok helyett szó és jelszóviharok jegyében zajlanak a változások. A társadalomtudományi gondolkodás nemes hivatása most is az lenne, hogy az egyaránt elfogadható, ámde az adott körülmények között mégis egymás ellen feszülő célokat és értékeket egy egységes, jólműködő társadalmi rendszer keretein belül békítse össze. Következésképpen a társadalomtudományi gondolkodás természeténél fogva a napi politika fölött áll. Annak mindenkori értékelését és meghaladását biztosítja. Szembeszáll tehát a politikai leegyszerűsítésekkel, a politikum egyoldalúságával is. S habár a politikai küzdőterek bajnokai műveltségük arányában esetenként a társadalomtudományi ismeretekből is merítenek, a politikai ki-sajátíthatatlanságot bizvást a társadalomtudományi gondolkodás alapvető ismervei közé kell sorolnunk. Ámde mozgalmas napjainkban mintha sérült lenne ez a szintetizáló funkció, ami azért is meglepő, mert a kilencvenes évek érett nemzedékei a társadalomtudományok közel egy évszázados virágzását tudhatják maguk mögött. E szintetizáló funkció nagymérvű hiányának következtében az egyes részcélok és részértékek elvadult, önálló életet élnek. S a politika, amely Arisztotelész korában még a kultúraalkotással egyenértékű emelkedett vállalkozásnak számított, a reneszánsz Machiavelli után már - tisztelet a kevés kivételnek - a kultúra-alkotás pusztá imitációjává züllött; nos, ebben a politikában most mindenfelé zajos és/vagy alattomos bandériumok vonulnak föl, s gátlástalanul tűzik zászlaikra hol ezt, hol pedig amazt a rész-szemponcot.

Mutatis mutandis így van ez a baloldaliság és a jobboldaliság sokat hangztatott "eszmeköreivel" is. Az "eszmekör" kifejezést azért tesszük idézőjelek közé, mert azok, akik a jobboldaliságot, vagy baloldaliságot olyan módfelett

sokat hangoztatják, többnyire, úgymond, csak értékelik e jelenségeket. Elítélik, vagy magasztalják őket vélt, vagy valóságos politikai orientációjuknak, illetve, ami még rosszabb, e kifejezések pillanatnyi konjunktúrális árfolyamának megfelelően. De úgyszólván sohasem mondják meg, hogy voltaképpen mit is értenek e politikai büvszavakon, s hogy miért is kellene a jobboldaliságnak és a baloldaliságnak egymás sub specie aeternitatis ellenségeinek lenni. (A naív megfigyelőben még az a kétely is föltámad, hogy vajon utalnak-e egyáltalában valamiféle rájuk jellemző, tartós eszmekörre a baloldaliság és a jobboldaliság lassan már elrongyoltnak ható kifejezései.)

Ebben a tanulmányban az iménti kérdéseket fogjuk körüljárni. Megpróbáljuk kimutatni, hogy a baloldaliság és a jobboldaliság pozitív jelentéssel rendelkező műszavak, s minden ellenkező híreszteléssel szemben azok a jelentések, amelyekre e szavak utalnak, igen jól megférnek egymás mellett, mi több, szükségszerű módon idézik föl, mondjuk úgy, kikövetelik egymást, sőt, háborítatlan koegzisztenciájuk a mindennapi élet kívánatos jelenségei közé tartozik.

Módszerük esszencialista lesz e terminusz technikus popperi értelmében², tudniillik mindenekelőtt a jobboldaliság és a baloldaliság mibenlétére, lényegére, vagyis az esszenciájára leszünk kíváncsiak. Bár Popper nézeteire e tanulmányban még vissza fogunk térni, merő önvédelemből az alábbi megjegyzést kell előre bocsátanunk: amikor e jeles filozófus az általa keményen bírált esszencializmus kapcsán ismételtelen feleleveníti a realizmus és a nominalizmus híres középkori vitáját, és a realizmus, valamint az esszencializmus közé kiteszi az azonosságjelet, egy, ma már tudományosan is a realizmus mellett eldönthető vitát dönt el a nominalizmus javára. A jelenségosztályok absztrakt lényege, az esszenciájuk ugyanis valóban önálló, az egyes jelenségektől elválasztható, reális léttel bír. Csakhogy ez a lét a pszichikum fogalomképző működésének eredményeként született pszichikus lét, ami azonban semmivel sem kevésbé lét, mint bármiféle más típusú, vagy fajtájú lét. Bizonyítható, hogy a lényegeket ilyen önálló egzisztenciája nélkül mindenféle viszony a bennünket körülvevő valósághoz egész egyszerűen lehetetlen vona.

Visszatérve a jobboldaliságra és a baloldaliságra, ezeket már sokan és sokféleképpen próbálták definiálni. Időnként még olyan végletesen leegyszerűsítő vélemények is hangot kapnak, melyek szerint mindössze a pártok által a parlamentben elfoglalt jobb, illetve baloldali széksorokról van szó. A szovjet,

de méginkább a posztszovjet politikai gondolkodásban viszont egy olyan nézet terjedt el, amely a jobboldalt a kormánypártisággal, a baloldalt pedig az ellenzékiességgel azonosítja. E nézet az "ülérend- teóriához" hasonlóan a jobb és baloldaliság fogalmait rájuk jellemző tartós jelentések nélkül képzeleli el. Hiszen egy parlamenti széksor még úgyszólván semmire sem kötelez, s egy kormányt a legkülönbözőbb irányokból lehet támadni vagy védeni. A szovjet, illetve a posztszovjet elmélet ezen felül még mélyen manipulatív is. Tudniillik, annak ellenére, hogy a szovjet berendezkedéssel szembenálló ellenzéki csoportok fogalmazták meg, ugyanezek a csoportok a baloldaliságnak a lenini ideológiában föllelhető és a Szovjetunió népeibe a szovjethatalom által keményen belevert presztízisére spekuláltak akkor, amikor saját magukat vallott eszméiktől függetlenül baloldaliakká nyilvánították. Minden jel szerint azonban ez az elmélet nem kapott támogatást a volt Szovjetunió határain kívül.

A jelesebb gondolkodók azonban a baloldaliságot és a jobboldaliságot tartós politikai beállítottságokként kezelik. Hallgassuk meg először ebből a körből századunk nyolcvanas évtizedének talán a legragyogóbb amerikai tudományos bestseller íróját, A. Bloomot: "A jobboldaliság e szó egyetlen komoly értelmében az egyenlőséggel szembenálló pártot jelenti..... A baloldal viszont a magántulajdon (eltörlését)..... tüzte ki céljául."³ Mármint a baloldal feltehetően a sokat hangoztatott esélyegyenlőség nevében támadja a magántulajdont, míg a jobboldal számára ".... a probléma ilyen vagy amolyan módon mindig az egyenlőség volt, amelyben nincs helye a géniusznak."⁴ Amíg továbbá a baloldal nemcsak az emberek kiinduló feltételeinek, tehát az esélyeinek tekintetében egalitárius, hanem a későbbiek során ismét csak kiinduló feltételekké, tehát esélyekké alakuló sikereik vonatkozásában is nivellálásra törekszik megfosztván kivételes gyümölcsseitől a kivételesen sikerest, addig egy jobboldali utilitárius szemlélet a következő módon jellemezhető: "..... a szegénység a bűnös parazitáság egyik formája, következésképpen büntetendő, a túl bőkezű segélyrendszer csak elveszi az emberek munkakedvét."⁵ De vajon miféle vonatkozású egyenlőségekről, illetve különbségekről folyik a vita? Nos, egyesek a szűkebb jog törvények előtti, mások viszont a legkülönbözőbb törvényszerűségekre halmaza előtti egyenlőségről, ill. egyenlőtlenségről értekeznek. Nietzsche, pl., a tág értelmű baloldaliságot veszi célba, amikor a szellemi arisztokrata félreismerhetetlen göggyével ezeket veti papírra: "Törvények? Igen, azt bizonyítja, hogy közönséges és undorítóan egyforma a

tömeg;..... Nos, jó, ismerjük el, de akkor ez a tétel is szilárdan áll: amennyiben a történelemben vannak törvények, a törvények nem érnek fabatkát sem, és a történelem sem ér fabatkát sem.”⁶

Bár a hivatkozások e nyúlfarknyi, a tanulmány terjedelméhez szabott mintája messzemenő következtetésekre nem jogosít minket, mégis sejtet egy többé kevésbé kezelhető álláspontot. Az egész kérdés lényegének a méltányosság tűnik. De semmiképpen sem olyanformán, hogy az egyik fél, mondjuk a baloldali (vagy fordítva) a méltányosság mellett tör lándzsát, míg a másik, mondjuk a jobboldali (vagy fordítva) elutasít mindenféle méltányossági megfontolást. Az általános helyzet inkább a méltányosság elfogadása mind a két fél részéről. Csakhogy amíg a baloldal számára a méltányosság az egyenlőségben fejeződik ki, addig a jobboldal az egyenlőtlenséget tekinti méltányosnak. Ilyen felfogásban a természetjoggal szoros kapcsolatban álló emberi jogok koncepciója nolens volens egy tipikus baloldali eszme. És ez az eszme mégcsak nem is statikus, betokosodott elgondolás. Ugyanis egyre több vonatkozásban esik szó a mindenkit egyaránt megillető, úgynevezett emberi jogokról. Azonban nem kis meglepetésünkre közelebbi vizsgálat esetén az egyenlőtlenséget propagáló jobboldali méltányosságfogalom is önmaga ellentétének, az egyenlőség sajátos megnyilvánulásának bizonyul. Csakhogy a jelen esetben a személy teljesítményei és az értük járó jutalmak közötti megfelelés propagáltatik: a nagy teljesítményt nagy, a kicsit kis jutalom kövesse. Mivel pedig az emberi teljesítmények többnyire minden kultúrában erősen szóródnak, az értük járó jutalmaknak is erősen szóródnuk kell, amiből egyenesen következik az emberi egyenlőtlenségek kívánatos volta. Itt persze arról sem szabad megfeledkezniünk, hogy ez a jutalom számos esetben paradoxális módon büntetés, miként ez pl. Galilei esetében is így volt. Másfelől viszont az is kétségbevonhatatlan tény, hogy számos kiemelkedő személyiség ezt a büntetést megintcsak paradoxális módon a kiemelkedő teljesítmény kiemelkedő, bár sajátos "jutalmának" fogja fel. Ha viszont ez igaz, ha tehát a jobboldali szemlélet bizonyos egyenlőtlenségeket egy sajátos típusú egyenlőség megnyilvánulásainak tekint, akkor a jobboldal retorikája távolról sem fejezi ki pontosan e szemlélet mélyebben fekvő lényegét.

Mielőtt következő kérdésünkre, a jobboldaliság és a baloldaliság lehetséges, szükségszerű, sőt kívánatos társadalmi koegzisztenciájának a problémájára térnénk át, azokat a szemléleti gyökereket tesszük vizsgálat tárgyává, amelyek

ma különös erővel táplálják a szóbanforgó irányzatokat. Scitovsky Tibor a "Visszapillantó közgazdaságtan" című esszéjében leírta, hogy a London School of Economics nem közgazdasági tanszékének a hallgatói a harmincas években többnyire baloldaliak voltak.⁷ Ha nem feledkezünk meg arról, hogy ezekben az években a társadalomtudományi scientizmus egy rendkívül élő és hatékony szemlélet volt, akkor elgondolkodhatunk azon, vajon nem kedvez-e a baloldaliságnak a természettudományok, még pontosabban a fizika egyetemes módszertani felfogása. Köztudott ugyanis, hogy a scientizmus nem más, mint a természettudományok, s azon belül is a fizikai tudományok módszertanának általánosítása és általános felhasználása minden olyan területen, ahol a kutatói közgondolkodás törvényszerűségek működését tételezi fel, tehát a társadalomtudományokban is. De vajon mi teszi a scientizmust, azaz a módszertani fizikalizmust alkalmassá arra, hogy a baloldaliság háttér, illetve "meta"-elmélete legyen. Talán az a tény, miszerint a fizika módszertani modelljében homogén tények állnak szemben egyetemes törvényekkel. Az atomok, protonok, kvarkok stb. individualitásáról a fizikusok között túl sok szó nem esik. Igaz, a saját területeiken, a fizikában ezt a képet szinte állandóan finomítják, azonban a társadalomszemléletbe majdnem ilyen egyszerű, mondhatni folklorisztikus formájában került át. A scientista hevületű társadalomtudomány egyik, talán legfőbb ambíciója a vélt társadalmi törvények szövetébe nem illő anomáliák megszüntetése azáltal, hogy ezeket vagy mégiscsak visszavezetik az ismert törvényszerűségek valamelyikére, esetleg egy csoportjára, vagy új, nekik megfelelő törvényszerűségeket alkotnak számunkra. S miként a kiemelkedő társadalmi jelenségeknek nincs semmiféle önálló értelmük egy scientista metodológiai koncepció keretei között, azonképpen a sztenderekől lefelé eltérő deviancia sem igazából deviancia, csupán specifikus esete valamely "egyéb" szabályosságnak. Például, a kreativitáskutatás még ma is nyögi a scientista hagyományok súlyát, amennyiben periférikus helyzetéből minden praktikus fontossága ellenére sem képes a társadalomkutatók figyelmét magára vonni. A scientista szemlélet még híveinek a stílusában is tetten érhető; elsősorban ama nem mindennapi gyönyörben, amellyel a kiemelkedő társadalmi tényeket, embereket, eseményeket, vagy az elrettentő helyzeteket különféle "magátólérthetődőségekre" vezetik vissza. Nincs abban semmi csodálatos és érthetelen, hogy e tényeket egalizáló scientista düh a politikai gyakorlat síkján is hű marad magához és egalizál.

Amíg a baloldaliság a fizikalizmusban lel szemléleti bázisra, addig a jobboldaliság nyíltan is szembeszáll a fentiekben jellemzett trenddel. Legalább két, egymással nem konform axiómája regisztrálható. Az egyik a voluntarizmus, amellyel az általa el nem ismert társadalmi törvény helyére tolakszik, megpróbálván kiszorítani, vagy legalábbis alárendelt helyzetbe hozni a közéleti szabályosságokat Ilyen gondolkodói tettet hajtott végre a fentiekben már idézett Nietzsche is. Őt és a hozzá hasonló gondolkodókat semmi sem akadályozza a törvényszerűségek és az ezekre fűzött homogén tények elismerésében mindaddig, amíg, mondjuk, a fizikáról van szó. Azonban érdeklődésük szorosabb területén, a társadalomban, köszönik, de nem kérnek belőlük. A jobboldali gondolkodásmód múlt századi megerősödése tehát az alábbi alternatíva jegyében zajlott: ha az egyetlen ismert valódi törvényszerűség típus a fizikai törvényszerűség, ámde a társadalom és benne az emberek nem sorolhatók a fizikába, akkor a társadalom nem lehet a törvényszerűségek birodalma, hanem csakis a törvényszerűség antitézisének, a szabad akaratnak juthat hely benne. Egy tény annál sui generis társadalmibb, minél több benne a kiválóság és a szeszély, a kiválóság szeszélye. A jobboldaliság élhossza ilyenformán a korlátokat is áthágó, majd ezeket szabadon teremtő vállalkozói leleményben van.

A jobboldaliságnak van egy másik, a voluntarizmustól különböző lehetősége is, mégpedig az a holisztikus felfogás, amelynek kivégzése céljából a kiváló filozófus, Karl R. Popper egy egész roppantul szellemesen felépített és megírt könyvet publikált.⁸ Mivel a holizmusnak a jobboldalisággal fenntartott kapcsolatai egyáltalában nem magától érthetőek, s mivel, továbbá, e kapcsolatok megvilágításával mélyebb bepillantást nyerünk mind a baloldali, mind a jobboldali mentalitás és gondolkodásmód természetébe, a holizmus kérdését tanulmányunk terjedelméhez képest a többi problémánál egy kissé hosszabban kell tárgyalnunk.

A holizmus hozzávetőleges jellemzését Karl R. Popperre támaszkodva, vele vitázva próbáljuk megadni, márcsak azért is, mert aki ehhez a témakörhöz nyúl Karl R. Poppert nem kerülheti meg. Popper a holizmusnak legalább két értelemet tulajdonít és két, egymástól eltérő nevet ad. Ami a két értelmet illeti, a holizmus lehet Popper szerint a dolgok teljességének leírása és kezelése, annak külső, belső, kicsi, nagy, lényeges, lényegtelen, stb. elemeivel együtt. De lehet csupán a dolog belső szerkezetének rendszerszerű megragadására

irányuló törekvés is, amit viszont Popper azonnal kizár a tulajdonképpeni holizmusból, mint oda nem tartozó, s csak tévedésből odasorolt értelmet. Ennek megfelelően a holista társadalomszemlélet és társadalomirányítás, így Popper, nem is lehet más, mint a társadalom egységben való látása, totális tervezése, majd pedig minden részletére kiterjedő irányítása. "Az ellenőrzésnek - írja Popper - mindenre ki kell terjednie, mivel a társadalmi élet bármelyik, nem így ellenőrzött szögletében ott leselkednek az előre nem látható változásokat felidéző erők."⁹ Bár Popper egyike korunk legkiválóbb gondolkodóinak, nem mindenben tudjuk követni őt. Ha, tudniillik, a holizmus a dolgok minden apró részletére kiterjedő szemlélet és kezelési mód lenne, akkor a holizmust nem is annyira egy hibás, mint inkább egy lehetetlen, értsd: keresztülvihetetlen álláspontnak kellene tartanunk. Választanunk kell tehát: a holizmus vagy egy lehetetlen álláspont, vagy a dolgok struktúrájának rendszerszerű megragadására és kezelésére irányuló törekvés.

Ami mármost a nevekre vonatkozik, Popper a holizmust esetenként esszencializmusnak is nevezi, mivel úgy véli, hogy a holisták a dolgok lényegét, esszenciáját akarják megragadni. Popper szerint ebben alapvetően különböznek a tudományos kutatóktól, akik sohasem kíváncsiak, hogy mi is a bizonyos általuk kutatott vagy kutatandó dolog, vagy jelenség, hanem mindig az foglalkoztatja őket, hogy miként is működik ez a dolog, vagy jelenség. Itt azonban Popper álláspontjának egy érdekes ellentmondására leszünk figyelmesek. Arra, jelesül, hogy az esszencializmus kígyója a saját farkába harap, hiszen Popper az esszencializmust esszencialista módon bírálja meg és akarja likvidálni. Először, ugyanis föltárja az esszencializmus lényegét mielőtt bármit mondana róla. Ezzel pedig valójában már vissza is helyezte jogaiba a megsemmisíteni kívánt filozófiát. Képletesen szólva egyik kezével lerombolta, a másikkal pedig helyreállította az esszencialista felfogásmódot.

Mindebből számunkra a holizmus, mind rendszerszemlélet marad meg. A jobboldalisággal való kapcsolatának a megértéséhez az itt következők megfontolására van szükség. A holizmus semmilyen körülmények között nem jelenti, nem jelentheti a tagolatlan egészek kötelező elfogadását szemlélteti keretein belül. Már maga az a tény, hogy a holizmust a társadalomelméletben alkalmazzuk egy analitikus aktus eredménye, melynek folytán a társadalmat először kitagoltuk és kiemeltük tágabb természeti, kozmikus, stb. összefüggéseiből. Ha azonban ez igaz, akkor a holizmusnak a társadalom rend-

szerszintekre tagolódása sem mond ellent, és ezek a rendszerszintek kínálkoznak a velük, illetve rajtuk munkálkodó emberek eltérő látó-, illetve akciókörének megalapozásául. Az elit egy egész nemzet, vagy egy egész kultúra, esetleg az egész emberiség nívóján gondolkodik és cselekszik. S ahogy megyünk lefelé e képzelt (de másfelől nagyon is valóságos) rendszerszinteken, úgy távolodunk az elitpozícióktól. Így egy másfajta, nem a szabad akarat intenzitásán nyugvó hierarchiaelvet kapunk.

De menjünk tovább. Amiként a "törvény előtti egyenlőség" elve a fizikából származtatható, a holisztikus rendszerkoncepciók eredete is megjelölhető elsősorban a biológiai gondolkodásban. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy bár mind a "törvény előtti egyenlőség", mind pedig a holisztikus rendszerkoncepciók még távolabbi alapjai is megadhatók, erre a további mélyfűrésra itt, ebben a tanulmányunkban nincs mód. ¹⁰ Amikor a vitatott művét Popper megírta, a biológiai alapvetésű rendszerelmélet Bertalanffy munkásságában már régen túl volt első szárnypróbálgatásain és arra készülődött, hogy a fizikalizmushoz hasonlóan, de azt mintegy meghaladva a tudományos gondolkodás egyetemes ismeretelméleti megalapozásává lépjen elő. Hazánkat a rendszerelméleti forradalom hulláma a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején érte el. ¹¹ Az eddig leírtakból viszont az következik, hogy amíg a baloldaliság a fizikalista scientizmussal egyszerűbben szólva a fizikalizmussal áll kapcsolatban, addig egy hasonlóan szoros kapcsolat a jobboldaliságot a biologizmushoz fűzi. Elemzésünknek ezt az eredményét a magukat jobboldalinak valló politikusok közismert nyelvezete is alátámasztani látszik. Vajon kik beszélnek többet az energiáról, az életerőről, a győzni akarásról, az egészségről, stb., mint a harcokra tüzelő jobboldali politikusok?

A tanulmány fennmaradó részében a baloldali és a jobboldali értékek lehetséges, szükségszerű és kívánatos koegzisztenciájáról szerenénk értekezni. A tanulmányunkban megpróbáltuk egyértelművé tenni azt a tételünket, miszerint mind a baloldal, mind a jobboldal elfogadható, sőt a társadalom működése szempontjából nélkülözhetetlen értékeket propagál. Bár a baloldalt sokszor azonosítják az egyenjogúság, a jobboldalt pedig a teljesítményorientáció képviselőjével, az ilyen azonosítások túl durvák a dolgok lényegének megragadásához. Az árnyaltabban jellemzett baloldali és jobboldali értékek koegzisztenciája mindenekelőtt lehetséges. De persze nem úgy, hogy teszsem azt, az eltérő színvonalakon dolgozó A és B szomszédok fizetései egyszerre

egyenlőek is, meg nem is szimultán módon követve az esélyegyenlőség és a hatékonyság imperatívuszait. A jobb és a bal koegzisztenciájára legalább két lehetőségünk kínálkozik. Egyfelől létezhetnek olyan dimenziók, ahol az esélyegyenlőség az irányadó, s létezhetnek olyanok is, ahol a személyes értékeknek kell szóhoz jutniuk. Így pl., az emberi jogok elmélete és gyakorlata már rögzítette azonosságunkat az élethez való jog, a szólásszabadság, a szervezkedés megengedett volta, stb. tekintetében. A magas pozíció és a magas jövedelem azonban nem emberi jogok. Másik lehetőségünk nem a dimenziók minőségével, hanem az egyes dimenziókon mérhető mennyiséggel kapcsolatos. Így, pl., azt hiszem, többé-kevésbé mind baloldaliak vagyunk, vagy azzá válunk, amikor az emberek létminimumáról van szó. Ezek figyelmen kívül hagyása, tudniillik, az esetek többségében egyszerű gyilkossággal érhet fel. Sőt, amióta Sztálin az ukrán gabonát oly volumenekben értékesítette a nyugati piacokon, hogy ezzel hétmillió ukrán paraszt éhhalálát okozta, jogunk van beszélni gazdasági tömeggyilkosságról is. A jobboldali szemléletet ezzel szemben az életszínvonal magasabb fokain vagyunk hajlandók elfogadni.

Ami mármost a két értékcsoport együttélésének a szükségszerűségére vonatkozik, ezúttal elég csak egy röpke pillantást vetni a magukat oly nagy garral akár jobboldalinak, akár baloldalinak bemutató társadalmi rendszerekre, hogy kilógjon az a bizonyos lóláb. Nem létezett társadalmi rendszer, amely baloldalinak mondta volna magát, mint a bolsevista. Ami a látható pénzügyi kifizetéseket illeti a bolsevizmus baloldalisága jól igazolható is. De amikor az egyéb, nem pénzügyi juttatásokra nézünk, mint pl., olcsó telkek kiutalása, ingyen gépkocsihasználat, igazgatóknak állandó különlakás biztosítása a vállalati üdülőkben, és így tovább, felismerhetővé válik az a rendkívül magas hierarchia, melyet ezek a társadalmi rendszerek kiépítettek. S akik az előbb felsorolt és hozzájuk hasonló juttatásokban pusztán korrupciót vélnek felfedezni, alaposan félreértik a feudális társadalmi rendszerek premonetáris természetét. A baloldal és a jobboldal együttélésének szükségszerűsége még sok további példával lenne igazolható nemcsak a kimondottan bal, hanem a kimondottan jobboldali társadalmak kategóriájában is. E szükségszerűsége csak utalva itt mindössze annyit tudunk leszögezni, hogy minimális esélyegyenlőség nélkül nem derülhet fény az egyéni kiválóság különbségeire. Másfelől pedig e különbségek esetenkénti ismerete nélkül nem beszélhetünk az egyéni adottságok hatékony felhasználásáról a társadalomban. Ha érzékletes

képpel szeretném magam kifejezni egy koordináta-rendszerhez hasonló két-dimenziós ábrát igyekeznék felidézni az olvasó képzeletében. Ezen az ábrán az X tengely az adott nívón egyenlőek elhelyezkedését biztosítja, míg a függőleges Y tengely a teljesítményekben, következésképpen a jutalom (vagy a büntetés) tekintetében is eltérő, egymás alá, illetve fölé rendelt személyeknek ad helyet. Ez az a kereszt, amelyre minden egyes társadalom fel van feszítve függetlenül attól, hogy döntő súlya a kereszt egyik, vagy másik ágát nyomja: ha "baloldali", akkor az "X-et", ha "jobboldali", akkor az "Y-t".

Már csak egyetlen kérdés maradt hátra. Az, amely a jobb és a bal koegzisztenciájának kívánatos voltát firtatja. Azt hiszem, itt és most erre már nem kell túl sok szót vesztegetnünk. A bal és a jobb együttes ekfogadása ugyanis a teljes méltányosság elfogadásával azonos. Mert mi van túl a következő baloldaliságon és a következő jobboldaliságon? A méltányosság különböző megnyilvánulásai formáinak a pillanatnyi konkrét céljainktól és a pillanatnyi konkrét feltételeinktől függő flexibilis elfogadása és alkalmazása, amihez képest a következő baloldaliság és a következő jobboldaliság inkább a kényszerneurotikus rögeszmés gondolkodás- és viselkedésmódjához hasonlítható. Az ezen túljutó flexibilis szellemi és gyakorlati magatartásnak azonban a jószándékon kívül más, egyéb feltételei is vannak. A tanulmány gondolatmenetének kifejtése során láttuk, hogy akár a jobboldaliságot, akár a baloldaliságot elemeztük, prehumán modellek hatásaira bukkantunk. E rögeszmés politikai egyoldalúságoknak tehát olyan egyetemesség tágitott epiztemológiák adnak szemléleti bázist, amelyeket eredetileg a legkülönfélébb emberalatti és ember-előtti entitásokat vizsgálva dolgoztak ki és ajánlottak meg. A feladat tehát nyilvánvaló. Ki kell dolgozni egy vagy több olyan ismeretelméleti alternatívát, amely jó alapja lehet a társadalomról való gondolkodásnak és a társadalmi cselekvésnek. Miként az emberi individuuum kiemelkedő szerepe mutatja, merő fizikalizmussal a társadalomtudományokban nem juthatunk messzire. Ámde a társadalom mégcsak nem is rendszer e fogalom rendszerelméletében használatos értelmében, amire viszont alegységeinek, így pl. az embernek is a nagyfokú szuverenitása utal, még a zsarnokság körülményei között is. Ez a kérdés még látszatra sem oldható meg olyan könnyen, hogy a rendszerelméletet egyszerűen összeházasítsuk az azon túlmutató voluntarizmussal. Ennél sokkalta igényesebb szellemi vegyületre van szükségünk. A fizikalizmus és a biologizmus után hova-tovább a szociologizmusnak is

eljött az ideje. Ez, ha nem is oldja meg mindenestül társadalomelméleti és politikai problémáinkat, feltehetően egy sokkal magasabb szinten fogalmazza újra őket.

E tanulmány végére jutva szinte hallom láthatatlan opponenseimnek a leírottakkal szembeni ellenvetéseit. A leglátványosabb ezek közül talán az lehet, amikor e sorok íróját a társadalomtervezők intellektualista rémuralmának visszaállítására irányuló törekvésekkel gyanúsítják. Holott, hangzik a tétel, a különböző irányzatok kérdésről-kérdésre és esetről-esetre megvalósítandó összebékítése, a szituatív szintézisek megalkotása parlamenti feladat. Semmiféle társadalomelmélet és tudomány ne akarjon a parlamenti viták és egyeztetések elé vágni! Nos, ez általában véve igaz, de mégsem tekinthető az elmondottakkal szembeni ellenérvnek. A mi reményeinkben ugyanis, sem a parlament nem áll szemben a tudománnyal, sem a tudomány a parlamenttel. Ha, tudniillik, egy jól dolgozó társadalomtudomány annyi ellentmondást békít ki, amennyit csak fejlettsége adott színvonalán képes, még mindig marad kibékítetlen ellentmondás és ellentét bőségesen, azaz a képviselői munka sem válik feleslegessé. Mi több, egy parlament akkor áll a kor elérhető szellemi színvonalán, ha nem dűlnak benne idejüket múlt feszültségek és indulatok. Az pedig már szinte a szószátyárság kategóriájába tartozik, ha azt a magától értetődőséget is megjegyezzük, hogy az igényes parlamenti ülésekre (de csak azokra) a társadalomkutatóknak is oda kell figyelniük. Mert a jól felkészült képviselők (és csakis azok) olyan figyelemre méltó szintéziseket és kompromisszumokat alkothatnak munkájuk során, amelyek tudományos tanulsága is időt állónak bizonyul. A ma is tartó antropogenezisben nemcsak előre kell haladni, hanem fel is kell emelkedni.

JEGYZETEK

1. E tanulmányt eredetileg egy "Beyond Right and Left" című konferenciára szerettem volna megírni angolul. A rövid történet a következő: a II. Európai Pszichológiai Kongresszus megrendezésére 1991 augusztusában itt, Budapesten került sor. E kongresszuson egy "kisebb asztaltársaság", melynek tagjai voltak Fany Malin Tchaicovsky Braziliából, Christina Doctare Svédországból, Perczel József az USA-ból, valamint e sorok írója Budapestről - elhatározta, hogy megszervez egy olyan nemzetközi konferenciát, ahol a politikai baloldal és a politikai jobboldal azonosságait, különbségeit, összeegyeztethetőségét és inkompatibilitását vitatná meg a résztvevők. A konferencia kitűzött célját, a kizárólagos jobboldaliság és a kizárólagos baloldaliság meghaladását a szerző, míg címét ("Beyond Right and Left") Perczel József javaslatára fogadta

- el asztaltársaságunk. A konferenciát Pesten rendeztük volna meg vagy 1992-ben, vagy 1993-ban. Sajnos azonban eredeti tervünktől számos okból kifolyólag el kellett állnunk. Ezen okok mindegyike merőben technikainak tűnik. E tanulmány és gondolatmenete viszont időközben elkészült és megérlelődött, s így módunkban áll legalább a magyar olvasóknak árnyújtani azt.
2. Popper, K.R. A hisztoricizmus nyomorúsága. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989.
 3. Bloom, A. The Closing of the American Mind. Simon and Schuster INC. 1987. on p. 159.
 4. Ugyanott 224 old.
 5. Roszak, T. Az információ kultusza. Európa könyvkiadó, Bp, 1990. 272 old. Itt meg kell jegyeznünk, hogy ezekben a soraiban Roszak csak jellemzi a szóbanforgó álláspontot, de nem azonosul vele.
 6. Nietzsche, F. A történelem hasznáról és káráról. Akadémiai kiadó, Bp. 1989. 87.old.
 7. Scitovsky, T. Hindsight Economics Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review, 178, September 1991.
 8. Lásd a 2. sz jegyzetet.
 9. Ugyanott 90. old. A popperi szavakban megbúvó irónia azt hiszem minden kommentár nélkül is kivehető.
 - 10 E sorok írója hipotétikusan még egy olyan megállapításra is kész lenne vetemedni, miszerint a jobb és baloldali értékrendek végső forrása valami jungi, vagy hasonló archetípusban található.
 11. s első tetőzése az 1973-as Soproni Rendszerméleti Konferencián volt.

Új jelenségek Németország politikai térképén

Túl sok változás történt Németországban az évtized fordulóján ahhoz, hogy a közel 25 éven át stabil pártrendszer, amelynek sajátos erodálása a nyolcvanas években lassan bekövetkezett, ne mutasson fel új elemeket. A társadalomban végbemenő szociális változások, az érdekek struktúrájának átalakulása, a latens elégedetlenség, az állam határának radikális módosulása adott lehetőséget a régi pártok megújulására, új pártok születésére.

Németország egysége a társadalom eddigi homogenitását szétfeszítette, a posztmaterális viszonyokat összekeverte az ipari társadalom viszonyaival és a társadalom szociális szférájában sajátos szimbiózist teremtett. 1990. október 3. után a németországi status nascendi egy állam — két társadalom képpen foglalható össze, amelyben a társadalom egységesítésére való törekvés, mint a változások meghatározó jellegzetessége, egyre erősebben érvényesül.

A német társadalomban új konfliktus-vonalak alakultak ki, amelyek mentén szerveződnek a politikai élet szereplői. Nem csupán a "hagyományos" pártok mellett alakuló-eltűnő kis pártokról van szó, amelyeknek szezonális léte alapvetően "egy dimenziós" jellegükből származik, hanem itt és most a pártok születése, felemelkedése, gyengülése és eltűnése konstans feltételeinek hatása érvényesül. Vagyis az új társadalmi törésvonalak a politikai "tankerek" útját módosították, felváltva és megújítva a felelős irányítókat, megerősítették a kisebb, de befolyásos pártokat és újak szervezéséhez teremtették meg a lehetőséget.

Amikor a német pártrendszer erodálásának tényét rögzítjük, szükséges megjegyezni, hogy ebben a jelenségben nincs semmiféle lineáris tendencia. Az átrendeződést rövid, esetleg középtávra prognosztizálhatjuk. Amikor a pártrendszer válságáról esik szó, akkor ezt konkrét szociológiai értelemben vett válságként értékelhetjük, ami természetesen nem jelenti a politikai rendszer válságát, hanem túlnyomórészt annak a ténynek a számbavételéről van szó, mely szerint a korábbi pártrendszer fennállása kétségbe vonható a poszt-indusztriális társadalom körülményei között. A német pártrendszer fejlődésének története egyben bizonyítja a hosszútávú trendek érvényesülését, a főbb irányzatok pártok formájában való folyamatos jelenlétét. Mindez igazolhatja azt a feltevést, hogy a pártrendszer lényegében technikai jellegű vagyis poli-

tikai technikaként működik, amely lehetőséget nyit kormányzati alternatívákhoz.

Helmut Schmidt a német egység megteremtésének egy éves évfordulóján megállapította, hogy "a nemzet helyzete lényegesen jobb, mint 1933 óta valamikor is volt; minden német szabad, mindnyájan egyenlők a törvény előtt; a kormányt maguk választották, másikat választhatnak, semmiféle állami hatalomtól nem kell félni, az általános életszínvonal magasabb, mint valaha: nem fenyeget külső veszély. " Mégis, jókora veszélyek léteznek saját magunktól: amelyeket felismerni és korlátozni kell. Ehhez szükséges a nagyobb mértékű szolidaritás a nemzeteken belül és európai szomszédaink iránt".¹ Helmut Schmidt helyzetértékelésre hívta fel a figyelmet, amelyek nem csupán az elmúlt év termékei. Keletkezésük Németország nyugati felén összefügg a modernizáció legutóbbi 15 évében történt társadalmi, gazdasági, szociális, politikai, szellemi változásokkal.

Változások a német társadalomban a nyolcvanas évtizedben

A németországi társadalom egyik jellegzetessége 1945 óta a nagymértékű külső és belső migráció, a népesedési viszonyok változásai. A német népesedési viszonyok kedvező és kedvezőtlen vonásokat egyaránt mutatnak. 1990. október 3-án a német államterületen 79,67 millióan éltek, a régi NSZK területén 63,56 millióan, a korábbi NDK területén 16,11 millióan.² A nyolcvanas évtizedben mindkét német államban elkezdődött a lakosság számának fogyása, a természetes szaporodás helyett fogyás következett be, a halálozások száma meghaladta az élveszületettek számát.

A lakosság számának csökkenése annak ellenére következett be, hogy a születéskor várható élettartam a férfiak esetében egy évvel - 71,9 év - nőknél egy év két hónappal - 75,8 év - nőtt meg. A német társadalom öregedő és fogyó társadalom.³ A népesség migrációja az elmúlt 45 év alatt erősen befolyásolta a németországi társadalmi viszonyokat. Németország nyugati felén a migrációból származó lakosság-növekedés jelentős volt, a mintegy 12 millió elüldözött német, közel 100,000 nemzetközi menekült és a berlini fal megépítéséig 740,000 keletnémet áttelepült, akiket a német társadalom magába integrált, jelentős társadalmi erőt jelentett.⁴ 1961-ig az NSZK-ban 700,000 külföldi élt. 1967 után erősen felgyorsult a külföldiek betelepítése az NSZK-ba, 1970-ben 3 millióan, 1980-ban 4,5 millióan éltek a szövetségi köztár-

tságban, napjainkban számuk megközelítette az 5 milliót.⁵

A német újraegyesítés egyik jellegzetessége a belső migráció jelentős megélénkülése. Ez a folyamat még a két német állam fennállása idején megkezdődött és nem ért véget az újraegyesítés útját eltorlaszoló politikai akadályok megszűnte után sem. Hivatalos adatok szerint 1989-ben 343,854-en települtek át az ország keleti részéből és ez a folyamat folytatódott az elmúlt két évben is.⁶ 8-900.000-re tehető azoknak az elvándorló, pendlizo munkae-ronek a száma, akik elvándoroltak az új tartományok munkaerőpiacáról.⁷ Az elvándorlás következményeként az új tartományokban az 1988. évi 16,7 millióval szemben 14,5 millió a lakosok száma, a veszteség a lakosság 13%-a.⁸ A belső migráció Németország nyugati részén a nyolcvanas évtizedekben megélénkült és lényegében Baden-Württemberg és Bajorország lett belső vándorlás célországa. Ez a folyamat egyértelműen a gazdasági fellendüléssel függ össze, amely ezekben a tartományokban meghaladta a nyugatnémet tartományok többségének átlagát. A nyugateurópai integráció az európai lakosság mozgásképeségét eddig is előmozdította és várhatóan tovább erősíti. Németország nem zárkozhat el a modern kor migrációs kihívásai elöl, miközben feloldja és elhárítja annak veszélyét, hogy a "bevándorlók társadalmává" váljék. Az ettől való félelem a német társadalomban ma hatásos szociálpszichológiai tényező.

A német társadalomnak nyugati és keleti területein egyaránt két integrációs feladatot kell megoldania: egyrészt meg kell találniuk egymáshoz való viszonyukat az egyenjogúság elismerése alapján és a multikulturális társadalom integrációját is elő kell segíteniük. Az új keleti tartományokban nemcsak a régi államot zúzták szét, hanem a társadalmat is radikálisan kifordították régi kereteiből. Múló illúzióknak bizonyult a keleti tartományokban a harmadik út lehetősége. De az egyesülés a nyugatnémet társadalmat is megváltoztatta. A német egységgel nemcsak új tartományok kerültek be a szövetségi köztársaság keretébe, hanem a keleti szegénység, egyfajta identitásvesztés, az egzisztenciák bizonytalansága, melynek hétköznapi megjelenése az a finom különbségtétel - gyakran durva formában - ami a nyugati (Wessi) és a keleti (Ossi) német állampolgárok között fennáll. A németországi társadalmi viszonyokat sokféle módon lehet jellemezni. Az NSZK gazdaságában 3300 nagyüzem, megközelítőleg 1,8 millió közép és kisüzem, valamint 540 ezer önálló kisipari üzem működött.⁹ Az NSZK ipari termelése 1989 novemberében ha

az 1980. évi szintet 100%-nak vesszük 113,3%, az 1988. évihez viszonyítva 4,9%-kal nőtt, az export az import százalékában 123,9%. A keresők száma 27,910,000, a munkanélküliek aránya 8%.¹⁰

1980-1981 a recesszió évei voltak az NSZK gazdaságában, amelyeket 1982-1983 után a gazdasági növekedés követett. Ugyanakkor lelassult a fogyasztói árak emelkedése. A konjunktúra együttjárt a termelőerők fejlődésével, az egyes iparágak, termelési ágazatok arányainak megváltoztatásával, a termelőerők átrendeződésével. A nyolcvanas évtizedben az NSZK gazdaságában a mikroelektronika, az informatika, a robottechnika, az irodai automatizáció, az új anyagok bevezetése és alternatív energiaforrások felhasználása felgyorsult és a rugalmas feldolgozó rendszerek térhódítása is megindult. Az NSZK-ban a nyolcvanas évek alatt kifejezetté vált a regionális egyenlőtlen fejlődés, amelyre jó példa a munkanélküliség alakulása: amíg Brémában 12,9%, addig Stuttgartban 3,3%.

Az NSZK társadalmi struktúrájának átalakulása továbbfolytatódott. A munkások aránya 51%-ról 40%-ra csökkent, ugyanakkor az alkalmazottak és a tisztségviselők csoportja 21%-ról 48%-ra növekedett. Ebben a foglalkozási csoportban a női munkavállalók létszáma 1,8 millióról 6,1 millióra emelkedett. A 40%-nyi munkásból 8% külföldi. Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan képzési forradalom zajlott le, a tanulók száma az 1950. évi 110 ezerről 1,4 millióra emelkedett és a munkásszarmazású tanulók aránya 4%-ról 17,4%-ra nőtt. A parasztság és a városi iparos réteg 15%-ról 9%-ra apadt. Figyelemre méltó, hogy az úgynevezett új foglalkozások aránya 5,4%-ról 17,6%-ra emelkedett. 1988-ban 2,2 millió volt a szociális segílyt elfogadók száma. A technika irányíthatatlan diadalútja a természet és az ember létfeltételeit alapvetően módosította. A "nagystruktúrák" embertelensége - különös tekintettel a nagyvárosokra és azok eroziójára - rontotta az emberek életfeltételeit. Az együttélés új formái alakultak ki, ezek nagy része a munka és a "szabadidő" közötti összefüggésben jöttek létre. Átalakult a munka és a kultúra viszonya is.

A nyolcvanas évek elején jelentős vita bontakozott ki a struktúra alternatíváiról. A nemzetközi verseny kiéleződésében a tradicionális ipartermékek piacán, a gazdasági növekedés lelassulásában, a klasszikus iparágak struktúráris válságban kifejeződő konjunkturális és struktúráris válság a nyolcvanas évtized első éveiben felerősítette azokat a törekvéseket, amelyek hosszútávú és mélyreható változásokat kívántak. A válság nemcsak az acélipart és a

hajóépítést, hanem a szórakoztató-elektronikaipart és a vegyiműszálakat előállító ipart is érintette. Potenciálisan a gépkocsigyártásban, a kémiai ipar egy részében és a gépgyártóiparban is jelentkezhettek a struktúraváltás elkerülhetetlen új követelményei. A gazdasági struktúra fent említett feszültségei különösen az acéliparban és a tőle erősen függő kőszénbányászatban - amely a Ruhr-vidékre koncentrálódik - de a hajóépítésben is - amely az észak-német parti régióban található - elbizonytalanították a társadalmi konszenzust a társadalom egyes rétegeiben. 1980-1981 évi recesszió élesebbé és egyben felismerhetőbbé tette, hogy elkerülhetetlen egy aktív struktúrapolitika, illetve struktúrapolitikai alternatívák kidolgozása. A keresztényliberális kormány piacgazdasági struktúrapolitika meghirdetésével lépett fel, amelynek központi magja "a munka és a tőke flexibilitása, mobilitása, valamint az elkérgesedett struktúrák leépítése."¹¹ Ennek a kormánypolitikának általános mottója a "több piac." A szubvenciók - a pénzügyi támogatások - leépítésének törekvését ebben a vitában minden oldalról felvetették. A struktúraváltás fő problémája abban állt, hogy az úgynevezett "öreg" iparágak munkahelyei a vállalkozók megerősödött racionalizálási törekvéseinek áldozatul estek, anélkül, hogy a prosperáló-terjeszkedő gazdasági ágakban új munkahelyek megfelelő mértékben keletkeztek volna. A struktúrapolitika más megoldása is felmerült. Ennek kapcsán egyes kutató intézetek követelik a szubvenciók összekapcsolását a munkavállalók bérééről való lemondásával. Néhány helyen a dolgozókat az elmúlt évek során rákényszerítették tetemes jövedelem lemondására, anélkül, hogy a munkahely - amint ígérték - egy jottányit biztosabbá lett volna. A tarifa autonómiának ez a kiüresedése nemcsak szociális és politikai alapon elfogadhatatlan, hanem gazdaságilag is megalapozatlan. Ezzel a munkavállalót sújtják büntetéssel a management hanyagságaiért és hibáiért.¹²

Az új technológia térnyerése erős versenyre kényszerítette az NSZK-t a nyolcvanas évtizedben. Az NSZK-ban a nyolcvanas évek közepén két fő irány alakult ki a fejlesztésben: a biotechnológia és a mikroelektronika. A biotechnológia a nyolcvanas évek közepén nagyjából laboratóriumi állapotban volt. Új irányokat adhat a biotechnológia és a mikroelektronika lehetséges konvergenciája, amely a molekulaelektronikán keresztül a "big-chip" előállítását teszi lehetővé. A mikroelektronika igen gyors ütemben fejlődik, az ötödik generációs számítógépeket állítják elő, az NSZK éles versenyben áll Japánnal

és az Egyesült Államokkal.

A csúcstechnológia területén a kutatási és fejlesztési költségek relatív értelemben az ipari átlagnak kétszeresét jelentik. Ezek a területek: a légi és az űrrepülés, a hivatali adat és kommunikációs technika, a gyógyszer technika. A csúcstechnológia területe erős növekedésben van: ennek ellenére belátható időn belül nem több mint az ipari termelés 10-15%-át adja.¹³ A technológia más területein is jelentős változás következett be. A csúcstechnológia legdinamikusabb növekedési területei a CAD/CAM/CIM programokkal számítógéppel vezérelt gépek, az ipari robotok és az információs technika.

Az új technológia következtében kialakult változási folyamatok az ipari országokat, különösen az NSZK-t olyan gazdasági helyzetben találják, amelyben alapjában véve globális növekedés /növekedés széles fronton/ nem lehetséges a telítettségi jelenségek és a "hullámországok" konkurrenciája következtében és emiatt egész szektorok zsugorodnak össze. Mindkettő együttesen teremt egy hatalmas alkalmazkodási nyomást a struktúra váltására. Az új technológiák az ipari rendszert és az ennek megfelelő szolgáltatói szektorokat alapvetően megváltoztatja. Ennek lényegét a gépi-ipari struktúráról az elektronikus ipari struktúrára történő átmenetként és az információs társadalomhoz átmenetként írták le. "A jövő gyára": a rugalmasan automatizált, komputerekkel és robotokkal és új kommunikációs technikával működtetett irodával felszerelt üzem, amely megváltoztatja a termelési és szolgáltatási munka közötti klasszikus megosztást. A tradicionális ipari termelés technikai és gazdasági imperatívuszai: a koncentrációtól, a specializációtól, a munkamegosztástól és a centralizációtól való függés. A mikroelektronika és a biotechnika imperatívuszai ezzel szemben: decentralizálás, a komplexitás és az univerzalitás. Rainer Wagner a következőkben foglalta össze az új technika bevezetésének foglalkoztatási és munkapolitikai aspektusait: a modern technológiák bevezetése az iparban és a szolgáltatási ágazatokban drasztikus mértékben csökkenti az emberi munkát és együtt jár a munkahelyek megszüntetésével. Ennek csak egy szűk részét tudják kompenzálni az új iparágak által teremtett új munkahelyekkel. Az ebből származó növekvő munkanélküliség adja a munkaidő rövidítés programját. A jövő munkája az új technológiák alapján nagy rugalmasságot feltételez, a szorosan vett időszámok, amelyek a heti, évi és az életre vonatkoztak, széttörnek. A mikroelektronika nemcsak a munka területén hozott lényegi változásokat, hanem a személyes életvitelben,

életfeltételekben és az adatvédelem lényeges társadalmi problémává válik. Az eddigi szervezési formák, részvételi lehetőségek átalakulása is napirendre kerül. A munkavállalók többsége képzetlenebb az új technológiák következtében, a klasszikus értelemben vett szellemi munka súlya, aránya gyorsan növekszik. Megoldhatatlan ellentmondásnak tűnik egyik oldalról a konzervatív-restriktív képzési politika és másik oldalról a képzett nemzedék hiánya miatti panasz. Az üzemi munka mellett növekvő jelentőséget kap az otthon végzett munka, amely lényegileg megnöveli az önállóságot. Ha az átlagos heti munkaidő 30 óra alá csökken, az a munka és a szabad idő viszonyát megváltoztatja, a munka fogalmának átértékelésével jár együtt: ez már nem a klasszikus értelemben vett kereső munka, hanem egyéni munka, háztartási munka, szociális munka és képzési munka maga és mások számára.

A teoretikusok az ipari struktúra technológiai változása kapcsán a nyolcvanas évek elején azt is feltárták, hogy mindez a szakszervezetek gyengülését eredményezi, a munkavállalót mint "automatizált termelőt" megfosztják kollektív ellenhatalmától. Szembenálló tendenciák vázolhatók fel: minél jobban növekszik a tőke intenzitása és az állóeszközök hasznosítása, valamint a munkatényezőről a tőketényezőre való átmenet, annál érzékenyebb a sztrájkfegyver. És minél integráltabb és gyorsabb a szállító és továbbfeldolgozó folyamat az iparban, annál valószínűsőbb a regionális és időben korlátozott sztrájk hatása. Az 1984. évi sztrájkok is ezt példázzák. A fejlődés abban az irányban halad, hogy a kulcspozícióban lévő, a szakszervezetileg szervezett kis csoportok az egész termelést megbéníthatják. Ugyanakkor a munkavállalók nagy csoportja speciálisan nem szervezhető üzemi, hanem más szervezeti formákra van szükség.

Mindezek a tényezők mellett a szocio-kulturális perspektívák is változó-sokon mennek keresztül, mivel a munka nagy mértékben "computer aided", vagyis priméren döntési, irányítási és ellenőrzési tevékenység lesz és a munka klasszikus értelemben automatizált, tehát a munka "nyersanyaga" elsősorban az információ. Ezzel a folyamattal összefüggésben beszélnek az átmenetről az információs társadalomba. A pártoknak alkalmazkodniuk kell az új helyzethez, de a szakszervezetekkel szemben is alapvető kihívás az, hogy miként lehet kapcsolódni az emberek élethelyzeteinek individualizálódási és pluralizálódási folyamatához. Mivel ma az individualizálódás növekvő képzettségi szintet és fokozódó cselekvési képességet, az önálló tevékenység és a szemé-

lyiség iránti növekvő igényeket foglal magában, a különböző szervezeteknek gondolniuk kell arra, hogy a politika formájának kölcsönhatása szempontjából a vélemény- és akaratképződés szervezeten belüli struktúráit és folyamatait is hozzáidomítsák a fejleményekhez.¹⁴

A gazdasági helyzet alakulását jelzi, hogy a bruttó társadalmi termék növekedése Németország nyugati területén 1990-ben 4,5%, 1991-ben az előrejelzések szerint 2,75% és 1992-ben 2-2,5% körül alakul, miközben az ország keleti felén a gazdaság minden ágában jelentős visszaesés volt.¹⁵ A német egység következtében egy évvel a valutaunió után az új tartományokban növekedett a beruházás, felgyorsult a privatizáció. 1991 nyarán az új tartományokban 2140 üzem vásárolható meg és további 2000-re tettek eladási ajánlatot. A privatizáció eredményeként Sachsenban az üzemek 36,8%-a, Sachsen-Anhaltban 18,4%-a, Thüringiában 15,9%, Kelet-Berlinben 11%, Brandenburgban 8,7%, Macklenburg-Vorpommernben 9,3% került eladásra.¹⁶

1990 előtt a nyugatnémetek jövedelmi viszonyaira jellemző volt, hogy növekedett a különbség az önállóak és a munkavállalók között. Amíg 1980-ban az önállóak háztartási bevétele 2,8-szorosa volt a munkavállalók háztartásának, addig 1988-ban 3,7-szerese. A munkavállalók netto bevétele havonta 2242 DM a 4,3 millió egész munkaidőben foglalkoztatottak körében, addig az egész évben dolgozó nő közül kb 1 milliónak a bruttó jövedelme 2000 DM alatt maradt. Az alkalmazottak és a munkások közötti munkajövedelem különbségek a férfiak esetében 27%, a nőknél 20% az alkalmazottak javára. A részmunkaidőben foglalkoztatottak száma 1976-1987 között 2,5 millióról 3,1 millióra nőtt. Bizonyos rétegekben, elsősorban a munkanélküliek körében növekedett a szegénységi rizikó. 1989-ben 2,03 millió regisztrált munkanélküli volt az NSZK-ban, közülük 68% kapott munkanélkülieknek járó különböző segélyeket. A nyugdíjak átlaga a munkásoknál 1792 DM, a munkásnőknél 815 DM, a férfi alkalmazottaknál 2279, a nőknél 1203 DM. Az élethez szükséges anyagi alapok differenciálódása egyben az élet alakításának differenciálódásához is vezetett.¹⁷ Például bizonyos életfázisokban mint a képzési korszak, a tanulmányok, az öregkor növekedett az egyedülállók háztartásának aránya 1960-ban 20%, 1980-ban 30%, 1988-ban 35% volt. Mindez a társadalmi-állami hozzájárulások újraszervezését igényelte.

Németország keleti részében a nyugatihoz képest az életfeltételek és az életminőséget meghatározó tényezők terén áll fenn lényeges színvonalkülönb-

ség. A kereskedelem, a szolgáltatások, az egészségügyi ellátás, az infrastruktúra, az utazási lehetőségek, a városok, a lakóterületek kinézete, a megdolgozott jövedelem realizálásának lehetőségei azok a területek, amelyekben az elmaradás az új tartományokban a mindennapi életben érzékelhető. A nyugati tartományokban az átlag havi jövedelme 2111 DM, a keletiben 957 DM, 1990 júniusában a keleti tartományokban a munkások átlag havi jövedelme 873 DM, a szövetkezeti paraszté 822 DM, alkalmazottaké 854 DM, felsőfokú képzettségű alkalmazottaké 1171 DM. A férfiak havi átlagjövedelme 1019 DM, a nők havi átlagjövedelme 752 DM. 1991 május végén a keleti tartományokban 842,300-an voltak munka nélkül, további 1,963,000-an rövidített munkaidőben vagy foglalkoztatási programban dolgoztak.¹⁸

Németország keleti részén 1991-ben a gazdaságban egymásnak ellentmondó tendenciák érvényesültek, mert miközben tovább tart a bruttó nemzeti termék csökkenése a gazdaság néhány területén az építőiparban, a kézműiparban és a kereskedelemben pozitív jelek mutatkoznak. Az előrejelzések a nyugati és a keleti országrész közötti különbségek csökkenését vázolják döntően hosszú távon. A különbségek csökkenése feloldhat néhányat az elmúlt két év ármeneti korszakának feszültségeiből és ezzel a "proteszt pártok" társadalmi bázisát is felbomlasztaná.

A német pártrendszer jellegzetes vonásai

Az NSZK pártrendszere az évtizedfordulón a flexibilitás irányába mozdult el. Nemcsak az elmúlt másfél évtized új mozgalmairól és az ezekből született pártokról van szó - zöldek, republikánusok - hanem a hagyományos pártok megújulása is megindult, illetve gyorsult. A német egység még változatosabbá tette a pártspektrumot, még akkor is, ha az elemzők túlnyomó többsége átmenetinek tekinti az új tartományok egyes pártjait. Az 1990. decemberi választások bizonyították, hogy a választói piac nyílt lett. Az NSZK-ban 1945-1980 között - a korábbi három nyugati zónát és Nyugat Berlin három szektorát is beleértve - 130 párt létezett.

A kilencvenes évek elejére Németországban az egymással érdemben rivalizáló pártok száma növekedett. A nyolcvanas évtized derekán az NSZK-ban az öt parlamenti párt mellett további 52 párt működött regionális, illetve országos szinten. A választásokon ennél kevesebb párt indult, számuk 20-25 között mozgott. Tartományonként az 5%-os választási küszöbértéket ezek közül csak néhány pártnak sikerült elérnie. Némileg változott a helyzet 1989

októbere után, amikor az NDK-ban majd 1990 október 3. után az új keleti tartományokban új pártok, pártszövetségek születtek, régiük megszűntek, illetve átalakultak. A német pártrendszerben egyfajta differenciálódási folyamat zajlott le, egyes pártok eroziója figyelhető meg, és néhány párt marginalizálódása is felgyorsult.

Németország jelenlegi történetének egyik jellegzetessége, hogy a pártok átalakulásának és keletkezésének folyamata egyszeri történelmi válság-szituáció terméke és egyben a modernizáció következménye. A német egység létrejötte alapvetően meghatározza a pártok helyzetét, születését. Németország föderalista felépítése kedvez az új pártok keletkezésének. A regionális választásokon való részvétel megkönnyíti az új politikai csoportosulások szerveződését, és lehetőséget ad arra, hogy átléphessék azt a Rubikont, amely a politikai csoport vagy párton belüli frakció és a párt között húzódik. Ebből a szempontból figyelemre méltó a republikánusok genezise. 1990. márciusi választások az NDK-ban azt is bizonyították, hogy az új pártok nehéz helyzet előtt állnak, mert a párt identifikáció erősen hatott a korábban fennálló pártokban és ez számukra jelentős előnyt jelentett. A nagy pártok és az érdekcsoportok szervezett szövetsége szintén érzékelhető haszonnal járt a nagy pártok számára. Mindez kifejezésre jutott a nyugatnémet politikai és gazdasági elit hatásos részvételében a választási küzdelemben. Ezáltal egyenlőtlené vált a 24 párt és politikai szövetség választási megmérettetése.

A német pártrendszer a nyolcvanas évtized elején egy "három és félpárti" mértékelt pluralista rendszerként jellemezhető, amelyet a zöldek parlamenti képviselete feszített szét, majd az 1990. évi választások tovább lazították. Amíg a nyolcvanas évek kezdetén a nagy pártok a szavazatok többmint 90%-át megszerezték, addig 1990. decemberében ez az arány 77,3%-ra csökkent. A "három és félpárti" rendszer a politikai közép rendszere volt, a mai hatpárti rendszer már egyértelműen nem jellemezhető ilyen módon.

Az NSZK pártrendszere három nagyobb fejlődési szakaszon ment át. Az első szakasz az 1945-1953 közötti időszak, amelynek sajátja a strukturális kettéosztottság: egyrészt a világnézetileg meghatározott és ezen az alapon szervezett pártok-polgári és szocialista pártok- másrészt a regionális szubkultúrák jelenléte. A második szakasz 1953-1961 közötti évek, amelyre jellemző az uniópártok növekvő integrációs ereje és az SPD ellenzéki pártból konkurens párttá válása. A harmadik szakasz 1961-t követően funkcionál

mint "néppárti" rendszer, amelyhez kapcsolódnak a radikális, nem megalapozott ellenzéki pártok.²⁰ A német pártrendszeren belüli koncentrációnak és stabilizálásnak okai között első helyen a gazdasági fejlődést kell említeni, amely a politikai közép kialakulásának alapvető forrása. A stabilizáció és a konszenzus képesség a német modernizáción alapul, amely felerősítette és kiszélesítette a középosztályt. Mindemellett a nagy pártok integrációs képessége és tanulóképessége hatékonyan bizonyult: a liberalizmus leküzdötte szakadásának veszélyét, az uniópártoknak sikerült a vallások feletti keresztény profil kialakítása és az SPD megoldotta legitimitációját a fennálló rendszeren belül. A néppártok a lakosság többségének politikai képviselőit vállalták, rájuk jellemző programokban megfogalmazták. Ugyanakkor a politikai rendszerben és a gazdaságban, valamint a szellemi életben keletkező bizonyos konfliktusok rövid életű pártok születését eredményezték. Az esetek egy részében a nagy politikai pártokból történt leszakadások, kiválások útján ezek a nagy pártok integrációs erejének gyengülésére utalnak, vagy pedig eddig fel nem ismert, olykor figyelmen kívül hagyott társadalmi feszültségek szervezeti következményei voltak.

A pártok nagy koncentrációja után, 1961-et követően a nyolcvanas évek elején pártalapítások mutatják a nagy pártok valóságos képtelenségét az integráció széleskörű, általános megvalósítására a politikai spektrum jobb és baloldalán, de időnként középen is.²¹ Ezt az időszakot ezért a politikai normatív legitimitáció válságnak tekinthetjük, amelyben a CDU-tól jobbra az NDP, a Deutsche Freiheitspartei, AVD, az SPD-től balra a DFU, a DKP, valamint a parlamenten kívüli ellenzéki mozgalmak az "új baloldal" keletkezett. A nyolcvanas évtizedben új pártok alakultak három nagyobb hullámban. Az első a zöldek párttá válásának időszaka, amely jelentékeny ellenzéki tömegmozgalmakra támaszkodott egy emelkedő mozgalmi ciklus keretében. A második hullám keretében a republikánusok elkülönülése az unió pártoktól a nyolcvanas évek közepétől. A harmadik hullám a német egység teremtette új helyzetből származik és pártok, szövetségek változatait hívta életre.²² E folyamat mellett két másik nem kevésbé jelentős fejleményt is regisztrálhatunk. Kétségtelen erőpróba előtt álltak a nagy pártok, vizsgáztak tanulási képességből, hibáik, gyengeségeik felismeréséből, az új helyzetekhez való alkalmazkodásból.

Ennek elsődleges eredményeként a CDU, CSU és az SPD átalakította elképzeléseit az ökonomia és ökológia kapcsolatáról, a szociális problémákról,

a bevándorlásról, a német egység megteremtésének lehetséges módozatairól. A következmények az integrációs képesség valamelyes erősödésében mutatkoztak.

A nagy pártok védekező reflexei abban is jelentkeztek, hogy mint a hatalom hordozói, a CDU, CSU és FDP a kötelező játékszabályok stabil kereteit a pluralista érdek- és véleményartikuláció számára tartották fenn, hogy ez a kis pártokat a politikai perifériára szorítsa és ezúton felmorzsolja.

Helmut Kohl a politikai párt néppárti karaktere legpregnansabb vonásának a párttagság struktúráját tartotta a CDU néppárti jellegét elemezve. A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején a CDU átlépte azt a küszöböt, amely elválasztotta a választási pártot a "tagpárttól". "A párt radikálisan megfiatalodott és megújulási folyamaton ment át. A tagság közel 50%-a - a nyolcvanas évek elején - 1970 után lépett be a pártba. Egészében a CDU-nak többmint 700,000 tagja van. Minden harmadik új tag nő."²³

A kereszténydemokrata párt programbeli megújulásának folyamata 1971-ben indult a düsseldorfi kongresszuson, ahol új akcentust kapott a képzési-, és társadalompolitika. Az ezt követő kongresszusokon a legfontosabb társadalompolitikai témák határozták meg a párt tevékenységét, úgymint az oktatás-képzés, az építési telek-jog, a vagyonpolitika, és a munkavállalói jog. 1968-tól folyt a párton belüli vita az új alapprogramról, amelyet 1978-ban a ludwigshafeni kongresszuson fogadtak el. Ebben a programban a CDU így határozta el magát: "A CDU néppárt. A párt népünk minden rétegéből és csoportjából származó emberhez fordul. A CDU politikája az emberekről és a felelősségükről szóló keresztény megértésen nyugszik."²⁴

A keresztény demokraták néppárti programjának jellegzetessége volt, hogy a nemzeti érdekképviseletet, vagyis a német egység megteremtéséért folytatott politikát, szellemi küzdelmet maradéktalanul vállalta és ezzel az össznépi és össznemzeti törekvések politikai képviselője lett, egyben integrálta mindazon szervezett és szervezetlen csoportokat és rétegeket, melyek értékrendjükben a fentieket kiemelten kezelték.

A CDU kormányra kerülésével párhuzamosan az NSZK-ban a modernizáció újabb hulláma tetőzött, amely különösen a nagyvárosok lakosságát érintette, nem mindig kedvező hatással. Ehhez járult még a politika értékelésében a túl ideologikus magatartás, amely túlértékelte az uniópártokat, ezzel elfeledve azokat a társadalompolitikai témákat, mint az ökológiai hiány, a de-

mográfiai deficit, a háztartási deficit, mely lassan erodálta az 1983-as választási eredményeket. A CDU integrációs képességének csökkenése társadalompolitikai témákban a jobboldali extrémcsoportok tömörülését és részben kiválását eredményezte az unió pártokból.

A nyolcvanas évtized elején a választók 13%-a határozott jobboldali extrémista világgéppel vett részt a választásokon. Ennek a világgépnek a jellegzetességei: a nacionalista történelemfelfogás, gyűlölet az idegenekkel szemben, a demokráciával és a pluralizmussal szembeni állásfoglalás, túlaradó tisztelet a nép, a haza és a család iránt. 1982 után az unió-pártok kormánybakerülésével megnövekedett a lehetőség az extrém mozgalmak integrálására. Az uniópártok elsősorban ideológiailag vonzották magukhoz ezeket a tömegeket. A nyolcvanas évtized elején a német szellemi életre nagy hatást gyakoroltak az amerikai neokonzervatív teoretikusok mint Daniel Bell, Peter Berger, Nathan Glaser, Seymut Martin Lipset, Robert Nisbet, Edward Shils. A nyolcvanas évek elején kibontakozó válságot elsősorban kultúrválságként definiálták és a problémák lényegét abban látták, hogy az emberek meggyőződése szétmállott, erodált, moráljuk, modoruk korrumpálódott. A terápia egyfelől gazdasági, másfelől a neokonzervatívok azt ajánlották, hogy a demokratikus elveket mérsékeljék, amelyek a legitimációs szintet túl magasra srófolták. A német neokonzervatívok visszanyúlnak a német konstitucionalizmushoz, amely a demokráciából nem őriz meg többet, mint a jogállamot, kapcsolódnak a luteránus államegyház motímvához, amely egy pesszimista antropológiában gyökerezik, visszanyúlnak a fiatal konzervatizmushoz, amelynek örököse viaskodva eljuthat a modernizmussal való kompromisszumhoz. Úgy tűnt, sikeresnek bizonyul a nyolcvanas évek első felében az uniópártok integrációs képessége, de ahogyan az évtized közepétől a választók egy részének kiábrándulása megélénkült a keresztény-liberális kormányból és az uniópártokat kezdték felcserélni a DVU-ra, NPD-re és a republikánusokra.

A nyolcvanas évtizedekben a CDU és CSU megkezdte a konzervatív néppártokról vallott nézeteinek újragondolását. Kipróbálják azt az új projektet, amely két kihívásnak is eleget próbál tenni, egyrészt elvégzi a szükséges és elkerülhetetlen modernizációt, másrészt válaszol a pártspektrum jobboldaláról érkező kihívásokra. A CDU politikai arculatát, egész koncepcióját középpártként határozza meg.²⁵ A CDU modernizációja arra az értékváltásra épül, amely a választói potenciál életstílusának változásaiból ered. "Tömeg-

pártoknak, ha nem akarják kockáztatni a hatalomvesztést, a politika és a társadalom változásainak nyomán kell maradnia. "De a modernizációval az a veszély is keletkezhet, hogy a párt spektruma túl széles lesz és akkor a belső integráció gyengülése következhet be. A nyolcvanas évtized eseményei bizonyították, hogy a neokonzervatizmus a lakosság körében potenciális támogatásra találhat és autoratív rendpárti eszmékre pozitívan reagál. Kétségtelen, hogy a CDU a konzervatív tradíciókat folytatta, a szociális állam leépítését felgyorsította és ezzel felélénkítette a társadalmi polarizáció folyamatát. De ugyanakkor érzékenyen reagált bizonyos szociális feszültségekre és azokra megoldást keresett. A társadalmi változások közül a nők hivatásgyakorlása, a munkásképzés és továbbképzés, a munkaidő rugalmassága és ezzel együtt a szabadidő jelentős meghosszabbodása és mindezeken az életfeltételekre és az életstílusra gyakorolt hatása következményekkel járt a CDU struktúrájára és funkciójára. Bár továbbra is a "politikai közép" pártja a CDU, alapvetően az új középosztály elvárásait tükrözi. Politikai szlogenjei közül a legjellemzőbb a "továbbra is ugyanúgy" maradt, emellett nőtt a befolyása a nők, a munkások körében. A munkanélküliség az újszegénység, az agrárszektor protesztjei, a régi technológiával dolgozó ágazatok válsága mozgalmakat indukált a pártspektrum jobb oldalán, hiába jelentette ki F.J. Strauss a republikánusokról, hogy "tőlünk jobbra nincs demokratikusan legitimált párt".

A nyolcvanas évek második felének egyik fontos jellegzetessége a republikánusok szerveződése illetve más, a kereszténydemokratáktól jobbra álló pártok viszonylagos erősödése. A republikánusok majd a DVU- Liste D megjelenése egyszerre mutatta a CDU-CSU integrációs képességének gyengülését, a relatíve zárt pártrendszer feltörését, bizonyos mértékű pluralizálódását. A pártkötelékek feloldásának trendjére utal ez a jelenség. Az extrém jobboldali pártoknak, a republikánusoknak, az NPD-nek, az ÖDP-nek, a DVU-nak, a Liste D- nek, a patriótáknak nem sikerült elérniük az 5%-os határt - kivéve Nyugat Berlint, Bremeht - mivel közöttük éles konkurrenca harc bontakozott ki.²⁶ Ugyanakkor egyben egyfajta munkamegosztás is megfigyelhető, ami a militáns jobboldali konzervatizmus és a nyílt újfasiszták között húzódik. Az extrém jobboldali széttagoltság megmutatkozik az egyes politikai csoportok harci módszereinek különbözőségében. Mindazonáltal az elmúlt fél évtizedben a jobboldali extrém pártok politikaképesek lettek Németországban. Az extrém jobboldali pártok a "kisemberek" és az "alulprivilegizáltak" pártjaiként léptek

választóik a munkások, az egyszerű alkalmazottak elé, de elsősorban azok alkotják választótáborukat, akiknek életfeltételei bizonytalanok, lakásproblémáik vannak és munkahelyük az áttelepültek és külföldiek konkurenciájának következtében aggodalomra ad okot.²⁷

A szélsőjobboldali pártok idegengyűlölete egyben szociális motivációval, a munkanélküliségtől való félelemmel is párosul. Kétségtelen tény, hogy ezeken a területeken az NSZK átlagát megközelítő vagy meghaladó arányban élnek külföldiek. A külföldiek aránya 1984-ben az összlakosság százalékában Nyugat-Berlinben 13%, Bremenben 7%, Bajorországban 6,1%, Baden-Württembergben 9,2 volt. Néhány nagyvárosban magasabb arányokat találhatunk: Frankfurtban 24%, Köln 14,9%, München 16,4%, Stuttgart 17,5% volt a külföldiek aránya a városok lakosai között. A direkt összefüggésekre utalnak az 1989 márciusi választások adatai Frankfurtban, ahol az NPD szavazatok 6,6%-t kaptak. Az új jobboldali pártok köztük a republikánusok sajátossága, hogy taglétszámuk 70%-a, szavazóinak 30%-a 30 éven aluli. Úgy tűnik, hogy ezek a pártok "férfi" pártok, szavazóik közül erős többségben vannak a férfiak. Az 1989 júniusi Európa Parlamentbe történt választáson a republikánusok a női szavazatok szerint 4,9%-ot értek el, míg a férfi szavazók aránya 9,6%-ot mutatott, de egyes tartományokban ennél jóval magasabb arányban részesedtek, például Bajorországban a férfiaktól a szavazatok 18,5%-át a nőktől 10,6%-át, Baden-Württembergben 12,2%-t a nőktől 6,3%-t és Hessenben a férfiaktól 9,1%-t a nőktől 4,4%-ot kaptak a republikánusok.²⁹

Az a mélyreható modernizációs "schub", amely Németország nyugati felén következett be a lakosság különböző rétegeit tette "hajléktalanná", részben szellemi, részben emocionális hajléktalanná az NSZK-ban, szociálisan az új keleti tartományokban. Mindez kedvez a populistáknak. A jobboldali mozgalmak és szervezetek elhelyezhetők azon a skálán, amely a jobboldali populistákon, a jobboldali extremistákon, a jobboldali radikálisokon át a jobboldali terroristáig terjed.

A demokratikus pártrendszer integrációs képessége választja ki, különíti el szellemileg, politikailag, szervezetileg az extrém jobboldali mozgalmakat és szervezeteket.

Világosan kirajzolódik, hogy ezeket a rétegeket a hatalmon lévő politikai döntéshozók folyamatosan figyelmen kívül hagyják. Elfogadott az a kutatási eredmény, hogy az új szegénység és a jobboldali extremismus között közvetlen

az összefüggés. Mások - így a szociáldemokrata kutatók - írják: a republikánusok választói elsősorban nem szociális struktúrájuk szerint különíthetők el, hanem jobboldali extrém ideológiájuk különbözteti meg őket a politikai spektrumban. Mindamellettt ahhoz, hogy ezekre a társadalmi jelenségekre választ lehessen adni, a pártrendszer egészének vizsgálatára van szükség. A jobboldali szerveződés kutatási koncepciójának azon kell alapulnia, hogy milyen a pártrendszer állapota, milyen irányúak a változások. Sokan úgy vélik, hogy a jobboldali jelenségek okait elég összekötöniük a CDU-CSU-val és kielégítő válaszokat kapunk a modern német jobboldaliságra. Ezzel szemben akkor járunk el helyesen, ha megválaszoljuk azt a kérdést is, hogy a többi német párt milyen szerepet játszott a szélső jobb pártok és mozgalmak kialakulásában.

Kétségtelen tény, hogy a szociál-liberális koalíció éveiben történtek zömében azok a változások a társadalom mikro- és makrostruktúrájában, amelyek életre hívták az új szociális mozgalmakat és ennek mentén szerveződtek meg a zöldek. A korábbi évtizedek szinte korlátlan konzumálási adottságai a kereszténydemokrata és a szociáldemokrata párt néppárti jellegét erősítették és a zöldek a német társadalom határán szerveződtek meg. A nyolcvanas évek elején a zöldek és a proteszt mozgalmak összefonódása rövid idő alatt regionális pártból országos párttá növelte a környezetvédőket. J. Raschke álláspontja szerint a zöldek nemcsak egy új párt, hanem egy új párttípus is, mert velük egy "posztindusztriális keretpárt" jelent meg a politika színterén, amelynek jellegzetességei:

- a.) lazán szervezett decentralizáltan irányított párt erős báziskötöttségekkel
- b.) a párt lényegében úgy tekinthető, mint a piacgazdasági rendszerben elhanyagolt szociálstruktúrális és ökológiai szükségletek számára nélkülözhetetlen érdekképviselő,
- c.) a párt nem rendel el alá programját a szavazatok maximális elérése elvének.³⁰

A zöldek szociális bázisa alapvetően a 35 éven aluli korosztályban jelölhető meg, szavazóinak több mint 70%-a ebből a körből származik. Az irodalom négy irányzat kialakulását és jelenlétét regisztrálta a párton belül: az ökoszocialistákat, az ökoliberálisokat, a fundamentalistákat és a realistákat.³¹

A nyolcvanas évek közepétől a párton belüli viták egyre gyengítették a párt hatékonyságát és a rotációhoz mint alapvető és nélkülözhetetlen szervezeti elvhez való makacs ragaszkodás megrendítette a választók bizalmát.³²

Találónak bizonyult H.J. Veen jellemzése, hogy a zöldek napjaink miliőpártja.

A nyolcvanas évtizedben ellentmondásosan alakult az SPD helyzete. Miközben nagy szellemi energiával dolgozott programjának megújításán és sikeresnek bizonyult szociálpolitikája, és nemzetközi politikája, addig nem járt eredménnyel a gazdaságpolitika újragondolása, és nem volt elég gyakorlatias az a jellemzés sem, amelyet a modernizáció új szakaszáról adtak.³³ A szociáldemokrácia társadalmi bázisa lassan, de megállíthatatlanul erodált. Olyan társadalmi csoportokhoz kötötte sorsát, melyeket nem ragadott magával a modernizáció. Lényegében nem történt meg az 1987. évi választások eredményeinek kritikus értékelése sem orientációs, sem személyi vonatkozásban. A tartományi választások eredményei 1987 után igazolni látszottak azt a feltevést, hogy az uniópártok gyengülése, visszaesése megnöveli az esélyt a kormányzati hatalom visszaszerzésére. Az ökonómia és ökológia összekapcsolása a szükséges programbeli modernizáció csak egyik elemeként értékelhető és nem bizonyult elégséges muníciónak az 1990. évi választási csaták megnyeréséhez.

A német pártviszonyok átrendeződésének első nagy etapja a német egység gyors megvalósulásával párhuzamosan ment végbe. A két német állam egyesülése, amely különböző társadalmi struktúrák egyesülését jelentette a stabil nyugatnémet politikai és pártrendszer alapján kiterjesztve a nyugatnémet értékrend érvényesítését a gazdaságban, a szellemi életben, a mindennapi életviszonyokban. Alapvetően nem történt lényegi változás a német (nyugatnémet) pártrendszerben, továbbra is azok maradtak fő- és karakter szereplők, amelyek eddig voltak, de sajátos szimbiózisban élve és új keleti tartományok politikai szereplőivel.

Az átrendeződés első állomása az NDK pártrendszerének a Honecker-rezsim pártjainak szétesése. A SED-nek 1989 nyarán megközelítőleg 2,3 millió tagja volt, míg az úgynevezett blokkpártok taglétszáma 110 és 140 ezer között mozgott.³⁴ A felszínen a látszólag mozdulatlan, lényeges eroziótól mentes pártrendszeren belül megkezdődött az egyes pártok átalakulása, különböző oppozíciós csoportok, elő-pártok szerveződése. A CDU-ban és az LDPD-ben az ötvenes évek kezdete óta kialakult újra és újra az ellenállás a folyamatos gleichschaltolással szemben. Röviddel 1989 októbere előtt az LDPD elnöke, Manfred Gerlach a SED vezetésével szemben átfogó reformokat követelt.

1987 május 7-i helyi választásokon tapasztalt visszaélések miatt oppozíciós csoportok alakultak, kibontakozott egy proteszt mozgalom és megerősödtek az evangélista templomok körül szervezett csoportok is. 1987 szeptember 12-én a "Neues Forum" szervezésében 200 ezer aláírást gyűjtöttek 1989 novemberéig. 1989 szeptember 12-én alakult a "Demokratie Jetzt" mint a keresztények és kritikai marxisták szövetsége. 1989 október elején létrejött a DA "Demokratischer Aufbruch", amely a hónap végére 6 ezer tagot számlált. 1985 nyarán keletkezett az IFM/Initiative Frieden und Menschenrechte/, amely 1989 őszén 400 aktív taggal számolhatott. A SED bomlását bizonyította, hogy 1989 elején fellépett a "Vereinigte Linke", 300- 500 szakszervezeti ember, értelmiségi, keresztény-szocialista alkotta csoport, korábbi SED tagok. 1989 július-augusztusában kezdeményezőcsoport alakult az SPD megalakítására.

Az 1989 októberi forradalom után felgyorsult a régi pártok szétesése, átszervezése és egyben az új pártok megalakulása. Ez egy demokratikus pártrendszer kialakulásának kezdetét jelentette az NDK-ban, amelynek erőviszonyait a márciusi és a májusi választásokon lehetett lemérni. A SED erőzója rendkívül gyorsan bekövetkezett, 1989 október és december között kb. 1,4 millió tag lépett ki és ezt a folyamatot nem tudta megállítani a decemberben tartott SED rendkívüli kongresszus sem, amely kezdeményezte a PDS megalakítását. 1990 február 24-25-én tartották PDS I. kongresszusát, amely a demokratikus szocializmust hirdette meg.³⁵ Az 1946-ban létrejött marxista-leninista tömegpárt szétesett és a PDS alapjában véve a SED reformvonalából alakult meg.

A CDU-ban 1989 november 30-án a régi elnök helyett de Maiziére-t választotta meg elnöknek és a december folyamán tartott rendkívüli kongresszusán a radikálisan megújult párt magát keresztény profillal jellemezhető néppártként jelenítette meg, amely szociális és egyben ökológiai piacgazdaságot kívánt kipróbálni, törekedve Németország egyesítésére az egységes Európa keretében. Ez a párt az 1990 márciusi választásokon intenzív támogatást kapott az NSZK belüli CDU-tól. Az LDPD 1990 február 9-10-én tartott rendkívüli kongresszusán újította meg magát az FDP-től támogatva. A régi blokkpártok közül az NDPD nemzeti liberális pártként határozta meg magát 1989 decemberben. A DBD-ben 1989 november és 1990 márciusa között kidolgozott alapelvei a reformált szocialista modellt jelölték meg pártprogramként.

Ez a párt 1990 januárjától végleg szakított az SED-del. AZ új pártok közül az SPD-t emeljük ki, amely 1990 január 13-án Berlinben tartott tartományi küldött konferenciáján hirdette meg programját: az 1945 tradíciói alapján Németország egységének megteremtése, az SPD-vel való szoros együttműködés alapján. 1990. februárjában 30-32 ezer tagja volt a keleti SPD-nek.

Az SPD február 22-25-én tartott első kongresszusa a párt céljaként a parlamenti demokrácia megvalósítását, a föderalizmust, a demokratikus szociális-ökonómiai piacgazdaságot, Németország egységét egy demokratikus szövetségi állam keretei között határozta meg. Ezek megvalósításához élvezte a nyugati SPD anyagi és szervezeti támogatását.

A Deutsche Soziale Union, a DSU 1990 januárjában alakult és februári első kongresszusa után gyors erősödésnek indult a bajor CSU támogatásával, taglétszáma elérte az 50,000-t. Ez a párt a liberális és katolikus csoportokból nőtte ki magát.

Az FDP a korábbi LPDP és a Deutsche Forum Partei egyesítve született meg 1990 februárban.

A környezetvédő és más ellenzéki csoportok alakították meg a Grüne Partei-t, amely a választások idejére 5-10 ezer közötti taglétszámmal működött. A DA Demokratischer Aufbruch 1989. decemberében tartotta alapító kongresszusát és keresztény demokrata platformot hirdetett meg. 1990. március, az NDK-ban parlamenti választásokat tartottak. Ez a választás eltért a parlamenti demokráciában szokásos választásoktól, mivel nem alakulhatott ki a választóknak a pártokhoz való kötődése. Ez a kapcsolódás a választók és a pártok között törénelmileg alakult ki a társadalmi struktúra, a képzettség, a hivatás-foglalkozás, a családi viszonyoknak megfelelően. Ilyen kapcsolatok kialakítására nem volt idő. Ezért a szavazói döntés nagymértékben szubjektív és a pártok kiválasztása azon az alapon történik, hogy milyen javaslatokat tesznek a problémák megoldására, amelyek a választók céljai között szerepelnek. Ebben az esetben alapvetően nem az érdekvizonyok és az érdekképviseletek alapján történik a választás.³⁶

A politikai erők átcsoportosulásának sajátosságaként választási szövetségek alakultak. A CDU, a DSU és a DA megalakította az "Allianz für Deutschland" szövetséget, a liberális pártok az LDP, az FDP és a DFP létrehozta a "Bund Freier Demokraten"-t. A "Bündnis 90" különböző polgári csoportokat tömörített és tagja volt a szövetségnek a Grüne Partei és az Unabhängigen Fra-

uenverband is. A parlamenti választásokon a következő eredmények születtek az Allianz a szavazatok 48,4%-t kapta (CDU 40,82%, DSU 6,31%) a BFD 5,20%, az SPD 21,88%, a Bündis 90 2,91% a Grüne-UFV 1,97%, a PDS 16,4%-t ért el, míg korábbi a DBD 2,18%-t. A májusi kommunális választásokon bizonyos változások történtek az erőviszonyokban, lényegében azonban a márciusi választások eredményei nyertek megerősítést. (A CDU 34,4%, DSU 3,4%, PDS 14,5%, SPD 21,2%, BFD 6,6%, NF 2,4%, DBD 3,6%).

Ha a szavazatok területi megoszlását elemezzük akkor az első szembevetülő eredménye CDU fölénye és részben a DSU-é Szászországban, Thüringiában és az ipari vidékeken, az SPD Berlinben és az északi területeken kapott jelentős számban szavazatokat. Ugyanott volt számottevő politikai tényező a PDS is.

Az 1990 tavaszi választások után rohamosan felgyorsult a két német állam egyesülésének folyamata, amely egyben a legrövidebb utat jelentette a piacgazdasághoz. A német egység egyben az össznémet pártrendszerbe történő betagozódást jelentette. A német egység irányában történt előrehaladás felgyorsította a nyugatnémet pártrendszer konstans tényezőihez történő közeledést, illetve azokkal való egyesülést. A korábbi blokkpártok közül az NDPD-vel, a DBD, BFD és az Allianzhhoz tartozó DA 1990 augusztusában belépett a keleti CDU-ba, és ez a párt amelynek taglétszáma 150-200 ezer között mozgott 1990 október 12-én Hamburgban tartott kongresszusán egyesült a CDU-val. A DSU 1990 júliusában csatlakozott a CSU-hoz. 1990 augusztus 11-12-én Hannoverben tartott FDP kongresszuson történt a liberálisok egyesülése, amikor a 110-140 ezer tagot tömörítő keletnémet liberálisok beléptek az FDP-be, amelynek taglétszáma 65 ezer körül mozgott. A szociáldemokraták 1990 szeptemberében egyesültek, a keletnémet pártnak júliusban 30-40 ezer tagja volt, míg az SPD taglétszáma 912 ezer körül mozgott.

A PDS-nek 1990 elején 350 ezer tagja volt, ezt a magas taglétszámot kihasználva vett részt az 1990 őszi németországi választásokon. A németországi pártosodás következő szakasza már a német egység megvalósulása után következett. A nagypártok a CDU, az FDP, az SPD össznémet pártok lettek regionális differenciákkal. A DSU a CSU támogatásával hosszabb távra biztosította létét Szászországban és Thüringiában mint a bajor kormánypárt fiatal partnere. PSD mint a SED utópártja a keleti közép új tartományokban politikai tényező, de Németország más területein nem képvisel politikai erőt.

Milyen konkrét előnyöket vártak a keleti tartományok lakosai a két német állam egyesülésétől? A következő felsorolás fontossági sorrendet és gyakoriságot jelez: jobb életszínvonalat, a gazdaság megélénkülését, utazási szabadságot, több emberi jogot, nagyobb bevételt stabil árakkal, nagyobb szociális biztonságot, magasabb nyudíjakat, nagyobb lehetőséget a hivatás kiválasztásához, több környezeti védelmet. Ugyanakkor számbavették a várható hátrányokat is; közöttük szerepelt a munkanélküliség, a szociális juttatások leépítése, a lakbér emelés, az életkörülmények drágulása, másodosztályú állampolgárrá válás és az NDK kiárusítása.³⁷

A nyugatnémetek az egyesülést követően a gazdasági növekedés lassulását a növekvő adóterheket, a folyamatos átépülést érzékelték. Ezért a nemzeti egység kiváltotta eufóriát fokozatosan a realitások pontos számbavétele váltja fel.

Az 1990 évi választások eredményei a keleti tartományokban felvetették azt a kérdést is, hogy mennyire volt virtuális az NDK-beli többpártrendszer és mennyiben bizonyult szervezeti, szociálpszichológiai alapnak egyes pártok esetében az össznémet választásokon. A kereszténydemokraták sikerei mögött ott állt a keleti CDU és a blokkpártokból kinövő Allianz, tehát a nyugatnémet CDU-nak volt kit támogatni. Ezzel szemben a szociáldemokraták nem tudtak ilyen szervezett erőre támaszkodni, szervezetileg mindenképpen előlről kellett kezdeniük a párt alapjainak megteremtését. Ez a hátrány érezte hatását mivel a baloldalon a keleti tartományokban az egyes politikai erők közötti elhatárolódás jórészt 1989 és 1990-ben zajlott le. A kereszténydemokraták esetében a rendszerváltás szervezeti stabilitás közepette következett be, addig a baloldalon szervezeti bizonytalanság, a régi szervezetek felszámolása és elhagyása volt a jellemző. A keleti tartományokban szerveződő zöld párt is hasonlóan a szociáldemokratákhoz nem volt képes szervezetek hiányában, a jelentős ökológiai problémák ellenére sem eredményesen szerepelni a választásokon. A választások értékelésekor gyakorta hivatkoznak arra, hogy az SPD hagyományos munkás és szociáldemokrata tradíciók birtokában lévő területeken, Thüringiában, Szászországban szenvedett súlyos vereséget, amelynek hátterében a szervezetek hiányával összefüggő gyenge színvonalú és elégtelen politikus választék is szerepet játszott. Az NSZK területéről "importált" politikusok magukkal hozták ottani teljesítményeik eredményeit és ez az esetek többségében a CDU politikusainak kedvezett.

Az 1990. évi választások elemzése során fény derült az új pártok sikertelenségének okaira. Ezek közül a legszembetűnőbb a szervezeti infrastruktúra hiányai és hibái. Működő pártszervezetek nélkül nehéz versenyre kelni a nagy pártok szervezetei által támogatott jelöltekkel. A mobilizálható vezető egyéniségek hiánya, alkalmatlanságuk vagy ismeretlenségük az új pártok eredményességét nagy mértékben redukálták. Az 1990. évi választásokon az NDK-ban és a keleti tartományokban a nyugatnémet politikai elitből pótolták a vezető egyéniségek hiányát. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy nagyjából azonos társadalmi csoportokat kívántak megnyerni az új pártok, amelyeket a nagy pártok saját választói tömegeiknek tekintettek, így vagy túl szélesnek vagy néhány esetben túl szűknek bizonyultak az integrációs keretek, lehetőségek az új pártok számára. Ez leginkább a választási programokban tükröződött.

A pártrendszer és benne a pártok elhelyezkedését, szerepét nem kis mértékben befolyásolja a pártok közötti kooperáció kerete, formája. A pártok közötti kooperáció egyik formája a választási szövetség, amely az 1990. évi választásokon eredményesen működő szisztémának bizonyult. A keleti tartományokban alakultak választási szövetségek, így Brandenburgban a PDS-LL (PDS, Frei Deutsche Jugend, Die Nelken, KPD, Unabhängige Socialdemokratische Partei Deutschlands) szavazatot kapott, a Bündnis 90) Neues Forum, Demokratie Jetzt) 6,4%-t, Mecklenburg-Vorpommernben a PDS-LL 15,7%-t ért el, ahol a pártszövetség összetétele változott (Demokratische Frauenbund, Die Nelken, FDJ, Marxistische Jugendvereinigung Junge Liste). Szászországban Forum név alatt egyesült a Bündnis 90, a Demokratie Jetzt, a zöldek, a Neues Forum és a Unabhängiger Frauenbund. Sachsen-Anhaltban a Grünen-Neues Forum, amely 5,3% szavazatot nyert el, tömörítette a Demokratie Jetzt, Die Grünen Initiative Frieden und Menschenrechte, a Neues Forum és az Unabhängiger Frauenbund választóit. Thüringiában is hasonló volt a választási szövetség kerete és ennek eredményeként 6,5%-kal bekerültek a tartományi parlamentbe a Neues Forum képviselői.³⁸

Ugyanakkor a pártok közötti kooperáció másik változata az ellenzéki koalíció kötött formái az 1990 december 2. választások után alakult ki a Bündnis 90-en belül. és a PDS-Linke Liste keretében. 1991 szeptember 21-22-én Potsdamban Bündnis 90 név alatt egyesült párttá a Demokratie Jetzt, Initiative Frieden und Menschenrechte és a Neues Forum egy csoportja.³⁹

A pártok közötti kooperáció legfejlettebb formája a koalíció. A koalíciós együttműködés megfelelő fázisa a koalíciós készség szűkebb és tágabb kinyilvánítása. Ez nemcsak a résztvevők koalíciós készségének szóbeli kinyilvánítását jelenti, hanem a koalíciós partnerek kölcsönös elismerését és elhatárolását a közös program kialakítására a koalíciós együttműködés érdekében. E tekintetben figyelemre méltó az a tapasztalat, amelyre szert tettek a zöldek az 1987. évi választások kampány időszakában a vörös-zöld koalíció eshetősége kapcsán. Hessen tartományban a vörös-zöld együttműködés túllépett a koalíciós készség kinyilvánításán, mindkét párt közös koalíciós kormányzási tapasztalatot szerzett. Ez is közrejátszott abban, hogy a zöldek körében megerősödött a retorikai koalíciós készség. A zöldek nürnbergi kongresszusán elhatározták, hogy egy vörös-zöld többség esetén tolerálják a szociáldemokrata kisebbségi kormányt. A közvéleménykutatás alátámasztotta ezt az álláspontot, mert a zöld választók 85%-a pártfogolta a zöldek szövetségét az SPD-vel. Az NSZK történetében 1949 szeptemberétől 1957 októberéig a koalíciós kormányzásban résztvevő pártok száma meghaladta a hármat. 1961 november 17-től két rövid ideig tartó megszakítással, hárompárti koalíció kormányzott a CDU-CSU-FDP részvételével. E történeti időszakot a "polgári" pártok koalíciójaként jegyzik a történészek, politológusok. 1966 december és 1969 szeptember között a CDU-CSU-SPD alkotott nagykoalíciót. A kutatók egy csoportja angolszász példára hivatkozva ezt az időszakot alternatíva nélküli kormányzás időszakának tekinti, amikor a két nagy párt együttes kormányzása kizárt mindenféle politikai alternatívát. 1969 október - 1982 szeptember között kétpárti szociálliberális koalíció vállalta a kormányzati felelőséget. 1982 októberétől ismét hárompárti koalíció van kormányon az 1983. évi választások után 5 párti, majd az 1990 decemberi választások után 6 párti parlamentben. 1957-től a koalíció sajátossága egy párt abszolút mandátum többsége a koalíción belül. Az 1990 decemberi választások eredményeként a CDU 268 mandátumával szemben a CSU 51, az FDP 79 mandátumot birtokol. A koalícióban politikai aszimmetria áll fenn, - melyet a CDU dominanciája jellemez. Tartósnak bizonyult az NSZK-ban a parlamenti pártok közötti együttműködés a szövetségi köztársaság szintjén és ez egyértelműen koalíciós karakterű, ami egy párt abszolút mandátum többségével jár együtt. (Ez alól kivétel a nagykoalíció közel három éves időszaka).

Az 1990 évi és a 1991. évi szövetségi tartományi választások eredményei a koalíciók tarka változatainak létrejöttéhez járultak hozzá. Egyedül kormányoz a CDU vagy a CSU Bajorországban, Baden- Württembergben, Szászországban, az SPD Nordrhein-Westfalenben, Schleswig-Holssteinben, Saarban. Vörös-zöld koalíció működik Niedersachsenben és Hessenben, vörös-zöld-sárga koalíció jött létre Brandenburgban ("Ampel"-Koalition) szociálliberális koalíció alakult Hamburgban és Rheinlandban, CDU-FDP koalíció van Thüringiában, Sachsen-Anhaltban, Mecklenburg-Vorpommerben, Berlint nagykoalíció (CDU-SPD) kormányozza, Bremenben a szociáldemokraták nagyarányú választási veresége új koalíciós kombinációt sejtet.

A szövetségi kormányt a CDU-CSU-FDP koalíció tagjai alkotják, vagyis németország politikai színpéjére jellemző: alul szines, felül fekete.

Az 1990. decemberi parlamenti választások

Az NSZK-ban 1984 óta folyamatosan elemzik - évente 12 ezer főt meginterjúvolva - a hosszútávu politikai preferencia alakulását. Korábbi adatok is bizonyítják, hogy az elmúlt közel másfél évtizedben a pártszimpátia alapján történő politikai preferencia általában kissé visszaesett és ezzel párhuzamosan növekedett azoknak a személyeknek a száma, akik erős preferencia nélküliek. Ugyanakkor a pártspektrum változása új párt jelentkezése és olyan események, amelyek rövid ideig befolyást gyakorolnak a pártokhoz való vonzódásra egyértelműen a pártfüggőségtől való eltávolodást eredményezték. Kialakult egyfajta mobilitás, amely azzal a következménnyel járt, hogy a választásokon történt részvétel struktúrája megváltozott a mindenkori győztes javára. Kimutatható, hogy a kormányzó pártok nyeresége alig származik az ellenzéki pártok veszteségeiből, hanem a preferencia nélküli személyek mobilizálódásának eredményeként jött létre. A kutatások az 1989. évi választások alapján bizonyítják, hogy a pártpolitikailag kötetlen személyek nem kötöttek stabil pártkapcsolatot. Ezt igazolják az FDP eredményei.

Milyen tényezők hatnak a pártpreferencia időbeli folytonosságára? A személyes politikai orientáció stabilitása nagymértékben függ attól, hogy az adott személy melyik pártot preferálja. Amíg az uniópártok és a szociáldemokraták hívei esetében 45 %-ban változtatták pártpreferenciájukat az 1984-1988 közötti választásokon, addig ez az arány 60%-os a zöldek és 80%-os az FDP esetében, ahol a pártokhoz való kötődés 3-szor vagy 4-szer változott. Az FDP-nél figyelhető meg, hogy a leginstabilabb kötődéssel bír, ami nem utolsó

sorban az egyértelmű szociális miliő hiányából következik. Az úniópártok preferenciája hosszabb idő óta erősödött, kialakult a stabil választók tábora.⁴⁰

A választások azt bizonyítják, hogy a hosszútávon érvényesülő faktorok mint a különböző szociális csoportokhoz és osztályokhoz való tartozás, amely a csoportérdekek képviselésével felruhazza a különböző pártokat a német egység folyamatában kevésbé érvényesül, így a választásokon az "issue voting" erősen érvényesülhetett, vagyis a választási döntésekkel az orientációt az adta meg, hogy szubjektíve melyik párt nyújtott megoldást, javaslatot a választó által fontosnak értékelt problémákra. A keleti tartományokban különösen nem lehetett objektív érdekképviseltről szó, hanem csak a választók által percipiált érdekképviseltelekről. A nagy pártok esetében a nyugati párttradíciók adták meg a pártok imagét.

Sajátos helyzetet teremtett az 1990. decemberi választásokon a választási rendszer egyszeri módosítása. Az 5%-os határt az új keleti tartományokban a PDS és a Bündnis 90 átlépte 11,1% és 6,5%-os eredménnyel helyet kapva a Bundestagban annak ellenére, hogy szövetségi szinten a szavazatok 2,4%-át, illetve 1,2%-át érte el. Másrészt azzal, hogy a nyugatnémet zöldek nem egyetértettek erőiket a keleti tartományok zöld pártjaival szavazatainak száma alatta maradt az 5%-os határnak. A választási rendszer egy alkalomra történt módosítása ha korlátozott mértékben, de befolyásolta köztársaság szintjén a pártrendszert. Az 1990 december 2-án tartott össznémet választások a nemzeti egység jegyében tartottak meg, amelyben háttérbe szorultak a megoldatlan szociális és ökológiai problémák, mivel a nemzeti kérdés megoldása az öt új keleti tartomány számára szorososan összefonódott a több szabadság és a nagyobb jólét reményével.

Az 1990 december 2-i parlamenti választás nem tekinthető klasszikus választásnak, hanem inkább népszavazásnak. Csak egyetlen kérdéstről volt szó: a német egységről; nem volt tárgya a választásnak a jövő, személyeket választottak és nem programot. Az előrejelzett tendenciák érvényesültek: egy erős polgári többség kapott lehetőséget arra, hogy egy új össznémet társadalmat alakítson ki és Németország nemzetközi tekintélyét tovább erősítse, nemzetközi befolyását szélesítse. A választásokat viszonylag könnyű elemezni, mivel a keresztény-liberális koalíció a szavazatok 54,8%-át nyerte el - az SPD és a zöldek számára a választási eredmények a 33,5%, és 3,8% nemcsak a rövid távú perspektívák újragondolását vetette fel, hanem a nagyobb távla-

tokban történő jövőkép felvázolást is szükségessé tette. A választások bizonyították, hogy a munkások nyugaton inkább az SPD-t, keleten inkább a CDU-t választották. Szétfoszlott egy korábbi legenda, mely szerint Szászország és Thuringia "vörös" lenne.

Az 1990 decemberi választásokon a CDU-CSU megelőzte az SPD-t a nyugati tartományokban 24 éves korig is a 40 éven felüliek körében, míg az új keleti tartományokban minden korosztályban ez a helyzet alakult ki. Az SPD előnye csak a 25 és 29 év közötti korosztályban maradt meg Németország-szerte. Egyenlő a helyzet a két párt között a 39 éves korig terjedő választói rétegben. Az FDP mind nyugaton mind keleten 40-60 év közöttiek átlagon felüli gyakorisággal választották, a zöldeket inkább választási területen a 18 éves kortól 39 évesig. A férfiak és a nők választási magatartása csak jelentéktelen mértékben mutat különbséget akár melyik részéről van szó Németországnak. Jellegzetes vonás, hogy Németország mindkét részében a legtöbb katolikus az unió pártokat választotta.⁴¹

A foglalkozási csoportokat tekintve korlátozottak a lehetőségek az összehasonlításra a két országrész között. A munkások körében nyugaton az SPD állt a CDU-CSU előtt, amíg az uniópártok az alkalmazottak és az önállóak között megelőzték a szociáldemokratákat. Keleten a CDU minden foglalkozási csoportban az SPD előtt végzett de különösen nagy volt az előnye a munkásoknál és az önállóak néhány csoportjánál. Az önállóak közül pontosan olyan gyakran választották az FDP-t mint az SPD-t, de keleten a liberálisok az SPD előtt álltak ebben a foglalkozási kategóriában.

A városi és vidéki területeken a választási magatartás nyugaton és keleten ugyanazt a mintát követte. A uniópártok szerepeltek jelentősen jobban, mint az SPD vidéken, és százezer lakos alatti városokban, míg a százezer lakost meghaladó városokban nyugaton a szociáldemokraták felzárkóztak az uniópártok mellé.

A nyugati tartományokban a legtöbb változás Bajorországban, Saarlandban, Niedersachsenben, Bremenben történt. Bajorországban a CSU jelentős szavazatokat veszített, amelyekből számottevő hányad a republikánusok szavazatait gyarapította. Niedersachsenben és Bremenben a CDU szavazatokat nyert az átlagosan magasabb szociáldemokrata veszteségek mellett Nyugat-Berlinben az 1989. évi képviseléválasztásokon a CDU és az SPD között az CDU javára tolódott el. Az 1990 októberi választást a keleti tartományokban

az unió párt korábbi eredményeihez volt hasonló. Ezzel szemben Saschsen-Anhaltban (19,73%) és Thüringiában (14,6%) értek el a liberálisok, többet mint 1990 márciusában. Az 1990 decemberi választások előzményei közé tartozott, hogy az 1987-es szavazás után a kormányzópartok a tartományi választásokon vereséget szenvedtek el, 1989 elején volt a mélypont, amikor a lakosság több mint 30%-a állt az uniópartok mögött. A berlini fal megszűntetését a kormány felhasználta arra, hogy a gyors egyesülés legyen a központi téma a választásokon - ennek eredményeként már az 1990 márciusi választások is mutatták - a többi téma ekkor háttérbe szorult.

Az SPD a decemberi választásokon a szavazatok 33,5%-át kapta, és ezzel "egyharmados" párt lett, amely az eddigi koalíciós gyakorlat szerint nem képes kormányra jutni. Az SPD eddigi bázisa lassan leépül, az átlag fölött vesztett a nagyvárosokban. A visszaesésben szerepet játszik, hogy az SPD a munkásoknál a normálisnál nagyobb mértékben veszített szavazatokat. Ebből a szempontból a szociáldemokraták új helyzetbe kerültek, korábbi szavazói tábora elolvadt és a keleti tartományokban több mint 50%-ban a CDU-t támogatta.

Az 1990. decemberi választásokon az SPD-nek döntő áttörést keleten egyetlen szociális csoportnál sem sikerült elérnie. Jövőbeli kilátásai problematikusak, de egyben a német demokrácia egészét érinti, mivel az SPD a harmadik egymást követő parlamenti választáson veszített szavazataiból és ezzel erősen csökkentette az eddig parlamenti váltógazdálkodás esélyeit, illetve ma még társadalmilag és politikailag nem érett új koalíció lehetőségét vetette fel elméletileg a politikai tervezők körében. A változások, amelyek német földön bekövetkeztek, a pártrendszer alapvetően, de nem részlegesen érintették. Az egyik eleme ezeknek a változásoknak a néppártok helyzetének átalakulása. Az SPD-nek ahhoz, hogy többségképes legyen, a választói spektrum közepére kell koncentrálnia, nem elsősorban a baloldali-ökológiai csoportokra. A választások igazolták, hogy az ökológiai politika nem dinamikus modell jelenleg ami parlamenti többséget eredményezhet.

Az 1990. évi németországi választások ismét ráirányították a figyelmet az FDP-re. 1990 decemberi választáson a szavazatok 11,0%- t nyerték el a szabad demokraták is ez az 1987 márciusi választásokhoz képest lényeges erőgyarapodást jelent. Az FDP 1949 után csak a 3. választási periódusban (1957 október - 1961 szeptember), a 4. választási periódusban (1962 november -

1962 december) és az 5. választási periódusban (1966 október - 1969 szeptember) nem vett részt a szövetségi kormányban. Az 1990 decebmbéri választásokig 1949 óta 368 hónapon át volt részese a kormányzásnak és ezzel a teljesítménnyel megelőzi mind a CDU-CSU-t mind az SPD-t.⁴²

Az FDP-t csak szoros megkötéssel kezelhetjük néppártként, hiszen potenciálisan nem válhat többségi párttá és választói. tagjai nem verbuválódnak minden szociális rétegből, csoportból. Ezért az FDP "fél-néppártnak" tekinthető. Ugyanakkor a két nagy néppártot kiegészítve a német pártrendszer nélkülözhetetlen "mellék-pártja". A német pártrendszer azt mutatja, hogy az FDP a középrétegek felső régióit megnyerve koalícióképes tömeglegitimációs párt, amelynek figyelme adott esetben az 5%-os határ elérésén túl mind nagyobb arányú választási siker elérésére irányul.

Mi volt az oka annak, hogy az FDP javára erőeltolódás következett be a kormánykoalíciók belül? A változás okait általában két tényezővel magyarázzák a választóknak az FDP-ről percipiált képe jelentősnek bizonyult és H.D. Genscher népszerűsége az FDP helyzetét nagymértékben erősítette.

Az 1990. évi választások nem adtak választ arra a kérdésre: hogyan lehetséges kitörni a baloldali gettóból? A választások után megkérdőjelezték a vörös-zöld koalíció modell-értékét a szövetségi köztársaság szintjén. Ez nem csupán azzal magyarázható, hogy a zöldek nem kerültek be a szövetségi parlamentbe, hanem mert nem vált kvázi néppártá, nem tudott úrrá lenni a pártot szétforgácsoló belső vitákon, nem született meg a párt működéséhez elengedhetetlen programbeli, politikai, taktikai szintézis. 1988 óta élénk vita folyik a parlamenti pártokban hogyan nyerhető meg a választók többségének a bizalma. A "kemény" vagy "puha" témák között válogatva a pártok többsége az ökológiai problémákat kemény témának vélte. F. Deppe szerint az ökológia kimondottan kemény téma volt, de 1989 után klasszikus témák, ezek közül elsősorban a nemzeti egység kerültek előtérbe, Ralf Dahrendorf szerint 1990-től többé nem centrális téma a kelet-nyugati ellentét, kemény téma az ökológiai katasztrófa globális dimenzióban, a növekvő szakadék a szegények és gazdagok között világméretekben és a konfliktus régiók kirobbanó válságai. A szociáldemokrata és zöld párti elemzők egyaránt képviselték azt a véleményt, hogy az ökológiai téma nem dinamikus, kemény téma, amellyel parlamenti többséget lehet szerezni. 1987 utáni tartományi választások lehetőséget adtak a pártoknak, hogy lemérjék programjaik, politikai gyakorlataik tömeghatásait.

A néppártok felismerték, hogy lényegi kapcsolat áll fenn a szociális kérdések és az ökonómia-ökológia között, ezért programjaikban egyre nagyobb súlyt kaptak az ezzel kapcsolatos állásfoglalások. Ez felerősítette az integrációs folyamatokat a néppártokban szűkítve a zöldek mozgásterét.

Ugyanakkor az NSZK-ban a nyolcvanas évek végére stagnált illetve hanyatló fázisba ment át a mozgalmi ciklus, ami legérzékenyebben éppen a zöldeket érintette. Nem hagyható figyelmen kívül az ebből származó következmény sem, vagyis a zöldek karizmatikus mozgalmi párt jellege erősen megkopott, a párton belül a realisták térnyerése egyben választóik számára - különösen a kritikus és lázadó fiatalok számára - a párt attraktivitása lényegesen csökkent.

A nagyjából stabil német pártrendszerben három fontos változás következett be 1990-ben: az uniópártokból extrém jobboldali csoportok kiválása, a PDS mint az egyesülést követően formálódó alternatív szocialista párt, a nyugatnémet zöldek szereplése a választásokon. Ezek a pártok a regionális és az országos pártok státuszának mezsgyéjén állnak. Milyen feltételek között épülhetnek be a pártrendszerbe tartósan? A feltételek egyike a választási területeket lefedő szervezetek és egyúttal a területeket lefedő reprezentatív személyiségek. Az 1990. évi választások bizonyították, hogy mindhárom párt ezen a téren gyenge lábakon áll. Ugyanakkor az újonnan megjelent pártoknak el kell foglalni - fontos tématerületeket, programot kell kialakítaniuk, amely társadalmilag releváns irányokat követ, vagyis a programok azt tartalmazzák, amelyet a lakosság nagyrésze különösen fontosnak tart, de amelyeket a nagy pártok nem képviselnek vagy nem képviselhetnek adekvát módon, mert támogatóik, szimpatizánsaik, klienseik alapvető érdekeivel ütköznek. Ha ezeknek a feltételeknek az alapján mérlegeljük a republikánusok, a zöldek és a PDS jövőjét akkor különböző eredményhez juthatunk.

A republikánusok jövője sokféle bizonytalansági tényező miatt hosszabb távon kétséges. A republikánusok megfelelő anyagi háttérrel rendelkeznek - 16 millió DM - ahhoz, hogy szervezeteiket országosan kiépítsék. Hivatalos központjukat Bonnba helyezték át, de az aktivitás továbbra is Bajorországban maradt. A pénzügyi eszközök elosztása körüli vita megosztotta a pártot, és ez egyben labilissá tette helyi vezetőséget. Niedersaschenben, ahol legerősebb volt a szervezet a párt kettészakadt és megkíséreltek egy jobboldali radikális töredékpártot működtetni. A tartományi választásokon nem tudták a polgá-

rokat megfelelően mozgosítani és a személyi reprezentálás gyengeségei is napfényre kerültek.⁴³ Nem volt megfelelően behatárolható a republikánusok választói köre. A republikánus választók véleménye legfőképpen a külföldiekkel történő szembenállásban fejeződött ki. Kétségtelen tény, hogy a gazdasági menekültek, a bevándorlók, az áttelepülők kiélezték a konkurrenciaharcot a lakás és a munkahely megszerzésében, amely megteremti a jobboldali extrémizmust, a modern ipari társadalom normális patológiáját. A néppártok ezeknek a feszültségeknek az enyhítésére törekednek, szűkítve a jobboldali extrémizmus táborát. A jobboldali extrémizmusnak három nagy hulláma volt: az első 1950-1952 között, a második 1966-1969-ben a harmadik a nyolcvanas évek közepétől tart napjainkig. A jobboldali extrémizmus a politikai gyakorlatban elege a túlradó nacionalizmusnak, az antidemokratikus népközösség-konceptciónak, a külföldi ellenségeknek. A németországi helyzet azt mutatja, hogy különbség van a jobboldali extrém pártok választási eredményei és a látens jobboldali extrémizmus között. A szociológiai vizsgálatok szerint a jobboldali extrém beállítódás a lakosság körében a nyolcvanas évtizedben folyvást szélesedett. Az úniópártok az 1990-es választásokon a német egység jelszavával, gyakorlati megvalósításának programjával erősen gyengítették a jobboldali extrém pártok pozícióit. 1991-ben a tartományi választásokon ismét előretörték a jobboldali pártok. A jobboldali extrémizmus követői szervezetenként szétaprózódnak és az egyes pártjainak jövőjét is kétségessé teszi.

A PDS esélyeit hosszabb távon kétségbevonják a szakirodalomban, nemcsak azért, mert lényegileg regionális pártként működik a volt NDK területén és szervezetei szinte teljes mértékben csak tartomány szinten alakultak meg Nyugatnémetországban, hanem azért is mert szavazóinak táborát a régi rendszer támogatói és azok adják, akik az új helyzetben nem ismerik ki magukat. A PDS a szociális feszültségekre építette választási programját. Hosszabb távra nem sikerült megtalálnia támogatóinak körét, azok szociális strukturális mélypontját és jövőhordozó témákat sem fogadtak el. 1991 júniusában tartott kongresszusukon nagyjából az derült ki, hogy a PDS az SPD-től balra álló szocialista, demokratikus ellenzéki párttá formálódik.⁴⁴

Az extrém mozgalmak helyzetét vizsgálva a német egység megteremtése után új jelenségekkel találkozhatunk. A baloldali extrém csoportok állapota szorosan összefügg a korábbi NDK-ban bekövetkezett mélyreható változásokkal. Az extrém baloldali mozgalmaknak már csak 29500 tagja volt, míg a

hozzákötődő szervezetek létszáma 20000 körül mozog. Extrém mozgalomként kezeli a német kormány többek között a DKP-t is, amelyeknek tagsága erősen megcsappant. 1986-ban még 40000 fő körül volt, jelenleg kevesebb mint 9000-t számlál. 1989-ben a baloldali extrém mozgalom erejét kb. 40000 főre becsülték. 1990-ben a baloldali extrémisták 350 periodikát adtak ki, amelyeknek összpéldányszáma 13 millió volt. Itt is a legerősebb a DKP kiadványainak visszaesése, mivel az 1989-es évben együttesen még majdnem 1000 perodika jelent meg 32 millió példányban.

A forradalmi-marxista csoportok közül - mint várható volt - feloszlott a Kommunista Szövetség (Kommunistische Bund) és tájékoztatása szerint többsége a régi NSZK területén a PDS/Linke vezető pozícióiban tevékenykedik. A múltban ez a csoport az atomreaktorelles mozgalomban, a békemozgalomban és a zöldek tartományi szervezeteiben tevékenykedett. A Kommunistische Bund egyes aktív tagjai 1983 óta a parlamentben a zöldeket képviselik. Figyelemre méltó, hogy a kormány az extrém mozgalmakról szóló jelentésében említi meg a PDS-t. Megállapítja, hogy a lehetséges alkotmányellenességre való utalások sorának ellenére az alkotmányvédelemnek még nem megfigyelési objektuma a PDS helyzete még diffúz, végleges programja még megvitatás állapotában van. "A további fejlődési folyamatot ez okból ki kell várni és vizsgálni kell."⁴⁵

A belügyminisztérium megítélése szerint a beszámolási évben az NPD választási vereségei a DVU-Liste D majdnem teljes inaktivitása rányomta a bélyegét a német jobboldali extrémizmusra. 1990-ben a jobboldali extrém szervezetek taglétszáma 10%-kal esett vissza 32300-ra, a szervezett neonácik száma 1100 fő. A skinheadek 2500- 3000-es csoportjából Nyugat-Németországban megközelítőleg 250-en számíthatók a neonácikhoz. Kiadványaik összpéldányszáma 8,5 millió, ami fél millióval kevesebb az 1989-es évinél. A jobboldali csoportok törvénytörtő akcióinak száma 128 volt, 25 esettel több mint az előző évben, amelynek következményei: 2 haláleset, 12 tüzeset, 51 sebesülés.

A belügyminiszter szerint "az új tartományokban különösen a nacionalista és rasszista skinheads-ok militáns potenciálja nagy és kiemeledik különösen brutális bűncselekményekkel." Az erőszak-aktivitásuk célpontja különösen a külföldiek, a korábbi kommunisták, korábbi kommunista intézmények, valamint szubkulturális csoportok. A kelet-németországi neonáci skinheads-ek

erőpotenciáljáról ezidő szerint a még hiányos információs helyzet miatt semmi egzakt adat nincs”.⁴⁶

A skinheadek együtt lépnek fel a neonáccal és akcióik az úgynevezett "Billig-Lohn-Arbeiter" ellen, a lengyel turisták ellen, a menekültek ellen és a szovjet hadsereg alkalmazottai ellen irányulnak. Kb. 2000 neonáci lett ismert, és 15 ezer aktivista működik jobboldali szervezetekben, így a FAP-ban /Freiheitliche Deutsche Arbeiterpartei/ és megalakították a Nationale Offensive /NO/ szervezetet, amely most építi ki szervezeteit. Mivel Németországban közel 5 millió külföldi él, körükben is jelen vannak az extrém mozgalmak. Míg 1989-ben a külföldi extrémisták száma 97250 fő volt, addig 1990-ben számuk lecsökkent 49350-re. A csökkenés alapvető oka, hogy sok kommunista csoport feladta céljait. Mind a baloldali, mind a nacionalista csoportok létszáma csökkent csak az iszlám extrémisták szervezettsége nőtt.

A DVU és az NPD 1990-ben mind pénzügyileg és szervezetenként megszilárdult és közeledett egymáshoz, 1991. január 18-án a republikánus Harold Neubauer, valamint az NPD vezető funkcionáriusai megalakították Der Verein "Deutsche Allianz- Vereinigte Rechte"-t. A szervezet előkészíti egy új párt megalakulását, amelynek bázisa az NPD-ből, a DVU-ból és a republikánusokból kerülne ki, ideológiája az NPD nézeteinek felelne meg.

Az 1990-1991 évi választások erőpróba elé állították a pártok politikai elitjeit. A választási sikerek az uniópártok és az FDP számára lélegzetvételnél szünetet engedélyeztek a szükséges, elkerülhetetlen generációs váltásra. Az SPD nyilvánvaló kudarcainak egyik legfontosabb következménye a pártvezetés megújítása volt. 1991 júniusában Bremenben tartott kongresszus a már korábban megválasztott új pártelnök mellett további személyi változásokat határozott el. A pártok vezetőségei szükségszerűen kerültek most a generációváltás állapotába. A német pártok története is bizonyítja, hogy a pártvezetés szűkebb körének elöregedése sikeres periódusokban szinte törvényszerű és csak a választási eredmények részleges vagy jelentős deficitjei vagy a modernizáció periódusváltozásai kényszerítik ki a generációs váltást.

Az 1987-es Bundestag választásokat követően a tartományi választásokon fokozatosan vesztek pozíciójukból a kereszténydemokraták és ezt a hanyatló trendet szakította meg ideiglenesen az 1990. december 2-i össznémet választás, amely a német egység jegyében zajlott le és egyben a keleti tartományok esetében a "nagy szociális kísérlet" lehetőségét is felvetette. Az 1990.

december 2-át követő nyugatnémet tartományi választások a kereszténydemokraták további pozíciócsökkenését eredményezték. A Rheinland-Pfalz-ban vereséget szenvedett CDU nemcsak a Bundesratban veszítette el többségét, hanem a szociáldemokraták és a liberálisok szövetségének lehetőségét is új megvilágításba helyezte. Kétségtelen szerepet játszott a trend folytatódásában az adók növekedése, amelyből a keleti tartományok visszaesésének megállítására és fellendítésére szántak jelentős összegeket. Az adórendszer módosítása és az egyenletlenség a nyugati és a keleti tartományok között - pl. a keleti tartományokban 1993-ig lemondtak a vagyonadóról - nem aratott nagy sikert a nyugati tartományok választói körében. A 12. Bundestag-választásokat megelőző, illetve követő tartományi választások sajátos helyzetet eredményeztek: a tartományok többségében elvesztette kormánypozícióját a kereszténydemokrata párt, sajátos patthelyzet alakult ki ennek következtében a Bundesrat-ban. Az 1991 júniusi állapotok szerint a Bundesratban legkevesebb 35 szavazat kell a többséghez és 46 szavazat a kétharmados többséghez és mivel az SPD vezette tartományokból 37 szavazat a CDU vezette tartományokból 31 szavazat származik a kétharmados szavazást igénylő előterjesztések sorsa bizonytalan. A választások alapján Németországban olyan parlament és kormány alakult, amely a nemzeti egység történelmi pillanatának az eredménye, és a társadalmi kihívások sokaságának örököse.

JEGYZETEK:

1. Helmut Schmidt: Zur Lage der Nation. Die Zeit. 1991. okt. 3. 4. old.
2. Das Parlament 1991. jul. 5. 1. old. 1990. okt. 3-án a lakosság megoszlása tartományok szerint a következő volt: Baden-Württemberg 9,79 millió, Bajorország 11,41 millió, Berlin 3,43 millió (ebből Nyugat-Berlin 2,16 millió, Kelet-Berlin 1,27 millió), Brandenburg 2,59 millió, Bremen 68160, Hamburg 1,65 millió, Mecklenburg-Vorpommern 1,93 millió, Rheinland-Pfalz 3,75 millió, Saariand 1,07 millió, Sachsen 4,79 millió, Schleswig-Holstein 2,62 millió, Sachsen-Anhalt 2,89 millió, Thüringen 2,63 millió lakost számlált.
3. A nyugatnémet lakosság körében a 60 éven felüliek aránya 1989-ben 20,7% volt. Számuknál fogva sem tekinthetők marginális társadalmi csoportnak. 1989-ben az NSZK-ban minden 100 foglalkoztatottra 45 nyugdíjas jutott, és ez az arány a jövőben növekszik. Már jelenleg is kimutatható, hogy az öregkorban is magas a fogyasztási szint iránti igény, az úgynevezett "új öregek" körében növekvő szükséglet jelentkezik a szolgáltatásokkal szemben. Másrészt a fiatal korosztályok helyzetét jellemzi, hogy életük első szakaszában a "várakozó területen" élnek, különböző iskolákban tanulnak vagy munkahely hiányában gyakorló cégeknél készülnek fel a munkás életre. A nyolcvanas évek végén a választásra jogosultak 27,9%-a hatvan éven felüli. Választói aktivitásuk meghaladja a többi korcsoportét. 1989-ben az Európa-Parlament választáson a hatvan éven felüli választók aránya a CDU-ra szavazók közül 37,9%, a CSU-ra szavazók

közül 36,3%, az SPD-re szavazók közül 28,6, az FDP-re szavazók közül 26,8%, a republikánusokra szavazók közül 28,4%, a zöldekre szavazók közül 15,5% volt. A hatvan éven felüliek közül 1989-ben a CDU-CSU-ra szavazott 46,9%, az SPD-re 36,7%, a zöldekre 1,4%, az FDP-re 4,7%, a republikánusokra 6,8% és a többi pártra 3,5%.

Dieter Roth: Was wählen unsere Senioren? Die neue Gesellschaft - Frankfurter Hefte 1989. 12. sz. 1109. old.

4. Handbuch des politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland. Hrgb. Kurt Santheimer-Hans H. Röhring. Piper Verlag. München- Zürich. 1978. 559.old.

5. E. Hübner-H.H. Rohlf: Jahrbuch der BRD. 1986-1987. Deutsches Taschenbuch Verlag. 1987. 64.old.

6. Wolfgang Wagner: Die Dynamik der deutschen Wiedervereinigung. Suche nach einer Vertäglichkeit für Europa. Europa Archiv. 1990. febr.10. 81.old.

7. Wirtschaftswoche 1991. május 31. 12.old.

8. Das Parlament 1991. jul. 5. 1.old.

9. Németh István: Az SPD és a baloldali politikai alternativa az NSZK-ban, az 1980-as évek második felében. Kézirat 2.old.

10. Wirtschaftswoche 1990. jan.12. 12.old.

11. Ernst Breit: Gemeinsam gegen Politik für Wenige. Gewerkschaftliche Monatshefte 1985.8.sz. 167.old.

12. Johan Welsch: Aktive Strukturpolitik. Die neue Gesellschaft- Frankfurter Hefte 1985. 2.sz. 167.old.

13. Rainer Wagner: Wie fortschrittlich sind die neuen Technologien. II. Teil. Die neue Gesselschaft-Frankfurter Hefte 1985.2.sz. 168. old.

14. A nyolcvanas évek elején a szakszervezetek konfliktusorientált stratégiát folytattak autonóm érdekképviselőlet alapján. Ez is hozzájárult a szociálliberális koalíció felbomlásához. Változott a viszony a parlamenti pártokkal. A szakszervezetek és az SPD kapcsolatában új elem, hogy a közös gyökerekre már nem lehet építeni és a szakszervezetek felfogása szerint közelíteni szükséges a kormányhoz. Azért, hogy a szakszervezeteket a CDU komolyan vegye egyenlő távolságtartás szükséges minden párttól.

15. Wirtschaftswoche 1991. aug.2. 12.old. 16. Wirtschaftswoche 1991. jul.19. 48.old. 17. Blätter für deutsche und internationale Politik. 1990.12.sz. 1484.old.

18. U.o. 1487.old.

19. Parteien Handbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980. Richard Stöss. (Hrsg) Westdeutscher Verlag. Opladen. 1983. 20.old.

20 U.o. 172.old.

21. Regine Roenheld: Minorisierung als Herrschaftssicherung. Innovationsfähigkeit des westdeutschen Parteiensystems. Campus Verlag Frankfurt New York. 1983. 219.old.

22. Klaus von Beyme: Parteien in westlichen Demokratien. Piper Verlag. 1982. München 27.old.

23. Helmut Kohl; Die CDU-Porträt einer Volkspartei. Verlag Günter Rüber 1981. 153.old.

24. Gerhard C. Deiters: Konservative Volkspartei und Integration nach rechts.

Blätter für deutsche und internationale Politik. 1988. 1.sz. 66.old.

25. U.o. 67.old.

26. Reihard Kühln: Der/aufhaltsame/Aufstieg rechtsextremer Parteien. Blätter für deutsche und internationale Politik. 1989.3.sz. 280.old.

27. E. Hubner-H.H. Rahlfs: Jahrbuch der BRD. Deutsches Taschenbuch Verlag 1987. 65.old.

29 Birgit Meyer: Mädchen und Rechtradikalismus. Blätter für deutsche und internationale Politik. 1991.5.sz. 603.old.

30. J. Raschke: Jenseits der Volkspartei. Das Argument. 1983. 25.sz. 32.old.
31. Gerd Nowakowski: Noch sind die Grünen nicht geretet. Die neue Gesellschaft-Frankfurter Hefte. 1990. jun. 25.old.
32. Interjú Antje Vollmerrel. Die Zeit. 1990. dec.7. 5.old.
33. Márkus György: Godesbegtől Berlinig: A német szociáldemokrácia hosszú menetelése az új revizionizmus felé.
34. Thomas Ammer: Anfänge eines demokratischen Parteiensystems in der DDR. Aussenpolitik. 1990. 4.sz. 376.old.
35. Martin Mantzke: Was bleibt von der DDR? Abschied von einem ungeliebten Staat. Europa Archiv. 1990 24.sz. 739.old.
36. Dieter Roth: Die Wahlen Volkskammer in der DDR. Politische Vierteljahresschrift. 1990 szept. 370.old.
37. U.o. 385.old.
38. Wählen 1990.(I) Blätter für deutsche und internationale Politik. 1991. 1.sz. 126-127.old.
39. Das Parlament. 1991. szept.27. 1.old.
40. Detlef Landau: Langschriftorientierte und kontextbezogene Auswirkungsverfahren bei den Analyse subjektiver Einstellungsdaten Politische Vierteljahresschrift. 1991. 1.sz. 94.old.
41. W.G. Gibowski-D.Roth: Die wählerischen Wähler. Die Zeit. 1990. dec.7. 9.old.
42. Josef Anton Wölk: Regierungskoalitionen auf Bundesebene. Dokumentation und Koalitions-wesen. S.Roderer Verlag Regensburg. 1989. 248.old.
43. A republikánusok az 1989. évi kommunális választások során 1100 körzetből 42-ben tudtak jelöltet állítani, mindenekelőtt a városokban. 1989-ben a republikánusok taglétszáma 25 ezer fő volt.
44. Élénk vita folyik a szakirodalomban arról, hogy a jobboldali extrémizmus esetében túl általános és szürke a fasizmus fogalmat használni, mivel ezzel nem lehet a jobboldali extrémizmus különböző válfajait megkülönböztetni. A különbségtétel lehetőséget nem szabad kizárni a konzervatív és a jobboldali extrém felfogások között, mert ez esetben az olcsó vita lép a szakszerű analízis helyébe. Pontatlan lenne ha egyenlőségjelet tennénk az NSDAP és az NPD közé. A politikai extrémizmus létezése a demokráciában normális jelenség, de az extrémizmus erejé alábecsülni politikai hiba, hatását korlátozni szükséges a demokrácia védelmében.
45. Auftrag zur wehrhaften Demokratie. Das Parlament. 1991. aug.30. 11.old.
46. A nyolcvanas évek pártjainak helyzetét befolyásolja, hogy szemben a hatvanas évek diákmozgalmaival, amelyek közvetlenül hatottak a pártviszonyokra, jelenleg számottevő, radikálisan újat akaró, a pártok normái, értékei alapján álló tömegmozgalom nem létezik. Az új politikus nemzedék a pártapparátusokból, a közigazgatásból érkezik, valamint a szociális és kulturális szektorokból. A politikai elit átalakításával párhuzamosan felélénkült a jövőről folyó vita. A CDU 1987-es választások előtt mainz-i kongresszusa előtt elfogadott egy okmányt (Zukunftmanifest) az 1978-ban megalkotott program megújítására. Ezt a cált 1990-ben a keleti és a nyugati CDU egyesülési kongresszusán megerősítették. Az új programnak 1992-ben el kell készülnie. Az SPD a Fortschritt 90 kormányprogram továbbfejlesztését határozta el. 1985-ben elfogadott liberális program helyett az FDP új irányelveket kíván kidolgozni "Liberal 2000" címmel. A zöldek most készítik koncepciójukat az ipari társadalom átépítésére. A politikai verseny dinamikája is hozza magával a politikai elit fiatalítását, a programok átdolgozását.

A szövegben szereplő németországi pártok:

CDU	Christlich Demokratische Union Deutschland
CSU	Cristlich-Soziale Union in Bayern
FDP	Freie Demokratische Partei
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschland
NPD	Nationaldemokratische Partei Deutschland
DFP	Deutsche Freiheitspartei
DFU	Deutsche Friedens Union
DKP	Deutsche Kommunistische Partei
DVU	Deutsche Volksunion
RDP	Republikanische Partei Deutschland
ÖDP	Ökologische-Demokratische Partei
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschland
LDPD	Liberal-Demokratische Partei Deutschlands
DA	Demokratischer Aufbruch
IFM	Initiative Frieden und Menschenrechte
PDS	Partei des Demokratischen Sozialismus
NDPD	National-Demokratische Partei Deutschlands
DSU	Deutsche Soziale Union
DFP	Deutsche Forum Partei
BFD	Bund Freier Demokraten
UFV	Unabhägigen Frauenverband
LL	Linke Liste
BÜ' 90	Bündnis' 90

Dr. Bohn Péter

Meg nem újuló természeti erőforrásaink ¹

Ásványvagyon: energiahordozók és nyersanyagok

Az ember életében természeti környezetének egyik meghatározó eleme a litoszféra. Ugyanakkor gazdasági tényezőként is jelentős, a benne előforduló ásványi nyersanyagok révén. A jövő alternatíváinak és Közép-Kelet-Európa gazdasági regionális modellezésének elemei között hazánk és a térség többi országai ásványvagyonának összehasonlító értékelése és természeti-műszaki-gazdasági szempontú prognosztizálása elsőrendű feladat.

Az elemzést nehezíti, hogy az ásványi nyersanyagok értékének, gazdaságos kitermelésének és hasznosításának a feltételei a társadalmi és műszaki tendenciák függvényében rövid idő alatt is igen nagy változásokat mutathatnak.

Ezek a második világháborútól kezdődően is két, merőben eltérő tendenciájú periódust mutattak ki, nevezetesen a "relatív bőség" kora a 70-es évek közepén átváltott a "relatív szűkösség" időszakába az ásványi nyersanyagok racionális hasznosításainak terén.

A korszakváltás annak az ökomenikus világgazdasági felismerésnek a következménye, hogy a világ nyersanyagkészletei végesek. Egyre szigorúbb takarékoság érvényesül globálisan az energia és nyersanyag vonatkozásában. Ezek a jövőkép szempontjából is alapvető tényezők.

Ennek a szellemében a következőkben foglalhatjuk össze az ásványi eredetű energiahordozók és nyersanyagok hazai helyzetét és nemzetközi relációit.

1 Az itt közölt két tanulmány része a "Természeti és szellemi környezetünknek, mint a gazdaság alapvető erőforrásainak szerepe az európai regionális modellek alakulásában" című átfogó munkának, amely az 593. sz. OTKA pályázat keretében készült. A tanulmányrészletek eredeti struktúráját meghagytuk.

Hazánkban a különböző szilárd és folyékony ásványi nyersanyagok bányászatának múltja igen eltérő. Az ércbányászat a középkorban kezdődött, a kőszénbányászat 230 éves, a bauxitbányászat 60 éves, míg kőolaj és földgázbányászatunk közel fél évszázados múltra tekint vissza. A földtani kutatás eredményeként az első világháború után a Mátrában szinesérc, a Bakonyban mangán és bauxit, a Bakony-Vértes területén kőszén, Dunántúlon kőolaj-földgáz, az Alföldön földgáz és hévíz lelőhelyeket ismertünk meg és tártunk fel. Ezeket az eredményeket a második világháború szinte teljesen megsemmisítette.

A második világháborút követően a gyorsütemű iparosítás azonban mind több szénhidrogént, szenet, ércet és egyéb építő és ásványi nyersanyagot kívánt.

Azért, hogy megteremtődjenek az alapfeltételek a hasznosítható ásványi nyersanyagok termelésének beindításához és a népgazdaság igényeinek kielégítéséhez, a magyar bányászatot államosították.

A megindított rendszeres és módszeres szervezés és tervezés eredményeként jelentősen növekedett a földtani kutatás és a bányászat, mind az energiahordozók kőszén, lignit, kőolaj, földgáz, hévíz, urán, mind az ércek: szinesércek, bauxit, vasérc, mangánérc, továbbá egyéb hasznosítható ásványi nyersanyagok építő, ásványbányászat területén. A megismert, készletezett ásványi nyersanyagvagyonunkat a II. sz. táblázat mutatja be.

Ásványi nyersanyagaink hasznosításában további jelentős tennivalóink vannak. A fokozottabb igénybevétel esetén létesíthető vertikumok az új gazdasági struktúra szempontjából az optimális forrásarányok kialakítását, illetve a valóban optimális forráselemek megválasztását biztosítják, melyek figyelembevételével másként ítélnélhető meg az integrációs lehetőség, az ellátásbiztonság, a kivitelezési, kutatási kapacitás, a beruházási és felhasználói megítélés, az ágazati arányok, az exportlehetőségek, és a kutatási eredmények.

Az előbbiekből következik, hogy az ásványvagyon elsőrendű fontosságú növekedési tényező gazdaságunkban, melynek hiányában az iparban termelt nemzeti jövedelmünk kb. 1/4-ével, egész nemzeti jövedelmünk pedig legalább 1/10-ével lenne alacsonyabb. Ez azt is jelenti, hogy azonos munkaráfordítás esetén is legalább 10 %-kal alacsonyabb lenne az életszínvonalunk, a felhasználásra fordítható javak volumene.

Nem rendelkezünk hazai forrásból molibdén, nikkel, wolfram, nyersfoszfát, fluorit, magnezit, kén, azbeszt, grafit és zirkonhomok nyersanyagokkal. Ezeket importáljuk. Ugyancsak importból szerezzük be hazai termelés mellett megnövekedett szükségleteinket:

— energiahordozókból	71,5 Mrd Ft
ebből primér energiahordozók	62,4 Mrd Ft
— színes-, feketefémérc és ötvöző anyagokból	8,0 Mrd Ft
— nem ércekből	2,7 Mrd Ft
Összesen:	82,2 Mrd Ft

1. sz.táblázat

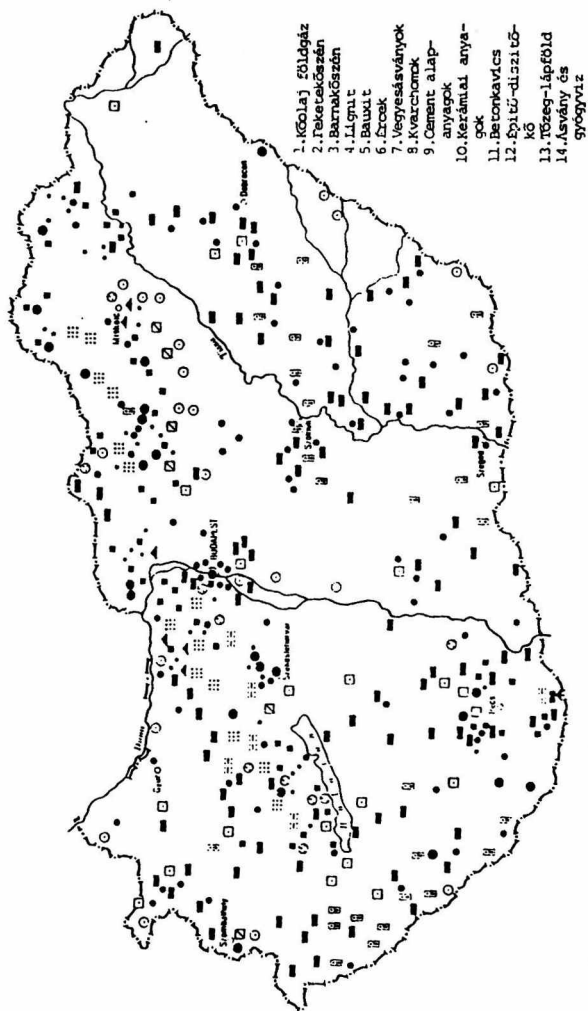
Magyarország megkutatott, államilag védett nem fémes ásványi nyersanyagvagyon

Megnevezés	Műrevaló vagyon	In situ érték	Éves termelés	Készlet ellátottság
Tőzeg, lápföld,				
lápi mész	526,0 Mm ³	98,28 Mrd Ft	780 Em ³	>100 év
Alginit	131,0 Mt	529 Mrd Ft	5 Kt	>100 év
Tűz és saválló agyag	10,2 Mt	1,93 Mrd Ft	67 Kt	>100 év
Bentonitos nemesanyag	56,3 Mt	6,31 Mrd Ft	63 Kt	>100 év
Kaolinos nemesagyag	8,3 Mt	0,05 Mrd Ft	6 Kt	>100 év
Illites nemesagyag	1,1 Mt	0,05 Mrd Ft	17 Kt	> 53 év
Festékföld	10,1 Mt	3,35 Mrd Ft	24 Kt	>100 év
Kerámiaipari agyag	38838,0 Mm ³	127,52 Mrd Ft	3259 Em ³	>100 év
Cementipari márgák	529,1 Mt	6,96 Mrd Ft	1226 Kt	>100 év
Üveghomok	36,1 Mt	0,36 Mrd Ft	808 Kt	28 év
Öntődei homok	69,1 Mt	2,17 Mrd Ft	1275 Kt	66 év
Cementipari homok	3,6 Mt	0,07 Mrd Ft	52 Kt	40 év
Építési homok	94,2 Mm ³	3,98 Mrd Ft	3195 Em ³	25 év
Földpátos homok	2,5 Mm ³	0,36 Mrd Ft	19 Em ³	>100 év

Megnevezés	Műrevaló vagyon	In situ érték	Éves termelés	Készlet ellátott- ság
Gyöngykavics (szűrőkavics)	12,7 Mm ³	001 Mrd Ft	129 Em ³	>100 év
Építési riolittufa	8,8 Mt	0,17 Mrd Ft	136 Kt	27 év
Kvarcitok	12,1 Mt	1,27 Mrd Ft	10 Kt	>100 év
Perlit	13,1 Mt	0,51 Mrd Ft	107 Kt	>100 év
Zeolit	56,2 Mt	06 Mrd Ft	10 Kt	>100 év
Építési kavics	601 Mm ³	7,36 Mrd Ft	1375 Cm ³	34 év
Kvarchomokkő	0,4 Mt	0,01 Mrd Ft	23 Kt	12 év
Építési homokkő	52,3 Mt	3,73 Mrd Ft	40 Kt	>100 év
Kaolinos homokkő	10,6 Mt	0,02 Mrd Ft	26 Kt	19 év
Cementipari mészkő	1630,6 Mt	111,66 Mrd Ft	5979 Kt	>100 év
Mészgyártási mészkő	007,3 Mt	4,32 Mrd Ft	701 Kt	>100 év
Kohászati mészkő	192,2 Mt	9,53 Mrd Ft	565 Kt	>100 év
Ipári mészkő	325 Mt	55,16 Mrd Ft	589 Kt	>100 év
Építési mészkő	424,5 Mt	14,66 Mrd Ft	696 Kt	>100 év
Kohászati dolomit	79,5 Mt	3,94 Mrd Ft	462 Kt	>100 év
Építési dolomit	184,1 Mt	4,03 Mrd Ft	2117 Kt	70 év
Minőségi dolomit	178,0 Mt	3,24 Mrd Ft	428 Kt	>100 év
Kovaföld	8,4 Mt	13,87 Mrd Ft	23 Kt	>100 év
Gipsz	41,3 Mt	0,67 Mrd Ft	129 Kt	>100 év
Anhidrit	54,4 Mt	-	-	-
Építési gránit	16,9 Mt	0,25 Mrd Ft	162 Kt	>100 év
Építési diabáz	82,3 Mt	-	-	-
Építési dácit	7,2 Mt	-	-	-
Építési bazalt	230,0 Mt	7,61 Mrd Ft	1034 Kt	>100 év
Építési andezit	731,7 Mt	17,53 Mrd Ft	373 Kt	>100 év
Építési riolit	14,9 Mt	0,13 Mrd Ft	28 Kt	>100 év
Palák	39,9 Mt	0,12 Mrd Ft	4 Kt	>100 év

Összesen:

521,34 Mrd Ft

Magyarország ásványi nyersanyag lelőhelyei

Kőolaj és földgázvagyon

Szénhidrogénbányászatunk a budafapusztai kőolajlelőhely 1937. évi felfedésével kezdődött. Az első lelőhely felderítését követte a lovászi, az újfalui (1941), majd a hahóti szénhidrogéntelegek megismerése. Ezek a lelőhelyeken 1937-1945. között 3,8 M kőolajat és 1,4 Mrd m³ földgázt termeltek ki. A háborús évek alatt az Alföldön is volt szén- hidrogénkutatás, de ipari értékű eredménnyel nem járt. Ebben az időszakban a Dunántúlon a MAORT, az Alföldön a NANÁT részvénytársaságok kaptak kutatási engedélyt.

A második világháborút geofizikai mérések és a szénhidrogénkutatási földtani modell alapján 10,5 millió méter kutató és feltáró fúrás segítségével kerekén 100 szénhidrogénlelőhelyet fedeztek fel. A hazai szénhidrogéntermelés döntő részét 1945-1959 között a dunántúli kőolaj- és földgázlelőhelyek biztosították.

A legnagyobb jelentőségű eredmény ebben az időszakban a nagylengyeli kőolajlelőhely felfedezése volt (1951). A gyors ütemű feltárás és termelésbeállítás után Nagylengyel 1955-ben már 1, 2 Mt kőolajat termelt, amely az akkori országos termelés 75 %-át képviselte.

Az Alföld kutatása is sikerrel járt Pusztaföldvár (1958), Hajduszoboszló és Battonya (1959) környezetében. Ennek során olyan 10 Mrd m³-e nagyságrendű gázkészletek kerültek felfedezésre, melyek a korszerű hazai gázipar kialakítását tették lehetővé. Több, kisebb lelőhely után Algyő (1965) felfedezése következett. A szénhidrogénkutatás és termelés súlypontja ezután az Alföldre helyeződött át.

P r o g n ó z i s

Kőolaj

A hazai kőolajbányászat kezdetétől (1937) a potenciális ipari vagyon 6,2 %-át termeltük ki, kutatással 16,4 %-át ismerjük, így a lehetséges kőolajvagyonunknak 37,4, ill.közel negyven százalékát még meg kell találnunk, amelyet reménybeli kőolajvagyonként tartunk számon.

Földgáz

A kőolajbányászat megindulása óta a potenciális vagyon 22 %-t termeltük ki, 27 %-át kutatás eredményeként ismerjük, míg megkutatásra vár - reménybeli vagyonként - az összes lehetséges vagyon közel 47 %-a. A potenciális földgázvagyon azonban nem egységes minőségű, ezért a megoszlást is prognosztizáljuk.

Az eddigi kutatási tapasztalatok alapján, a potenciális vagyon 75,3 %-a éghető, 23,7 %-a nehezen éghető, míg 1 %-a nem éghető. Mivel azonban a földgáz egyrészt a kőolajtelepekkel együtt kísérő gázként, másrészt önálló gáztelepeken található, ezért megkülönböztetünk szabad és kőolajjal összefüggő gáztelepeket. A már felkutatott földgázvagyonunk 63,4 %-a szabad, míg 36,6 %-a olajjal összefüggő telepekben található.

A földtani kutatás eredménye teremtette meg a kőolaj és a földgáztermelés dinamikus növelésének lehetőségét, azzal, hogy:

- a jelenleg ismert ipari szénhidrogénvagyonunk lehetővé tette, hogy a 2 Mt/év kőolajtermelést 1990-ig szinten tartottuk, és 2000-ben még kb. 1 Mt/év kőolajat termeljünk;
- az ismert földgázvagyon az ezredfordulóig a 7 Gm³/év termelést biztosítja. Ezek a mennyiségek az ország szükségletének kőolajból mintegy negyedrésztét, földgázból közel háromnegyed részét képviselik. A hiányzó mennyiségeket import útján biztosíthatja a gazdaság.

A hazai kőolajtermelés jelentőségére való tekintettel vizsgálni kell annak lehetőségét és műszaki-gazdasági feltételeit, hogy intenzív földtani-geofizikai kutatással és szénhidrogén kitermelési technológiák fejlesztésével milyen mértékben ellensúlyozható az 1990 utáni évek kőolaj- és földgáztermelésének várható csökkenése. Így:

- szükséges, hogy a szénhidrogénkutatás még időben megkapja akorszerű eszközöket és a kutatáshoz szükséges pénzt;
- fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a művelés alatt álló kőolaj és földgáztelepek optimális termelését meghaladó fluidum kivétel hatására rövidebb ideig művelhetők a nagyobb, a visszamaradó szénhidrogén mennyiség mellett.

Kőszénvagyon

Hazánk területén 1759-ben nyitották meg az első szénbányát Brennbergben amelyet egymás után követtek az újabb legnagyobb részt ma is ismert szénlelőhelyek felfedezései és a bányák megnyitásai. Az első világháború után 645 Mt volt hazánk kőszénvagyona, amelyhez a két világháború között további 973 Mt-t kutattak meg. Így 1938-ban a nyilvántartott vagyon 1618 Mt-ra volt becsülhető. Ehhez a kőszénvagyonhoz rendelt termelés az 1920. évi 5,5 Mt-ról 9,5 Mt-ra növekedett.

Ipari kőszénvagyonunk II. Világháború utáni változásait az alábbi számokból jellemezhetjük (millió tonnában):

Év	Fekete- szén	Barna- szén	Lignit	Összes
1950	100	1.300		1.400
1960	450	1.250	100.000	1.800
1970	400	500.000	3.250	4.150
1980	480	850.000	2.600	3.930
1990.	478	1.167	3.008	4.653

Ezzel párhuzamos időszakban a széntermelés alakulása az alábbi volt (millió tonnában):

Év	Feketeszén	Barnaszén	Lignit	Összes
1950	2,0	12,0		14,0
1960	3,0	22,0	2,0	27,0
1970	4,0	20,0	3,5	27,5
1980	3,0	19,5	8,0	30,5
1990	2,4	13,3	5,3	21,0

A számok mögött az alábbi tényezők és tendenciák húzódnak meg:

- az ipari kőszénvagyon változásai bizonyos mértékben a mindenkor műrevalósági megítélési kategóriák változásaiból is erednek;

- hazánk kőszénvagyonának minősége, bányászhatósága és a bányászat veszélyeztetettsége tekintetében különböző. De különböző a nyilvántartott vagyon ismeretessége is. Legismertebb a vagyon a működő, ill. a leállított bányák területén, hiszen a vagyont feltárták, műveléshez előkészítették. Kevésbé jól ismert a szabad területekhez rendelt kőszénvagyon, mert az egyrészt tartalmazza a tervezésre előkészített és a még kutatás felderítő-készletezés alatt álló kőszénvagyon is;

-az összes ismert 4,4 Mrd t ipari minősítésű kőszénvagyonból 685,9 Mt a működő bányák által lekötött vagyon, amely az összes ipari vagyonnak 15,4 %-a;

-az összes ismert ipari minősítésű kőszénvagyon 44.167 PJ hőmennyiséget képvisel, amelyből a jelenleg működő bányák 10.468 PJ-al rendelkeznek, amely az összesnek 24 %-a.

A reménybeli kőszénvagyonról

A jelenleg iparinak minősített reménybeli vagyonok közül a feketekőszén terén a legkedvezőtlenebb a helyzet; 77 Mt, ami a kategorizált ipari vagyonhoz viszonyítva 12,9 %. Ugyanezek a szám adatok a barnakőszénnél 369 Mt, 37,6 százalékkal, ill. a lignitnél 1124 Mt, 39,0 %-kal.

- Feketekőszénél a Máza-Váralja környéki területrészek a legreményteljesebbek.

- Barnakőszének közül az eocén korú medencékben a dorogi Lencsehegy, a tatabányai Tükrös-pusztá, az oroslányi Bokod III. és a veszprémi Bakony, valamint Bakonyoszlop előfordulások a legjelentősebbek. A kréta korú barnakőszénknél csak Gypükaján-Káptalanfa térségében tartanak nyilván ipari minősítésű vagyont. A miocén korú barnakőszének terén igen szerények a szám adatok: mindösszesen 4,0 Mt az ipari vagyon a borsodi Dubicsány előforduláson. A Nógrádi és a Várpalotai-medencékben pedig nincs ipari vagyon.

- Lignitvagyonnál csak a Nagyút-Kál előforduláson van ipari vagyon, ami 1,1 Mrd t-át képvisel. A reménybeli vagyon meghatározása évi feladat és tartalmazza mindazon munkálatok eredményét, amelyet a kutatás során - annak bármelyik fázisában - elérünk.

Végezetül két szempont figyelembe vételét javasolom:

Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a modern, nagy gépesítettségű frontfejtések bevezetésével a termelési veszteségek is növekszenek, s az ellátottság csökken, így új bányák nyitása elkerülhetetlen lesz hosszabb időtávlatban.

Szénbányászatunk fejlesztését a kutatással megismert szabadterületeken nyilvántartott gazdaságosan kitermelhető ipari kőszénvagyon jelentős mértékben lehetővé teszi. Fekete kőszén és lignittermelésünk a jelenleginek többszörösére növelhető.

Bauxitvagyon

A bauxit magyarországi története a századfordulóig nyúlik vissza és három, egymástól jelentős mértékben eltérő korszakra tagolható:

- az erdélyi bauxitlepek felfedezése 1903-ban és termelésbe vonásuk 1915-ben. Az összes termelés 1919-ig mintegy 200 kt;
- a dunánúli bauxitlepek kutatása és feltárása az első világháborút követően, majd a bauxitbányászat megkezdése 1936-ban Gánton. A második világháború végéig összesen mintegy 7,5 Mt bauxitot termeltek ki, amelynek 95 %-a exportra került. A második világháborút követő rendszeres és módszeres bauxit-kutatás, valamint az alumíniumipar nagyarányú fejlesztése.

A földtani kutatás eredményességét jelzi, hogy az 1955 óta két- és félszeresére növekedett évi bauxittermelés ellenére ipari bauxitvagyonunk közel háromszorosa az 1955. évinek. A bauxitbányászat nagyarányú fejlődését mutatja, hogy jelenleg két és fél év alatt termelünk annyi bauxitot, mint a dunántúli bauxitbányászat kezdetétől a második világháború végéig eltelt 19 év alatt együttesen. Az éves termelés szintje 30 év óta 3 Mt körül van. A kitermelt bauxit több mint 86 %-át hazai timföldgyáraink dolgozzák fel; kisebb mennyiséget szocialista országokba exportálunk. 1962 óta a timföld-alumínium egyezmény alapján a Szovjetunióban kohósítjuk az előállított timföld kétharmadát; 16 %-át a szocialista, 20 %-át tőkés országba exportáljuk. Magyarország ipari bauxitvagyonja az 1955. évihez viszonyítva 278 %, 6,8 modulus átlagminőségű bauxit. A bauxitvagyon 43 %-a működő és épülő bányák területén, 7 %-a megkutatott szabad területen, 49 %-a kutatás alatt álló területen leállított bányákban van.

A bauxitvagyon ismeretességi foka (a vagyonadatok megízhatósága) az előzőekben már említett ismeretességi kategóriákba sorolással jellemezhető.

Az ipari bauxitvagyon bányászati szempontból kedvező adottsága a települési mélység. Az 50 m-nél nem vastagabb fedű alatt elhelyezkedő bauxitlepek általában külfejtéssel művelhetők. Ez esetben a 4-5 % termelési veszteség és kedvező a termelés gazdaságossága. A mélyműveléssel termelhető bauxitlepeknél jelentős a bányászati és gazdasági különbség a regionális karsztvízszint süllyesztéssel, és anélkül termelhető bauxitvagyon között. Az előbbi a nyírádi területen olyan vagyonrészt is tartalmaz, amely elsősorban környezetvédelmi okból a megítélés szerint várhatóan nem lesz leművelhető. A termelési veszteség átlaga a mélyművelésekben 26-28 % körüli.

A bauxitbányászatnak gazdaságosságát alapvetően a települési viszonyok, a feldolgozás gazdaságosságát a minőség határozza meg. A bauxit minőségének jelölésére az Al_2O_3 és a SiO_2 % hányadosát használják, ez a "modulus". Rontják a bauxit minőségét a különböző szennyező anyagok: a karbonát-, a kén-, a foszfor- és a szervesanyag-tartalom.

A művelés alatt álló bányák és a megkutatott területek ipari vagyonának átlagos minősége jelentős mértékben a termelés évi átlagos minősége alatt van. Továbbra is kiemelt kutatási igény a külfejlesztéses bányászatra alkalmas bauxitterületek reménybeli vagyonának kutatása, ahol viszonylag kis költséggel, gyors termelésbe vonásra van lehetőség.

El kell érni, hogy a felkutatott területekből nagyobb választék álljon az iparág rendelkezésére; annak érdekében, hogy az adott időszak pénzügyi-műszaki feltételeinek legjobban megfelelő területen lehessen bányát nyitni.

A kutatás hatékonyságát az előtérbe kerülő, egyre kevésbé ismert, egyre bonyolultabb, nehezebb geológiai adottságú lelőhelyek kutatása csökkenti.

Ellensúlyozására és a hatékonyság növelésére a fejlesztések eredményeként egyre bővülő komplex kutatási módszerek (kombinált geofizikai mérések, távérzékelés, geostatistika stb.) és a számítógépes módszerek tervezésében, kivitelezésében-értékelésében való fokozottabb alkalmazását kell célul tűzni.

Színes és feketefémérc-vagyon

1991-re gyakorlatilag megszűnt Magyarországon az ércbányászati tevékenység. Ennek ellenére mivel ezt átmeneti állapotnak minősíthetjük feltétlenül át kell tekintenünk a nem kis potenciális gazdasági értéket képviselő ércvagyonunk helyzetét.

Hazánk ércbányászatának évekredes múltjában első helyen a nemesfém és a színesfém bányászat állt. A nemesfémérc lelőhelyek felszínközeli részének kimerülése után kezdődik a színesfémérc termelése, majd a feketefémércek közül elsőként a vasérc, és azt követően a mangánérc bányászata.

Rézércbányászat a Recsk-Paródfürdő környékén a XVIII.sz. második felében indul meg és kisebb időtartamú szünetekkel tartott 1980-ig. A lelőhely jelentősége az első világháború után alakult ki, amely kezdetben részvénytársaság, majd később állami bányaként működött. A felszabadulást követően a termelés 1948-ig tart, 1948 - 1950. között kutatás kezdődött és közel 20-30 évre hosszabbította meg a bánya életét. Az érc feldolgozási végtermékében a vezető szerepű rézen kívül kimutatásra került az arany

(Au), az ezüst (Ag) mellett a dúsítmány szelén (Se) tartalma is.

A Mátra hegységben 1700-as évek végétől 1861-ig időszakos ólom-cinkérc kutatás és termelés folyt. A felszabadulást követően induló kutatás lehetővé teszi az 1955-ben induló rendszeres termelés kialakítását. A lelőhely érctermelése állami dotációval folyt, amelynek napjainkban történő megvonása miatt 1986-tól a termelés szüneteltetése került előtérbe. A felszabadulás után kisebb volumenű kutatás és érctermelés folyt a Velencei hegységben. Pátka-Lejtakna, Pátka-Szűzvár és Szabadbattyán határában.

A vasércbányászat kialakulására első adatokat az Árpád-házi királyok korában találjuk, majd a királyi oklevelek 1299-ben említik először Rudabánya nevét, amelyet Nagy Lajos király a XIV.sz. közepén városi rangra emelt. A nagyüzemi termelés 1866-ban kezdődik és tartott napjainkig.

A II. Világháború után Tornaszentandráson, Zengővárkonyban, Martonyiban stb. végzett vasérckutatók, valamint átmenetileg folytatott kisüzemi termelés egyértelműen bizonyították, hogy hazánk egyetlen számottevő vasércelőfordulása a rudabányai.

A mangánbányászat kezdete hazánkban 1914, noha irodalmi adatok alapján már 1874 -ben ismert a Úrkúti lelőhely. Az első világháború idején emelkedett gazdasági jelentőségű. A lendületes fejlődése a felszabadulást követően indul meg amelyet azonban a vaskohászati technológia változása és a ferromangán gyártás hazai leállítása szakított meg. Az eplényi lelőhelyen az érc bányászata négy éves kutatási munka után 1932-ben indult meg és tartott 1975-ig. A lelőhelyről 1,2 Mt igen jó minőségű oxidos ércet termeltek ki.

Fluoritbányászat a Velencei hegységben Pákozdon (1951-1961) és Pátka-Szűzváron folyt (1958-1969-ig). A feltárt ásványvagyon mennyiségének kiemelése és a bánya műszaki állapota a további termelést nem tette lehetővé.

Mangánércvagyunk és termelésünk alakulása

Ércvagyunk alakulása Mt-ban

Év	Oxidós érc	Karbonátos érc	Összesen
1950	4,0	5,0	9,0
1960	4,0	4,0	8,0
1970	5,0	48,0	53,0
1980	5,0	33,0	38,0
1990	3,7	34,0	37,7

Érctermelés alakulása Kt-ban

Év	Oxidos érc	Karbonátos érc	Összesen
1950	185		185
1960	160	80	240
1970	80	100	180
1980	110	10	120
1990	62	46	108

Magyarország nem fémes ásványi nyersanyagvagyonának helyzetképét az I.sz táblázatban összegzett adatok tükrözik. Ásványi nyersanyaglelőhelyeink térbeli elhelyezkedését térképvázlaton ábrázoltuk.

Ércvagyonunk és érctermelésünk alakulása

Vasércvagyon Mt-ban

Év	Ankerit	Pát- vasérc	Barna- vasérc	Összes
1950		8,0	7,0	15,0
1960	2,0	7,0	2,0	11,0
1970	2,5	16,5	1,5	20,5
1980	2,0	13,5	1,0	16,5
1990	3,2	12,8	2,3	18,3

Ankerit(átlagosan 19,5 % vastartalmú mészkő)

Pátvasérc (átlagosan 22,7 % vastartalmú sziderit)

Barnavasérc (átlagosan 31,7 % vastartalmú limonit)

Vasérctermelésünk Kt-ban

Év	Ankerit	Pát- vasérc	Barna vasérc	Összes
1950	50	80	250	380
1960	50	200	300	550
1970		400	200	600
1980		430	20	450
1990	-	-	-	-

Az I.sz. táblázatban közölt hazai nyersanyagadatok alkalmat adnak nem fémes ásványi nyersanyagaink nemzetközi összehasonlításban történő értékelésére is.

A következőkben összefoglaljuk Közép- és Kelet-Európa, valamint távolabbi környezetünk főleg Nyugat-Európa országaival történt összehasonlító elemzések téziseit.

Energiagazdálkodás

Az elmúlt 10 éves időszak alatti változások és a legutóbbi felmérések adatai tekinthetők a folytatandó távlati energiapolitika és a várható tendenciák kiinduló helyzetének.

Ezek a következők szerint foglalhatók össze:

Energiaforrás struktúra (%-ban)

1980-1990.

Szénfélésegek	28,8-19,1
Kőolaj és kőolajtermékek	37,4-32,5
Földgáz	26,2-28,4
Egyéb energiahordozó	7,6-20,0

Összesen: 100 %-100 %

Import arány: 52,2-54,2

(Nap, szél, vízi, hulladékégetési, geotermikus, stb.) részvételi aránya hazánkban továbbra sem haladja meg az 1 %-ot. Az importarány viszonylag kismértékű emelkedése kedvező tendencia.

Az energiafelhasználás alakulása

1980-1990 között a különböző felhasználóknak az alábbiak szerint változott az energiaigénye 1980-at 100 %-nak tekintve:

- az ipari felhasználás 20 %-kal csökkent
- a mezőgazdaság 5 %-kal alacsonyabb
- közlekedés 70 %-ra esett vissza
- a lakossági felhasználás viszont 140 %-ra emelkedett.

1990-ben 1980 százalékban mérve az alábbiak szerint alakult az energiafelhasználás indexe:

- Nemzetgazdaság összesen:	98,1
- Ipar	80,4
- Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás:	91,6
- Közlekedés, posta és távközlés:	67,2
- Lakosság: 132,0	

Ez az adatsor is tükrözi azt a tényt, hogy a lakossági energiafelhasználás igen nagymérvű emelkedését a többi ágazat nemzetgazdasági szinten éppen csak kompenzálja.

Villamosenergia tekintetében az alábbiak szerint alakult a statisztika:
(millió kWh-ban) 1980-1990

Termelés	23875	-28376
Ebből atomerőművi	-	13731
Behozatal	10182-	13309
Kivitel	2795-	2039
Felhasználás	26467-	33112

Villamosenergia helyzetünket illusztráló adatok között egyetlen pozitívumnak ítélni lehet számot találtunk, az atomerőművi elektromos energiatermelés beléptét. Ebből adódik a termelés növekedése. A behozatal emelkedése, a kivitel csökkenése, a felhasználási növekmény mind gazdaságilag hátrányos tendenciát jelez.

A számokból következik a feketeszén, barnaszén, lignit energiahordozók erősen csökkenő részvételi aránya, a kőolaj és termékeinek lassúbb csökkenése, a földgáz kismértékű emelkedése és az egyéb energiaforrások nagymértékű részarányban történő növekedése. Ez utóbbiakon belül elsősorban az atomenergia-forrásnövekedés a legjelentősebb, utána az import villamosenergia következik kisebb mértékű növekedéssel, a többi hagyományos tüzfű, faszén, stb. stagnáló, illetve csökkenő arányt mutat, míg az újabb energiaforrások (nap, szél, vízi, hulladékégetési, geotermikus, stb.) részvételi aránya hazánkban továbbra sem haladja meg az 1 %-ot. Az importarány viszonylag kismértékű emelkedése kedvező tendencia.

A geológiai környezet hasznosítása

Gazdálkodás az ásványvagyonnal

Nem fémes ásványi nyersanyag vagyonunk nemzetközi összehasonlításban

A nem fémes ásványi nyersanyagok a felhasználási területek szerint a következő főbb csoportokba sorolhatók:

- 1.Építőipari nyersanyagok
- 2.Építőanyagipari nyersanyagok
- 3.Talajjavító nyersanyagok
- 4.Vegyipari nyersanyagok
- 5.Környezetvédelmi nyersanyagok
- 6.Egyéb célú nyersanyagok

Ipari téren: kohászati, élelmiszeripari, finomkerámiaipari, üvegipari stb.

Mezőgazdasági téren: borászati, állattenyésztési stb.

Hazánkban az ilyen célú felhasználásra a 2. sz. táblázatban feltüntetett főbb nem fémes ásványok fordulnak elő a jelzett "in situ" értékben megkutatott készletekkel, illetve időbeli ellátottsággal. A táblázatból kitűnik, hogy a legtöbb fajtából több, mint 100 éves készlet-ellátottsággal rendelkezünk a jelenlegi termelési szint mellett, tehát a bányászat növelésének és a többletfelhasználásnak a nyersanyagvagyon mennyiségi oldaláról nincs korlátja. Ehhez járul, hogy Magyarország kedvező geológiai viszonyai következtében az ismert vagyont meghaladó mértékű reménybeli készletek felkutatására van reményünk. Lelőhelyeink száma, közel 50 féle nyersanyagfajtáról lévén szó, igen magas és természeti adottságaik is széles határok között változnak. Ezért összehasonlítási alapul nyersanyagfajtánként a hazai viszonylatban átlagosnak tekinthető természeti adottságú előfordulást vettünk figyelembe. A legfontosabb természeti paraméterek és minőségi mutatók a nem fémes ásványok vonatkozásában azonosak az alapvető nyersanyagokéval, kivéve a leelőhelyek térbeli elhelyezkedését, mivel ezen nyersanyagoknál a szállítás érzékenység, illetve a felhasználás helyétől való leelőhelytávolság determináns tényező a használati értéküket tekintve. A nemzetközi összehasonlítást a reálisan azonos éghajlati öv alatt fekvő, elsősorban európai leelőhelyekkel való korrelációs és spekulatív elemzéssel végezhetjük el, amelynek egyes elemeit az évente közre adott nem

fémes ásványvagyon keretmérleg kötetei folyamatosan és rendszeresen tartalmazták.

Az elemzés összefoglaló tézisei az alábbiak:

- A magyarországi előfordulások bonitás, minőség és kitermelés költségigény szempontjából nem térnek el számottevő mértékben a külföldi lelőhelyektől.
- Több nyersanyagfajta vonatkozásában az átlagos európai szintnél kedvezőbb természeti adottságú előfordulásaink vannak. Ilyenek elsősorban az építőanyagipari és talajjavító nyersanyagok szolgáltató lelőhelyek között találhatók.
- Szemben tehát az alapvető nyersanyagoknál adódott megítélésel megállapítható, hogy nemzetközi vonatkozásban a hazaiakkal azonos, vagy még kedvezőtlenebb természeti adottságokkal rendelkező előfordulásokat is művelnek.
- Amennyiben a környezet- és természetvédelmi szempontok is a lelőhelyek adottságai közé számítjuk, úgy még kedvezőbb képet kapunk a fejlettebb európai országokkal történt összehasonlításban a hazai nyersanyagelőfordulások javára.
- További magyarországi pozitívum az említett országokkal szemben a beépítettség, illetve népsűrűség és a földtulajdon viszonyok jelenlegi helyzetéből származik a nem fémes szvanyok kitermelhetősége, termelése vonatkozásában.
- Az egyes országok ásványvagyónak, természeti adottságainak időbeli változatlansága kevésbé érvényesül nem fémes ásványok vonatkozásában, mint az alapvető ásványi nyersanyagoknál és főleg az energiahordozóknál.
- A nem fémes ásványok felhasználási területe újabb és újabb technológiák bevezetése folytán időben változik, mégpedig egyre bővülő tendenciát mutat.
- A jellegéből eredően nem beszélhetünk egységes világpiaci árról. A nagyszámú ásványfeleség mindegyikének széles határok között változó abszolút értékben össze nem hasonlítható ára van a világ különböző részén és majdnem minden országon belül is. Csúpan az állapítható meg, hogy az építőipari és építőanyagipari nyersanyagok, a talajjavító ásványok árai egységesen, folyamatosan

tosan lassú emelkedő tendenciát mutatnak az egész világon. Ennek okai szintén igen sok és területenként változó tényezőből tevődnek össze. Ezek közül néhány fontosabbat felsorolunk:

- Fejlett országokban a lelőhelyek kimerülése, újabb bányák nyitásának környezetvédelmi és gazdasági ellehetetlenülése, a természetes nyersanyagok felhasználási körének bővülése, stb.
- Fejlődő országokban a nagylétesítmények építési anyagigényei, fokozatosan kialakuló feldolgozóipar, stb.
- Általános érvényű tendencia, hogy a nem fémes ásványokból egyre korszerűbb magasabb feldolgozottságú termékeket állítanak elő és ez visszahat a bányatermék értékére, illetve árára is. A mennyiségi igények prognózisa terén megállapíthatók az alábbiak:
- Az ezredforduló utánra várható nagyméretű szervesanyaghiány Európában tőzeg-lápföld vagyunk iránti rohamosan fokozódó igényt válthat ki.
- A mezőgazdasági termelésből környezetvédelmi okokból kiszorítandó kemikáliák pótlására az egyéb természetes talajjavító nyersanyagok iránti kereslet növekedésével kell számolni.
- A durvakerámiai és épületkerámiai, illetve finomkerámiaipar gyorsütemű fejlődésével a műanyagok kiváltásával az ezen a téren felhasználható nyersanyagok iránti igény növekedése várható.
- Az építészetben egységes világjelenségként értékelhető a betonfelhasználás növekedése, ami cementipari nyersanyagok és a betonadalékok iránti növekvő keresletet hozza magával.
- A természetes építő- és díszítőkövek fokozott alkalmazása is várható folyamat.
- A környezetvédelem céljaira közvetlenül felhasználható szűrő, abszorbeáló, szigetelő ásványi nyersanyagokkal szemben mennyiségi-minőségi igénynövekedés biztosan prognosztizálható.

Ásványi nyersanyagimport lehetőségek elemzése és prognózisa

Ásványi nyersanyagvagyunk természeti adottságainak gazdasági megítélése után az alternatív jövő más alapvető szempontjának vizsgálatát végeztük el. A részletes gazdasági elemzés eredményeit az alábbiakban összegezzük:

- Az ásványi nyersanyag hazai termelésének jelenlegi gazdasági struktúrája jobb, mint az exportcsereárúké. Az átlagosnál nagyobb költségű exportcsereárutertermelés aránya az összeshez mintegy kétszer nagyobb, mint az ásványi nyersanyagok esetében. A hazai ásványi nyersanyagtermelés átlagos gazdasági hatékonysága - alapvetően a szénhidrogénbányászat igen alacsony devizakitermelési költsége következtében - kedvezőbb, mint az exportcsereárutertermelésé.

- A gazdaságtalan ásványi nyersanyagtermelés gazdaságos exportárutertermeléssel történő kiváltásának nem látszik volumenáris akadálya, pl. a 85 Ft/USD-nál nagyobb költségű ásványi nyersanyagtermelést az egyértelműen gazdaságos csereárutertermelés ár 1%-nyi növelése révén is pótolni lehet.

- Más vizsgálatokból ismert, hogy a bányák időelőtti bezárásának többletköltsége - a nagyobb szociális költségek és a kisebb maradványértékek következtében - jóval nagyobb, mint a csereárutertermelő üzemeké. Ezeket a meg nem takarítható tőketerhekkel együtt javítandó többletköltségeket figyelembe véve, az ásványi nyersanyagok megoszlása mutatói a exportcsereárúkhöz képest legalább 15-20 %-kal eltolódnak. Így a bezárásokat tekintve még a leggazdaságtalanabb szén-és uránércbányák devizakitermelési költsége sem éri el a marginálisnak tekintett 85 Ft/USD-t./ A meglévő urán-ércbányák gazdasági pozícióját egyébként tovább javíthatja, ha pl. megoldható lesz azokban a veszélyes és rádióaktív hulladékok elhelyezése./

- Az a körülmény tehát, hogy az ugyanazon fokon gazdaságtalan exportcsereárutertermelő kapacitásokat könnyebb és gazdaságosabb felszámolni, mint az ásványi nyersanyagtermelő kapacitásokat, egyértelművé teszi, hogy nem a gazdaságtalan bányákat, hanem a gazdaságtalan feldolgozóipari kapacitásokat kell elsősorban felszámolni és gazdaságosakkal pótolni, hogy így megteremthető legyen az ásványi nyersanyagimport gazdaságos ellentételezésének lehetősége. A bányavárosokat egészében érintő bányabezárások gazdasági és szociális következményeit különös

gonddal kell kezelni, beleértve a megfelelő adópolitikával támogató iparfejlesztési feladatokat is.

- A gazdaságtalan kapacitások felszámolásának jelzett sorrendjét már csak ellátásbiztonsági okokból s azért is feltétlenül be kell tartani, mert azt az előnyt is számításba kell venni, amely a meglévő hazai szénbányák elégtelen termelése esetén más energia-hordozóbázisra új felhasználókat kell létesíteni, vagy a meglévőket átalakítani. Az ezzel járó többletköltségeket tehát szintén jóvá kell írni a meglévő bányák termelési költségében. Ebből eredően a széntermelés megoszlási görbéje az exportcsereárutermelőkéhez képest még inkább balra tolódik és így még a legedvezőtlenebbek is átkerülhetnek az exportcsereárúk átlagának megfelelő tartományba.

Az előzőekben bemutatottól jelentősen eltérőt kapunk azonban akkor, ha az összehasonlításokat a távlatilag rendezhető, ill. az újonnan létesíthető termelési kapacitások alapján végezzük el. Ennek érdekében a jelenlegivel szemben 10-15 éves távlatban várható helyzetre vonatkozóan - a változatlan értékű, vagyis inflációmentes pénzürtékekkel történő számítások mellett - néhány feltételezéssel kell élni:

- Feltételezzük, hogy 10-15 éves távlatban az exportcsereárúk összességében változatlan volumentermelésének a 80-85 Ft/USD-nél nagyobb devizakitermelésű költségű hányadát a 35-70 Ft/USD tartományban, mintegy 55-60 Ft/USD körüli átlagot eredményezően lehet kiváltani. Ez részben a meglévő termelés szerkezet javításával, pl. az alig 1,5 műszakban igénybe vett gazdaságos kapacitások jobb kihasználásával, illetve bővítésével, részben pedig új korszerű és a tőketerhekkel együtt is gazdaságos kapacitások létesítésével válhat lehetővé. Az exportcsereárutermelés cca. 20 %-ának /nemzeti termelés 5-10%-ának/ korszerűsítésével számoló ezen feltételezésnek az az alapja, hogy a magyar feldolgozóipart legfeljebb a tőke-hiány akadályozhatja abban, hogy minimális, illetve optimális társadalmi ráfordítással világszínvonalú és így valóban világszínvonalú árakon értékesíthető export terméket állítson elő, amely - minthogy nem terhelik kedvezőtlen természeti adottságok - megfelelő szelektív fejlesztéssel nemzetközileg is teljes mértékben versenyképesé tehet.

- Feltételezzük, hogy 10-15 éves távlatban a jelenleg meglévő ásványi nyersanyag-termelési kapacitások mintegy felére-harmadára csökkennek. Ezzel egyidejűleg feltételezzük azt is, hogy 10-15 éves távlatban a jelenlegi termelésnek a szénhidrogén- a bauxit- és az uránérc-bányászatban 30-40%-át, a szénbányászatban /döntően a bükkábrányi külfejtés révén/ mintegy 100%-át lehet új kapacitásból fedezni, a már feltárt és a reménybeli ásványvagyon mennyisége, valamint a kapacitáslétesítések időigénye alapján. Emellett feltételezzük, hogy a lehetséges új kapacitások átlagos termelési költsége - részben a meglévő bányákéhoz képest általában kedvezőtlenebb természeti adottságok, részben pedig a valóságos munkabérterhek, a reális energiaárak, az új létesítések kamatos tőketerhei és a minden esetben a bányatermékre visszavetített fokozott környezetvédelmi költségek következtében annak ellenére is jelentősen /a szénhidrogénbányászatban 50%-kal, a bauxitbányászatban 25%-kal, a főleg külfejtéses szénbányászatban és a meglévő rendelkező uránércbányászatban pedig legfeljebb 10%-kal/ nagyobbak lesznek a jelenleginél, hogy az új kapacitások nyilvánvalóan magasabb műszaki-szervezési színvonalon létesülnek, illetve működnek.

E feltételezések alapján az exportcsereárúk átrendezett termelésének, valamint az új kapacitásokból származó hazai ásványi nyersanyagok termelésének 10-15 éves távlatban valószínűsíthető rendjét a következők szerint foglalhatjuk össze:

Az ásványi nyersanyagok hazai termelésének gazdasági struktúrája már nem kedvezőbb, hanem, kb. ugyanolyan mint az exportcsereárúké. És bár kifejezetten új kapacitások tekintetében a struktúrális összetétel az exportcsereárúkhöz képest az ásványi nyersanyagtermelő kapacitások terén valamelyest kedvezőtlenebb, a mérsékelt arányromlás mégis a tervezett új bányakapacitások gondos szelekciójára utal és azt bizonyítja, hogy a termelési szerkezetátalakítás és a műszaki színvonal-emelés terve - mint eddig annak ténye - a természeti adottságokkal igencsak korlátozott ásványanyagtermelés terén intenzívebb, mint a nemzetgazdaság természeti adottságokkal nem korlátozott többi ágazatában.

- A lehetséges új szénhidrogéntermelési kapacitások gazdasági hatékonysága a jelentős költségnövekedés ellenére is eléri a leggazdaságosabb exportcsereárutermelési kapacitásokét. Ezért a - szénhidrogénkutatás intenzifikálásával, valamint a másod- és harmadlagos termelés révén elérhető kihazatalnöveléssel - fokozott mértékben kell arra törekedni, hogy a hazai szénhidrogénbányászatban minél később következzen be az ásványvagyyon elkerülhetetlen kimerülése miatti termeléseszkökcsökkenés.
- A szénhidrogénbányászatéhoz valamelyest hasonló a várható helyzet és a feladat a lehetséges új bauxittermelési kapacitások gazdasági hatékonysága terén is, de ezek devizakitermelési költsége már valószínűleg eléri, vagy kissé meg is haladja az exportcsereárúk átlagát.
- A 10-15 éves távlatban létesíthető új széntermelési kapacitások várható gazdasági megoszlását jelző ábraterület baloldali részében a legközelebbi új alaperőmű bázisaként hasznosítható, a lehetséges új exportárutermelő kapacitások egy részével /közvetve tehát más bázisú erőművek energiahordozó importjával/ is versenyképes bükkábrányi lignit helyezkedik el.
- A kimerülő szénbányák meglévő erőművi szénigények által új bányából származóan indukált pótlását és egyben az új bányák gazdasági indokoltságát is mérsékelheti az az egyébként helyes megoldás, ha a háztartásokból fokozatosan kivonandó hazai széneket az erőművekbe irányítják át. A magyar háztartások ugyanis - a nemzetközi gyakorlattól eltérően - igen nagymértékben használnak fel a kedvezőtlen természeti adottságú bányákban csak drágán termelhető, a gyenge minőség következtében csak drágán szállítható és kezelhető, ill. igen környezetszennyező széneket.
- Az újonnan létesíthető uránércbányákból a jelenlegi technológiával termelhető uránérc devizakitermelési költsége még kedvező világpiaci árak esetén is még olyan magas, hogy az ilyen bánya létesítése kiesik a realitások köréből.
- A lehetséges recski rézérctermelés várható devizakitermelési költsége - a fémre vetítve mintegy 120 eFt/t-ás kiaknázási és

dúsítási költségből, valamint a 2500 USD/t-ás, illetve kohósítás nélkül cca. 2000 USD/t-s rézércből kiindulva - mintegy 60 Ft/USD-nak, vagyis az exportcsereárak várható átlagának /ezek közül a lehetséges újak átlagánál valamivel nagyobbak/ adódik, tehát ez az ércvagyon - márcsak kedvező geopolitikai helyzeténél fogva is szintén besorolható a reális nemzetgazdasági alternatívák közé.

- A nemzetgazdaság termelési struktúrájának korszerűsítésébe nyilvánvalóan az is beletartozik, hogy az ásványvagyon elfogyása miatt kimerülő, vagy a kedvezőtlen természeti adottságok következtében egyértelműen gazdaságtalan bányák termelését a kedvező adottságúak termelésének bővítésével, vagy ilyen bázisú újak létesítésével, az ésszerű mértékig törekedve a hazai bázis ellátásbiztonsági előnyének kihasználására.

Mindezeket figyelembe véve, a 10-15 éves távlatú termelés reális optimuma a szénhidrogénbányászatban 5-6 millió t/évre, a bauxitbányászatban 1,5-2 millió t/évre, a széntermelésé pedig - mint optimális maximum - mintegy 25-30 millió t/évre/ a nagy lignitarány következtében legfeljebb 250 PJ/évre/ a recski rézérctermelés távlati optimuma pedig 2,5-5 millió t/évre tehető. Az uránérc-bányászatban új termelési kapacitás létesítésével indokolatlan számolni. A jelzett távlati optimumokkal kapcsolatban természetesen hangsúlyozni kell azok megközelítő irányszám jellegét, illetve azt, hogy az új kapacitáslétesítésekre vonatkozó egyedi döntéseket - most már főként vállalati szinteken - minden esetben alapos és tételes, a lehetséges alternatívákat megfelelően összetevő gazdaságossági vizsgálatok kell megelőzzék. Az ásványvagyon fokozott kihasználásának lehetőségét segítheti az a körülmény, hogy a nyugati tőke - a saját szigorú környezetvédelmi előírásainak következtében - olyan geopolitikailag megfelelő fejlődő országokat keres, ahol a környezetvédelmi előírások - éppen a gazdasági helyzet alacsony színvonalától eredően - még nem élveznek teljes prioritást.

Geológiai környezet

Az ásványi nyersanyagok terén az alternatív jövő alapvető kérdése a hazai erőforrások távlati igénybevételének és az importnak egymáshoz viszonyított aránya. A minden országot érintő, tehát nemzetközileg általános hatású világgpiaci árprognózis mellett - mint nemzetileg determináns elemeket - egyrészt

az ásványi nyersanyaglelőhelyek természeti adottságainak a termelés lehetséges volumenét és a kiaknázás társadalmi ráfordításigényét objektíve meghatározó hatásait, másrészt az importálandó ásványi nyersanyagok inverz ráfordítását meghatározó exportcsereáruk előállításának gazdasági hatékonyságát kell ismerni annak érdekében, hogy a hazai ásványi nyersanyagok nemzetgazdaságilag optimális részvétele az ország távlati ásványi nyersanyagszükségletének kielégítésében helyesen legyen meghatározó.

Az ásványi nyersanyaglelőhelyek természeti adottságainak objektív nemzetközi összehasonlítása első közelítésben olyan nemzetközi érvényűnek vélelmezett, a lelőhelyek bonítását és kvalitását egyaránt kifejező természeti paraméteres függvények segítségével végezhető el, amelyek egyrészt optimálisan korszerű, például a Nyugat-Európaival azonos műszaki-szervezési színvonalat és vele azonos gazdasági környezetet tükröznek, másrészt tartalmilag azonos, de az adottságok függvényében lelőhelyenként eltérő, valamilyen pontszám-ban, vagy tetszőleges valutában /adott esetben dollárban/ kifejezett társadalmi ráfordításokat azonos használati értékű, a hasznos és a káros anyagtartalmak alapján korrigált egyezményes tonnákra — pl. 29,4 MJ/kg-os szénre, 60% Al_2O_3 tartalmú bauxitra, 2,5 % Cu tartalmú rézércre és 0,3 % U tartalmú uránércre — vonatkoztatjuk, mint a világszinten legjobb minőségűekre.

Az erre irányult hazai vizsgálatok a lelőhelyek bonítását a települési mélység, a vastagság, a kiterjedés, bonyolultság és a veszélyesség jellemzésére alkalmas természeti paraméterekkel, kvalitásukat pedig az ásványvagyon hasznos és szennyező anyagtartalmával tekintették meghatározottnak. A természeti paraméterek között természetesen a szállítási távolságokat is figyelembe vették. A vázolt elvek, valamint a megfelelő korrelációs és spekulatív vizsgálatok alapján felírt természeti paraméteres függvényekkel néhány hazai és külföldi lelőhelyre vonatkozóan 1988-ban végzett számítások eredményeit a következő táblázatokban foglaltuk össze:

1. Feketeszén, barnaszén, lignit lelőhelyek összehasonlítása

Ország	Lelőhely	P/tonna/n	P/tonna/sz
Magyarország	Zobák	220	240
	Balinka	225	245
	Márkushegy	195	210
	Lencsehegy	225	245

Ország	Lelőhely	P/tonna/n	P/tonna/sz
	Lyukóbánya	200	225
	Egercsehi	235	255
	Visonta	195	-
Magyar átlag:		205	230
Osztrák	Köflach	110	170
Csehszlovák	Ostrava	120	150
Lengyel	Katovice	50	80
	Lubin	190	270
Szovjet	Donyeck	100	185
	Karaganda	50	185
Német	Ruhr vidék	65	110
Angol	New Castle	50	110
Ausztrál	Huntermal	25	120
Nemzetközi átlag:		84	153

2. Bauxitlelőhelyek összehasonlítása

Ország	Lelőhely	P/tonna/n	P/tonna/sz
Magyarország	Halimba III.	110	130
	Izamaajor II.	100	120
	Bitó II.	145	165
	Csabpuszta	40	60
	Iharkut I.	60	80
Magyar átlag:		90	110
Ország	Lelőhely	P/tonna/n	P/tonna/sz
Jugoszláv	Vlasenica	50	70
Görög	Parnassos	40	95
Guineai	Sangored	20	60
Vietnami	Tan Rai	25	90
Nemzetközi átlag:		34	79

3. Rézérclelőhelyek összehasonlítása

Ország	Lelőhely	P/tonna/n
Magyarország	Recsk	40
Lengyel	Lubin	50
Jugoszláv	Bor	40
Bulgár	Medet	45
Szovjet	Almalik	30
Chile	Elteniente	25
Zambia	Mufulira	20

A táblázatokban a: P/tonna/n oszlopban az azonos használati értékre korrigált egyezményes tonnára vonatkozó kiaknázási költségeket tüntettük fel. A P/tonna/sz értéke pedig a lelőhely és a feltételezett magyarországi felhasználó hely közötti szállítási költségekkel növelt kiaknázási költségeket jelenti.

- Magyarország szén, bauxit, réz. és uránért lelőhelyeinek a természeti adottságok alapján számított átlagos kiaknázási költsége többszöröse a világ ásványi nyersanyagtermelésének zömét produkáló külföldi lelőhelyekének. A kedvezőtlen irányú eltérés oka elsősorban a kis lelőhelyméretek, a nagyobb települési bonyolultság, az esetenkénti nagy elemi veszélyesség, főként pedig a lényegesen kisebb fűtőérték, illetve gyengébb ércminőség. Ilyen alapon - különösen az uránérc és a szén tekintetében - kedvező adottságú ásványi nyersanyagokban egyértelműen szegények vagyunk. A miénknél kedvezőtlenebb természeti adottságú lelőhelyeket a világon másutt alig aknáznak ki. A viszonylagos szegénység nem annyira mennyiségi, mint inkább kedvezőségi hiányból fakadó tényén az ásványi nyersanyagok világpiaci árának esetenkénti felemelkedése sem változtat, hiszen az áremelkedés a világ minden országát érinti, tehát a természeti adottságú arányt nem befolyásoló általános felértékelődést eredményez.
- A legkedvezőbb természeti adottságokkal, vagyis legnagyobb helyszíni különbözeti járadékkal hozzánk képest általában a tőlünk több ezer kilométerre fekvő, gyakran hiányos infrastruktúrájú lelőhelyek rendelkeznek. Ezeknek a természeti adottságok alapján számított kiaknázási költsége - a magyarországi felhasználóhoz történő nagy szállítási költséggel együtt - megközelíti,

sőt esetenként eléri, vagy meghaladja a magyar lelőhelyek kiaknázási költségét. Az import/vagy export/ célszerűsége az időben változó világ gazdasági és külkereskedelmi körülményektől, az ásványi nyersanyagok világpiaci árának, fuvar költségének és a csereárak devizakitermelési költségének időben változó szintjétől függ. A világpiaci áraknak az ásványvagyon felértékelődését, vagy leértékelődését előidéző változása, pl. módosíthatja az import - /vagy export/ célszerűségét, noha a kérdéses ország ásványi nyersanyagokban való viszonylagos, vagyis más országokhoz viszonyított gazdagsága, vagy szegénysége változatlan.

- A hazai ásványvagyonra alapozott nyersanyagtermelés nemzetgazdasági felértékelődését az elmúlt évtizedekben nem annyira az ásványi nyersanyagok egyébként is hullámzó világpiaci árának növekedése, hanem az ásványi nyersanyagimport ellentételezésére elsősorban hivatott hazai feldolgozóipari termelés korszerűtlensége, magas devizakitermelési költsége, illetve az okozta, hogy feldolgozóiparunk zöme annak ellenére is versenyképtelennek bizonyult a fokozatosan ellehetetlenülő KGST integráció helyébe lépő valóságos világpiacon, hogy korszerűsítését, illetve gazdasági hatékonyságának növelését - a bányászattal szemben, semmiféle kedvezőtlen természeti adottság nem korlátozta. Magyarország a köréje vont 500 km-es körrel érintett 11 környező ország sorában az utolsók között helyezkedik el. Vele azonos súlycsoportba tartozik pl. Ausztria, Olaszország, egy nagyságrenddel gazdagabb nála pl. Lengyelország és NSZK, két nagyságrenddel pedig a Szovjetunió, ahol pl. az egy lakosra eső szénvagyonérték mintegy 25-ször nagyobb, mint az európai országoké átlagosan.

Ásványi nyersanyagokkal kapcsolatos világpiaci prognózisok

A következőkben néhány, a várható realitásokat közelítő megállapítást kísérelünk tenni, a gazdasági elemzések eredményeire támaszkodva:

- Az ásványi nyersanyagok meg nem újítható és korlátozott jellegéből, valamint a különböző természeti adottságokból következik, hogy a kezdetben kedvezőbb adottságú előfordulások termelésbe vonása követi. Fennáll ez különösen akkor, ha a

kérdéses ásványi nyersanyag világszinten lehetséges ásványvagyonra és a szükségletek aránya viszonylag kicsi, ha az ásványvagyon viszonylag gyorsan kimerülhet. Ez a körülmény a termelő technika fejlődéséből eredő költségcsökkenést egy idő után mérsékeli, sőt esetleg fel is emészt, illetve meghaladja.

- Miközben a termelés csökkenti az ásványvagyon, a szükségletek növekszenek. Ezért mind több előfordulást kell megismerni és termelésbe vonni. Az ásványi nyersanyagelőfordulások azonban végesek, és adottságaik eltérők, ezért az ásványi nyersanyagok kitermelési körülményei általában annak ellenére is romlanak, hogy a földtani kutatás esetenként igen kedvező előfordulásokat is felderíthet. Ez a körülmény az ásványi nyersanyagtermelési technológia fejlődésével elérhető költségcsökkentési eredmények egy részét felemészti. /A termelési költséget ebben az értelemben mindig inflációmentesen, vagyis azonos értékű pénzben kifejezve kell érteni/

- A költségcsökkenés e lassulása természetesen a helyettesítésre alkalmas új, korszerűbb, vagyis végeredményben kisebb költséggel előállítható ásványi nyersanyag /vagy más anyag/ kutatására és termelésbe vonására ösztönöz. Amikor tehát a fejlettebb technika költségcsökkentő hatását a természeti adottságok romlása kezdi felemészteni, akkor a gazdasági környezet kényszerítő hatására - a kérdéses ásványi nyersanyagot törvényszerűen egy más nyersanyag/ esetleg ugyanannak a nyersanyagnak forradalmian új termelési módja/ vagy más anyag kezdi felváltani. Így végeredményben egy új nyersanyag kezdi fedezni a szükségletek ama részét, amelyet az eredeti ásványi nyersanyagból csak igen kedvezőtlen adottságú ásványvagyon kitermelésével lehetne kielégíteni. A kedvezőtlenebb adottságú ásványvagyon kitermelése tehát elmarad vagy addig halasztódik, amíg a technikai fejlődés utol nem éri, illetve el nem hagyja a természeti adottságok romlását.

- A termelésbe vonható ásványi nyersanyag-előfordulások természeti adottságai a történelmi idők során romlanak, ezért azok azonos használati értékre vonatkoztatott világátlagú termelési költsége a más nyersanyaggal való felválthatóság ellenére is

kisebb mértékben csökken, mint a késztermékeké, amelyeknél a technikai fejlesztés révén elérhető termelési költségcsökkenés érvényesülését semmiféle természeti adottság nem akadályozza. - A kedvezőtlen ásványvagyon-adottságú országokban jobban érvényesül a természeti adottságok romlásának termelési költségnövelő hatása, mint a kedvező ásványvagyon-adottságú országokban, ezért az ásványi nyersanyagok termelési költsége a kedvezőtlen és kedvező ásványvagyon-adottságú országokban mindjobban eltér egymástól, sőt a kedvezőtlen adottságú országokban előbb-utóbb növekedni is kezd az ásványi nyersanyag termelési költsége.

- Az iparilag fejlődő országokban nagyobb ütemben fejlődhet a késztermékek előállításának technikai színvonala, mint a technikailag már többé-kevésbé fejlett iparilag fejlett országokban, ezért a késztermékek termelési költsége az iparilag fejlődő és fejlett országokban mindjobban közeledik egymáshoz.

- Az ásványi nyersanyagok világpiaci ára a marginális jellegű, a késztermékeké pedig az átlagos jellegű termelési költségekkel meghatározott, ezért a világpiaci ár ásványi nyersanyagok esetén a kedvezőtlen ásványvagyon-adottságú országok termelési költségéhez áll közelebb, vagyis az iparilag fejlődő és egyben kedvezőtlen ásványvagyon-adottságú országokban a késztermékekért vett ásványi nyersanyag költsége is meredeken és előbb-utóbb a saját ásványi nyersanyagtermelés költsége alá csökken, ezért az ilyen országokban a saját ásványi nyersanyag költsége merevebb, az ásványvagyon in situ értéke a költséghatár és a termelési költség különbséggel azonban csökken, míg végül is - hasonlóan a kedvezőtlen ásványvagyon-adottságú, de iparilag fejlett országokban már bekövetkezett állapothoz - az ásványvagyon kiaknázásra érdemtelené válik. Kedvezőtlen ásványvagyon-adottságú ásványi nyersanyag-előfordulások gazdaságos kiaknázására tehát csak iparilag fejlődő országban, de abban is csak bizonyos időn belül kerülhet sor.

- Az iparilag fejlődő és emellett kedvezőtlen ásványvagyon adottságú országokban az importált ásványi nyersanyag költsége csak később csökken a saját ásványi nyersanyagtermelés költsége alá, ezért az ilyen ország a kedvező ásványvagyon-adottságú

országból egyelőre csak a világpiacon alacsonyabb áron importálhat gazdaságosan ásványi nyersanyagot. Ezt a lehetőséget az ásványi nyersanyagot exportáló ország részéről a világpiacon az ár és a kedvező ásványvagyon-adottságú ország ásványi nyersanyagtermelési költsége közötti nagy különbség egyébként nem zárja ki.

- A kedvező ásványvagyon-adottságú és egyben iparilag fejlett országokban az ásványi nyersanyagért kapható késztermékek költsége nagyobb mértékben csökken, mint a saját késztermékek termelési költsége, ezért az ilyen országnak előbb-utóbb érdeke lesz az ásványi nyersanyagexport; késztermékek esetén pedig az

iparilag fejlődő és fejlett országok termelési költsége között helyezkedik el.

- Az ásványi nyersanyagok világpiacon árá mérsékeltebben csökken, mint a késztermékeké, ezért ugyanolyan mennyiségű ásványi nyersanyagért mind nagyobb mennyiségű készterméket kell adni, vagyis a késztermékek és a nyersanyagok mennyiségi cserearánya növekszik.

- A kedvező ásványvagyon-adottságú országokban az ásványi nyersanyag termelési költsége aránylag nagymértékben csökken, az ásványi nyersanyagért kapott késztermékek mennyisége pedig növekszik, ezért a kedvező ásványvagyon-adottságú országokban az ásványi nyersanyagért vett késztermékek költsége fokozott mértékben csökken.

- Az iparilag fejlett országokban a késztermékek költsége körülbelül ugyanolyan mértékben csökken, mint ahogy az ásványi nyersanyagért adott késztermékek mennyisége növekszik, ezért az iparilag fejlett és egyben kedvezőtlen ásványvagyon-adottságú országban a késztermékekért vett ásványi nyersanyag költsége alig változik, és az ásványi nyersanyagimport célszerűségét nem módosítva mindig kisebb marad az ország ásványi nyersanyagtermelési költségénél.

- Az iparilag fejlődő országokban a késztermékek költsége nagyobb mértékben csökken, mint ahogy az ásványi nyersanyagért adott késztermékek mennyisége növekszik, mert a késztermé-

kekhez is az ásványi nyersanyag exportja útján jut hozzá, de kisebb költséggel.

- Az ásványi nyersanyagok és a késztermékek költsége az iparilag fejlődő országokban - főleg ha kedvező ásványvagyon-adottságúak - nagyobb mértékben csökken, mint az iparilag fejlett, de kedvezőtlen ásványvagyon adottságú országokban, ezért a történelmi idők során az iparilag fejlődő és fejlett országok között ilyen alapon törvényszerűen csökken a nemzeti jövedelemben egyelőre az iparilag fejlett országok javára meglevő eltérés.

- Az ásványi nyersanyagok és a késztermékek termelési költségének és világpiaci árának alakulására vonatkozóan az előzőekben megfogalmazott általános elvek és tendenciák alapján törvényszerű, hogy az ásványi nyersanyagok világpiaci árának és importköltségének az elmélegileg indokolttól való bármilyen irányú eltérése, tehát a külön előnyök és hátrányok érvényesülése is csak átmeneti lehet. Vonatkozik ez pl. egyes ásványi nyersanyagok, különösen az energiahordozók árának az 1970-es évek elején bekövetkezett ugrásszerű, az elméletileg indokoltnál valószínűleg nagyobb mértékű növekedésére is.

- Hangsúlyozni kell, hogy a történelmi tapasztalatokkal és a gyakorlati példákkal egyébként bőven és jól illusztrálható következtetések általános érvényessége alól ásványi nyersanyagokra és egyes országokban más-más módon kvantifikálódnak, a más nyersanyagok /pl. a mezőgazdasági termékek/ figyelembevétele híján pedig nem teljes tartalmúak.

- Ha Magyarországot pl. az iparilag fejlődő és fejlett országok között a középtájon elhelyezkedőnek tekintjük, az egyes ásványi nyersanyagokra vonatkozó vagyonadottságainkat pedig a valóságnak megfelelő differenciáltsággal vesszük számításba, akkor az előzőekben vázolt általános világgazdasági következtetéseket hazánkra is adaptálhatjuk, és a távlati fejlesztési koncepciók kidolgozása során megfelelő módon figyelembe vehetjük.

Ezen fejezet végére hagytuk a meg nem újuló természeti erőforrásokkal kapcsolatos és különösen az ásványi nyersanyagok megítélése terén elterjedt jövőféltést. Ez a jelenség az ásványvagyongazdálkodás és a társadalom kap-

csolatrendszerének megítélésében az elmúlt időszakban számos vonatkozásban felmerült. Azokról a véleményekről van szó, amelyek szerint az ásványi nyersanyagelőfordulások közül a kedvező és a kedvezőtlen adottságukat minden generációnak arányosan kellene igénybe vennie, hogy a következő generációknak is arányosan jusson a kedvező adottságúakból, s hogy ennek érdekében mérsékelni kellene a kedvező adottságú ásványi nyersanyagleőhelyek mai igénybevételét.

Ezek a jószándékú, de indokolatlanul pesszimista vélemények figyelmen kívül hagyják azt a ma már történelmi bizonyosságot, hogy a tudományostechnikai fejlődés - méghozzá gyorsuló jelleggel - végül is minden olyan problémát megold, amelynek megoldására a társadalomnak szüksége van. Ennek azonban feltétele, hogy a megelőző generációk mindig megfelelő műszaki-anyagi bázist hagyjanak örökül a következő generációknak. Ennek viszont az a feltétele, hogy a megelőző generációknak - ha erre a szükségletek kielégítése nem kényszeríti őket - módjuk legyen a szükségleteket a rendelkezésükre álló műszaki-anyagi bázisokkal könnyen legyőzhető természeti erőforrásokból kielégíteni.

A jövő generáció számára nem a kis mélységben fekvő, vastag és nagy koncentrációjú ásványtelepeket kell örökül hagyni, hanem - az egyebek mellett éppen ezek kiaknázása révén megteremthető - olyan műszaki-anyagi bázist, amelynek birtokában a jövő generáció képes lesz a kedvezőtlenebb adottságú előfordulások gazdaságos kiaknázására, főként pedig a kedvezőtlen adottságú előfordulásoknak más gazdaságosabb, megújítható vagy kevésbé korlátozott erőforrásokkal való pótlására.

Az indokolatlan jövőféltésre a történelem már elég sok példát produkált. Elég ezzel kapcsolatban utalni az 1930-as évek alaptalan aggodalmára, hogy miből fogja a világ a műanyagot előállítani, ha a széneltűzeli. Az 1950-es évek hazai aggodalma pedig az volt, hogy mi lesz akkor, ha a jó és a rossz minőségű bauxitot nem arányosan termeljük, és emiatt a timföldgyárak részére adott bauxit átlagminősége romlani fog. Túl azon, hogy közben a földtani kutatás újabb, jobb minőségű bauxit-előfordulásokat is felderített, a bauxit-termelés átlagminősége valóban romlott, ez azonban nem okozott problémát, mert közben a bányászati és timföldgyártási technológia olyan mértékben fejlődött, hogy nemcsak legyőzte, hanem még meg is előzte a bauxit minőségromlásából eredő nehézségeket. Nem is szólva arról, hogy a technika időközben már az egészen rossz minőségű bauxitok, illetve a kis fémtartalmú

anyagok gazdaságos feldolgozásának módszereit is kezdi megvalósítani.

További példa a reagálás is, amely a világ földtanilag és technikailag felkészült tudományos közvéleménye részéről a Római Klub első prognózisaival szemben megnyilvánult, rámutatva arra, hogy a világ ásványvagyonának kiemerülésétől és így a műrevalósági feltételek nagyfokú lazulásától a jelenlegi cserearányok fennmaradása esetén is csak akkor kellene tartani, ha a földtani kutatás már nem lenne képes új ásványi nyersanyag-előfordulásokat felderíteni, ha a termelési és felhasználási technológiák nem lennének képesek fejlődni, és ha a tudományos-technikai forradalom nem teremtené meg az egyes ásványi nyersanyagok más anyagokkal való pótlásának, valamint a felhasználási ütemnövekedés ésszerű mérséklésének lehetőségét.

A jövőféltésből eredő aggodalom tiltó érvényessége nyilvánvalóan csak arra szorítkozhat, hogy a ma emberének a kedvező adottságú előfordulások kiaknázása során egyrészt nem szabad megsemmisítenie a kevésbé kedvező, de még műrevaló ásványi nyersanyagelőfordulásokat, másrészt nem szabad a felhasználás terén pocskolni a kedvező adottságok révén kevés ráfordítással kitermelhető és így olcsón megszerezhető ásványi nyersanyagot és ezen keresztül az ásványvagyon.

A jövőféltéstől eltérő indítékuak, de lényegében azonos eljárást javasolnak azok a vélemények, amelyek szerint az ásványi nyersanyag-lelőhelyek műrevalósági feltételei permanensen és nagymértékben lazulnak, tehát azok mindjobban felértékelődnek, és ezért kiaknázásukat el kell halasztani egy olyan távlatra, amikor ez a kiaknázás a jelenleginél sokkal nagyobb népgazdasági eredménnyel lesz megvalósítható. Amíg ezek a vélemények a világszinten is korlátozott ásványvagyon nyersanyagokra és saját szükségletükön felül exportra termelő országokra vonatkoznak vagy stratégiaileg indokoltak, addig ez a tartalékolási gondolat még akkor is reálisnak mondható, ha a tudományos-technikai forradalom révén remény van a kérdéses ásványi nyersanyag belátható időn belül mással való gazdaságos pótlására.

Ha azonban ez a jövőre tartalékolás a világszinten bőséges ásványvagyon nyersanyagokkal és importőr országokkal - főleg kis országokkal kapcsolatban merül fel, akkor nyilvánvalóan értelmetlen, mert a későbbi eredmény mai értéke még akkor is kisebb lenne, ha a kérdéses ásványi nyersanyag a távlatban valóban felértékelődne.

A jövőféltésnek egyetlen indokolt és egyre erősödő tendenciájú tényezője van az ásványi nyersanyagok kitermelésével kapcsolatosan; a környezetvédelmi szempontok érvényesítése, illetve a nyersanyag-igénybevétel környezet hatásainak minimumra csökkentése, vagy teljes kiküszöbölése ennek tudományos-műszaki-anyagi bázisát viszont csakis a természeti erőforrások magas technikájú racionális hasznosításával lehet megteremteni az egyéb /pl. feldolgozóipar/ gazdasági erőforrások mellett.

Az ásványi nyersanyagok kitermelésénél tehát a jövő legnagyobb kihívása az emberi környezet védelme részéről várható.

Energiagazdálkodás

Ha az energiagazdálkodás jövőjét hosszú távon nézzük, akkor csak olyan energiaforrások jöhetnek szóba, amelyek egyrészt nem szennyeznek a környezetet, másrészt nem járulnak hozzá a föld hőháztartásának felborulásához, vagyis nem termelnek hőtöbbletet. Az összes fosszilis tüzelőanyagokon alapuló energia termelés környezetszennyező, ha semmi mást, de legalább széndioxidot bocsájt ki a levegőbe, olyan széndioxidot, amelynek pandantjaként a természetben nem található energia elnyerési mechanizmus. Mivel légkörünk széndioxid tartalma az elmúlt évszázad alatt folyamatosan növekedett és ma ez a növekedés már olyan méretű, hogy komoly fenyegetést jelent a föld hőháztartására az üvegházhatáson keresztül, nyilvánvaló, hogy hosszabb távon a fosszilis energiahordozók felhasználásán alapuló energiaellátás nem tartható.

Alternatívának kínálkozik az atomenergia, vagy annak egy legfejlettebb változata: a fúziós energia, amelynek megvalósulását a 60-as években a 90-es évekre ígérték, ma 2010-2020-ra ígérik, de egyre inkább kérdéses, hogy egyáltalán megvalósul-e. Az atomenergiával kapcsolatosan azonban az aggályok egyre nagyobbra növekednek.

Nemcsak a rádióaktív hulladék elhelyezése jelent majd problémát, de a csernobili atomkatasztrófa megmutatta, hogy még egy viszonylag kis atomerőművi katasztrófa is rendkívüli nagy területekre kiható, súlyos következményekkel jár. Ezért világszerte egyre erősödő mozgalmak nyilvánulnak meg az újabb atomerőművek telepítése ellen. Bármennyire is biztonságossá tehető egy atomerőmű működtetése, az a kérdés mindig fennmarad, hogy a katasztrófa lehetőségének valószínűsége nullára nem csökkenthető, és ha egy ilyen katasztrófa mégis bekövetkezik, akkor néhány száz kilométeres körzetben

gyakorlatilag lehetetlenné válik az élet. Ez Magyarország vonatkozásában például azt jelenti, hogy egész Magyarország területéről egy komoly atomkatasztrófa esetén a népeiséget ki kellene telepíteni. Nagyon kérdéses tehát, hogy ilyen rizikót szabad-e vállalni az energia-gazdálkodás fejlesztése érdekében.

Hosszú távon tehát lényegében csak a napenergia közvetett és közvetlen felhasználása az, ami a Föld energiaellátásának az alapja lehet. Jelen pillanatban a napenergia közvetlen felhasználása nem gazdaságos, bár ha a fosszilis tüzelőanyagok elégetésének összes negatív következményeit figyelembe vennénk, a környezetszennyezést, az ebből eredő korróziókat, az ebből eredő egészségügyi károkat, az ebből eredő természeti károkat, erdőpusztulást, stb., valamint az üvegházhatás növekedését, akkor egyáltalán nem kizárt, hogy már ma is gazdaságos lenne a közvetlen napenergia-felhasználás. Ilyen jellegű számítások azonban világviszonylatban nem készülnek és naivítás lenne azt hinni, hogy néhány évtizeden belül a jelenlegi energia-rendszer napenergia-rendszerre átváltható lenne.

Az energiagazdálkodáson belül külön kérdés a hajtóanyagok kérdése. Ma szinte kizárólag kőolajszármazékok képezik a hajtóanyagokat, igen kis mennyiségben kerül felhasználásra mezőgazdasági eredetű hajtóanyag, valamint a villanyvontatású vonatok esetében az elektromos energia.

Az is nyilvánvaló azonban, hogy az autóközlekedés folyamatos növekedése következtében, ha az autóellátottság a kelet-európai államokra is olyan szintre emelkedik, mint ami jelenleg Nyugat-Európában található, továbbá a harmadik világ országaiban is megnövekedik, ez olyan méretű globális környezet-szennyezést okoz, ami ökológiai katasztrófához vezet.

Hosszú távon tehát a közlekedést is át kell alakítani olyanná, hogy energia ellátását környezetszennyezést nem okozó és plusz hőtermelést nem jelentő alapanyag biztosítsa. Ilyen alapanyag létezik, a hidrogén.

A távlati megoldás tehát az, hogy napenergiával vízbontással hidrogént termelni, a hidrogént felhasználni hajtóanyagként, majd annak az elégetése révén víz keletkezik és így módon egy zárt anyagciklus jön létre, amely nem befolyásolja a Föld ökológiai egyensúlyát. A hidrogén hajtásnak jelen pillanatban óriási technikai problémákkal kell szembenéznie, de a technikai fejlődés meglehetősen biztató, kísérleti gépkocsik e területen már több gyár konstrukciójaként működnek. Másik alternatív környezetkímélő megoldás az

elektromos autók alkalmazása , ahol elsősorban az elektromos energiának az akkumulátorokban történő tárolása az alapvető probléma. E tekintetben is biztató technikai fejlődésnek nézünk elébe.

Mindezek ellenére azonban az elkövetkezendő 2-3 évtizedben technikai áttörésre az energia ellátás területén nem lehet számítani, tehát a jelenlegi fejlesztéseket a jelenlegi energia hordozókra kell alapozni. Ezért az országok a maguk energetikai stratégiáinak a kialakításánál szinte kivétel nélkül a jelenleg ismert és használatos energiahordozókra alapoznak.

A szomszédos államok energia gazdálkodási stratégiái

Ausztria energiagazdálkodásának fő célkitűzése a nagymértékben lecsökkent energiafelhasználás növekedési ütemének és a folyékony energiahordozók részarány csökkentésének a fenntartása. Az energiaellátás bázisaként a szerény hazai természeti erőforrások minél hatékonyabb kiaknázását tűzték ki célul. Továbbra is jelentős szerepet szánnak a vízenergiának, amely már a 80-as vekben a hazai energiaforrások 40 %-át tette ki. E tekintetben Ausztriának nagyon szerencsés helyzeti adottságai vannak. Törekednek a diverzifikált import fokozására, ennek keretén belül a kelet-európai országokból való szénbehozatal növelésére. Az osztrák energiaprogram kulcselemei:

- a szénhidrogének helyettesítése más energiahordozókkal, részben állami támogatással,
- egyes tüzelésű kazánok beszerzése, az olajtüzelésű kazánok átépítése szénttüzelésre,
- a biomassa /elsősorban a fa/ energetikai hasznosításának fokozása,
- az erőművi hőszolgáltatás és a hőszivattyúk alkalmazásának támogatása adókedvezménnyel.

Ha az atomprogramot a közvélemény továbbra sem fogadja el, Ausztriának a villamosenergia igényét szénttüzelésű erő- művekkel kell kielégítenie, a szén pedig importálnia kell. Ausztria villamosenergia importra is számíthat és kedvező földrajzi helyzetben van a kelet-nyugati villamosenergia tranzit szempontjából is.

Bulgária energetikai mérlegére a villamos energia részesedésének állandó növekedése jellemző, ami az atomenergia nagyfokú fejlődésével, valamint a hazai lignit és a vízenergetika potenciál teljesen kihasználásával magyarázható. Az energia fő felhasználója az ipar, amely a teljes felhasználásból kb. 50 %

-kal részesedik. Bulgáriában 1980-ban az összes energia felhasználás 1975-höz képest 40 %-kal, 1990-ben pedig több mint 100 %-kal nőtt. Az országban előállított energiamennyiségből az atomenergia részesedését tekintve Bulgária a világon a negyedik helyet foglalja el Svájc, Svédország és Belgium után. Az összes villamos energia termelésből az atomenergia részesedése 30 %.

Csehszlovákia az elsődleges energiaforrások iránti szükségletének 2/3-át saját szénből fedezte, közel 1/3-át pedig kőolaj és gázimportból. 1980-ban azonban az energetikai fejlődésben fordulópontra következett be. Bár a számítások arra épültek, hogy az energetikai mérlegben a folyékony fűtőanyag részaránya nő, mégis jelenleg minden figyelmet a hazai lelőhelyek fejlesztésére és a fűtőanyag források feltársára kellett fordítani. Csehszlovákia az egy főre jutó energiafelhasználás területén a világon az első helyek egyikét foglalja el: az országban évente minden lakosra 6, 7 tonna egyezményes tüzelőanyag jut. Az ország energetikai mérlegében a szilárd tüzelőanyag magas részaránya sok problémát okoz. Csehszlovákia 1990-es tüzelőanyag mérlege: szilárd tüzelőanyag 58,8 %, folyékony tüzelőanyag 27,1 %, földgáz 10,2%, villamos energia 3,9 %. A prognózisokban abból a helyzetből kell kiindulni, hogy Csehszlovákiában az energetikai széntartalmú geológiai feltárások, a 80-as években a szénkitermelés elérte a maximumát. Ez a készletek gyors kimerüléséhez vezet. Saját kőolaj és földgázkitermelése jelentéktelen és nincs is lehetőség lényeges bővítésére. Az energia igények kielégítésének ma az egyetlen reális módja Csehszlovákiában az atomerőművek építése. Az atomerőművek energia termelése 1985-ben elérte az összes termelt villamos energia 16 %-át, 1990-ben pedig több mint 25 %-át. Atomerőműveinek egy része azonban - mint ismeretes - nem megfelelő biztonságú, ezért azok leállítása érdekében nemzetközi tiltakozások is indultak.

Lengyelország hatalmas szénelőfordulásokkal rendelkezik, ez az ország tüzelőanyag energetikai mérlegének az alapja.

Becslések szerint az összes vagyon mintegy 60 milliárd tonna, feltárt lelőhelyek kőszénvagyonát 27 milliárd tonna-rabecsülik, az ipari vagyont 14 milliárd tonna-ra. A barnaszénvagyon mintegy 16-20 milliárd tonna. Kőolaj és földgáz készlete jelentéktelen.

A kőszénkitermelés feltételeinek fokozatos romlása/a rétegmélység átlagos növekedése több mint 700 méterre nőtt az elmúlt időszakban/ s a kőszén mint vegyipari nyersanyag növekvő jelentősége szükségessé teszi új hazai energia

források feltárását, ami jelenleg mindenekelőtt atomerőművek építésére vonatkozik. Az első atomerőművet 1985-ben helyezték üzembe, kapacitásuk 1990-ben elérte a 4900 mW-ot. A 2000-ig terjedő fejlesztés szerint az ilyen típusú atomerőművek évi kapacitásnövekedése 1500-2000 mW/év, s ez lehetőséget nyújtana arra, hogy az ezredfordulón az összes villamos energia 30 %-át ezekben állítsák elő.

Románia kőolaj kitermelése 1980-ra elérte az évi 13,5-14,5 millió tonnát. A kőolajmennyiség nem volt elegendő a belső szükségletek kielégítésére, ezért kénytelen volt minden évben jelentős mennyiségű kőolajat importálni. Jelenleg az importált kőolaj mennyisége meghaladja a hazai kitermelést. A szén kitermelése 1965 és 1978 között 10,3 millió to-ról 32,8 to-ra nő, 1989-ben pedig elérte a 35,2 m/to-t, amely az összes elsődleges energia 16,8 %-t tette ki. Az országban a lignit kitermelése az 1965-ben bányászott 5,6 m/to-val szemben 1989-ben 24,6 m/to-ra nőtt. Elkezdték az új típusú fűtőanyag, az ország délkeleti részén található bitumenes és égethető szénpala felhasználást. Így Aninban megkezdődött 16,5 m/to éves kapacitással a bitumenes pala kitermelése ami az épülő 1990 mW beépített kapacitású erőművet látja el fűtőanyaggal. 1990-ig a szénre alapozott erőművek részesedését az összes villamosenergia-termelésben 55 %-kal növelték. Jelenleg a folyók vízenergetikai potenciáljának kihasználtsága kb. 35 %. Az első atomerőművet 1985-re építették fel, teljesítménye 660 mW volt, jelenleg több üzemel 3000 mW összkapacitással.

A *Szovjetunió* vonatkozásában is érvényes az a világjellegű tendencia, hogy az energiaszükséglet növekedésével növekszik a villamos energia részaránya is. Míg 1928-ban a teljes energia ellátás 2,2 %-a volt villamos energia, addig a jelenlegi évtizedben több mint 20 %-a. Jelentős szerepet játszik a szovjet energiastruktúrában a volt KGST országokba irányuló export is. A Szovjetunió az 1970-1980-as periódusban 364 millió to kőolajat, mintegy 90 milliárd m³ földgázt, és 67 milliárd kWh villamos energiát exportált a KGST-országokba. Ennek túlnyomó része Kelet-Európába jutott, eltekintve az olajmennyiség 10 százalékát kitevő kubi és mongóliai szállításoktól. A kelet-európai országok számára a szovjet bázisú energia ellátás lényegi kérdés. Románia kivételével az 1976-1990 közötti kelet-európai országok olajigényének 86%-át a Szovjetunió fedezte.

Mint a legtöbb országban, az utóbbi években a Szovjetunióban is már a szénhidrogén bázisú villamos energia-termelés mérséklésére, vagy legalábbis szintentartására törekedtek. A villamos erőművekben eltüzelte szénhidrogén mennyiségek ugyanis az elmúlt 20 évben jelentősen megnöttek: mintegy 20 millió tonnával több olajat, és 24 milliárd m³-rel több földgázt égettek el évente.

Az európai területeket sújtó egyre növekvő energia hiány egyrészt jelentős Uralon túli termelésnövekedést, másrészt ezen területekről egyre növekvő mértékű beszállítást igényel. A külszíni fejtésű kőolaj, gáz- és szénkészletek túlnyomó része, amellyel alapvetően nő az össz-szövetségi fűtőanyag-termelés, a keleti területekre összpontosul. Ezekre esik az ország energetikai forrásának több mint 90 %-a, többek között a szénkészletek 94 %-a, az előre jelzett földgáz készletek kb. 73 %-a és a potenciális vízenergia források 81 %-a. Az ország európai részén, ahol a szén 50 %-át termelik ki, a felhasználás aránya pedig 65 %, helyezkedik el a készletek kevesebb, mint 6 %-a. A Szovjetunióban a folyók potenciális vízenergetikai forrásából évente átlagosan 3,942 milliárd kWh villamosenergia állítható elő. Napjainkban azonban a vízenergetikai források gazdasági potenciáljának még csak 20 %-át használják ki. Ebből a Szovjetunió európai részén aknázták ki legjobban a vízenergetikai forrásokat.

A tüzelőanyag energetikai komplexum termelési szerkezetének további minőségi tökletesítését az atomenergia felhasználás növelésével valósítják meg. Ez nemcsak az atomenergiának energiatermelési célokra való alkalmazását jelenti, hanem jelentős mértékben annak a hőellátási szférába való bekapcsolását is. Más energiafajták a napenergia geotermikus és a szélenergia felhasználását is bővíteni kell, ugyanakkor az elkövetkezendő időkben ezek az energiafajták az ország fűtőanyag energetikai mérlegében valószínűleg nem képviselnek többet mint 5 %-ot - a vízenergiával együtt - és bár helyi jelentőségűek lehetnek, számottevőek nem lesznek.

A Szovjetunió jelenlegi széthullásával kapcsolatosan azonban az energia-termelés és az energia szállítás alakulása meglehetősen kiszámíthatatlan. A balti államok és Bjelorusszia területén számottevő szén, földgáz, kőolaj előfordulás nincs. Így ezek az államok teljesen importra, vagy nagyon nagy mértékben importra fognak szorulni. A leváló Ujraakna energiahordozókban gazdag, hatalmas szénmezője, fekete és barnaszén telepei, kőolaj és földgáz telepei vannak. A volt Szovjetunió európai részének itt vannak a lényegi

feketésén telepei. Ha Ukrajna - mint az e sorok írásakor látszik - kiválik a Szovjetunió volt köztársaságainak a szövetségéből, ez rendkívüli gazdasági problémákat jelenthet energetikai szempontból is a szovjet kötelékben megmaradt országoknak.

Következtetések

Közép-kelet-Európa országainak energia szükséglete a térség forrásaiból általában nem elégíthető ki sem jelenleg, sem a jövőben. Összességében vizsgálva a jelenlegi energia forrás struktúrában egyedül a szénfélések közelítik meg az önellátást a térségben. Természetesen az egyes országok között itt is lényeges ellátottsági különbségek vannak. Legnagyobb importhányaddal a szénhidrogének jelentkeznek. Kőolaj és földgáz szükséglet behozatali igénye országanként változó mértékben, de az 50 %-ot megközelítő átlagértékkel jelentkeznek, beleértve a Szovjetunió európai részét is.

A jövő alternatíváit tekintve a térségben maximális energiatakarékosságra kell törekedni, amelyre egyrészt meg van a lehetőség, mert e területen rendkívül energiafalu ipari létesítmények jöttek létre az idők folyamán, másrészt a folyamat be is indult, amennyiben ezen energiafalu üzemek nagy része már termeléképtelenné vált és a piaci világrendszerbe való bekapcsolódás révén gazdaságtalanná válása következtében termelését beszüntette. A szénhidrogének a lehető legnagyobb mértékben ki kell váltani az energiaforrások közül elsősorban a villamos energia termelésből. A szénbázisú hőerőművek elektromos áram termelését növelni kell, de oly módon, hogy az a környezetre további terheket ne jelentsen. A nukleáris erőműhálózat bővítését is kénytelen lesz a térség majdnem minden országának lakossága elfogadni, mert közeli perspektívában nem fognak energia ellátásukra más megoldást találni. A víziergia kihasználást az egyre fejlődő technika által adódó lehetőségekre támaszkodva tovább kellene fokozni a térségben, de igazán nagy vízerő kapacitások a térségben már nincsenek. Az egyéb alternatív energiaforrások hasznosítását csak nemzetközi összefogással és nemzetközi fejlesztéssel lehet megoldani, hiszen ezek a megoldások csúcstechnológiát igényelnek és kutatásaik igen tökeigényesek.

**Fontosabb nem fémes ásványi nyersanyag nemzetközi ellátottsági összehasonlítása
a környező országok vonatkozásában**

Ország	Perlit	Üveg- homok	Kvarcit	Tűzálló anyag	Kaolin	Bentonit	Kova- föld	Dolomit
Magyarország	1	1	2	2	2	2	1	1
Ausztria	3	3	3	1	2	3	3	3
Bulgária	3	3	3	3	2	3	3	3
Csehszlovákia	3	1	3	3	2	3	3	3
Jugoszlávia	3	1	3	3	2	3	3	3
Lengyelország	3	3	1	1	3	2	1	3
Olaszország	1	3	3	3	2	1	3	3
Németország	2	1	3	3	1	3	3	3
Románia	3	3	3	3	2	2	3	3
Szovjetunió	1	3	1	1	1	3	1	3

Magyarázat:

- 1 – Nagy ásványvagyonú, tehát jól ellátott, exportra képes országok.
- 2 – Közepes ásványvagyonú, tehát közepesen ellátott, nagyobb részben hazai termelést felhasználó, de önellátásra vagy átmenetileg exportra is képes országok.
- 3 – Kevés ásványvagyonú, tehát gyengén ellátott, nagyobb részben vagy egészen exportra szoruló országok.

Közép- és kelet-európai országok ásványi nyersanyagellátottsága

Ország	Szén	Szén- hidrogén	Bauxit	Rézérc	Ólom cinkérc	Vasérc	Mangánérc
Magyarország	Ön. C	Imp. B	Exp. B	Ön. D.	Ön. D	Imp. B	Ön. C.
Ausztria	Imp. B.	Imp. B.	Imp. A.	Imp. C.	Imp. B.	Ön. C.	Imp. A.
Bulgária	Ön. C.	Ön. C.	Imp. A.	Ön. C.	Imp. C.	Ön. C.	Imp. A.
Csehszlovákia	Exp. C.	Imp. B.	Imp. A.	Imp. B.	Ön. C.	Ön. C.	Imp. A
Jugoszlávia	Ön. C.	Ön. C.	Exp. C.	Exp. C.	Ön. C.	Ön. C.	Imp. A.
Németország	Exp. D.	Imp. C.	Imp. B.	Ön. C.	Ön. C.	Ön. C.	Imp. B
Románia	Ön. C.	Imp. B.	Imp. B.	Imp. B.	Imp. C.	Imp. B.	Imp. B.
Szovjetunió	Exp. D.	Exp. C.	Imp. C.	Exp. C.	Exp. C.	Exp. D.	Ön. C.
Lengyelország	Exp. C.	Ön. C.	Imp. A.	Exp. C.	Ön. C.	Ön. C.	Imp. A.

Magyarázat:

Exp. – Exportáló ország; Imp. = Importáló ország; Ön. – Önellátó v. közel önellátó ország;

Az ásványvagyon élettartama a jelenlegi termelési szinteken években: A = 1-5 év; B = 5-50 év

C = 50-500 év; D = 500 év felett

A táj, mint gazdasági erőforrás

A táj

A táj erőforrás szerepe egy ország vagy régió életében az idegenforgalmon keresztül realizálódik. Idegenforgalmi szempontból az egyik legmeghatározóbb tényező, amely önmagában is hatalmas idegenforgalmi vonzerőt jelenthet olyannyira, hogy országok, vagy vidékek gazdasági életének döntő részét képezheti, ld. pl. Alpok, görög szigetek, melegéövi tengeri szigetek, Kolorádó kanyon, stb. Hazánk ilyen tájbéli adottságokkal nem rendelkezik, e tekintetben szomszédaink egyikével sem kelhet versenyre. A táj azonban olyan helyeken is alapvető tényező az idegenforgalomban, ahol önmaga nem jelent elegendő vonzerőt a vendég számára, mert a táj adja meg azt a keretet, amelyben a vendég a szabadidejét tölti és ez tudatosan, vagy tudat alatt akkor is befolyásolja a vendég érzelmeit és kedélyállapotát, ha egyébként egész más célból kereste fel az adott helyet. Nekünk tehát éppen azért kellene különös gonddal vigyáznunk tájaink vonzerejére, mert e tekintetben szerények az adottságaink. A táj szépsége az idegenforgalmon keresztül gazdasági értékévé konvertálható, s erre azért érdemes fokozottan figyelni, mert ez befektetés nélkül adott ingyen pénzforrás, amelyet nem beruházással kell megteremtteni, csak vigyázva megőrizni.

Sajnos tájaink szépsége az elmúlt fél évszázad alatt rendkívüli mértékben romlott. A táj szépsége ugyanis a geológiai adottságokból, a rajta lévő növényvilágból, a vizekből, a táj színezetéből és a rajta levő építményekből tevődik össze. Ezeknek egy részére az elmúlt időszak alatt nem vigyáztunk, más részére pedig nem is vigyázhattunk. A tájat két nagy részre oszthatjuk idegenforgalmi szempontból, az egyik a makrotáj, amelyet a vendég utazás közben a vonatból, autóból repülőgépből lát, illetve a kilátóhelyekről élvezhet, és az úgynevezett mikrotájból, amelyik a mindenkori tartózkodási helyének néhány száz méteres körzetét jelenti, s amelynek folyamatosan a befolyása alatt van akkor is ha ezt tudja, vagy nem tudja. Másképpen kell gazdálkodni a makrotájjal, hiszen az elsősorban regionális feladat és csak hosszú távon és lassan befolyásolható, és másképp a mikrotájjal, amelyik kisebb közösségek, vagy egyes tulajdonosok hatókörébe tartozik és amelynek az alakulása néhány év alatt gyümölcsözővé válhat.

A makrotáj

A makrotájat legalapvetőbben a geológiai képződményei határozták meg. Egész más jellege van a magas hegységi, a tengerparti tájnak, vagy a síkvidéknek. Idegenforgalmi szempontból a legértékesebbek a magas hegységi tájak, valamint a hegyek és a tengerpartok találkozásai. Ilyenekkel hazánk nem rendelkezik. Ugyanakkor azt kell mondani, hogy makrotáj szempontjából hazánk igen változatos, hiszen középnagyágú hegyvidékek, benne sziklaképződményekkel, lágy dombvidékek és síkvidékek vizekkel egyaránt megtalálhatók. A makrotáj geológiai adottságait az emberi beavatkozás általában csak kis mértékben tudja befolyásolni, elsősorban a felszíni bányák vonatkozásában, amely tájmeghatározó elemeket, hegyeket rombolhat le. Ilyen tájmeghatározó rombolásra jellegzetes példa pl. a Vác fölötti Naszály hegynek, vagy a Bükk nyugati végén lévő Bélkőnek a cementipari célra történő elbányászása.

A geológiai adottságok mellett legmeghatározóbb tényezői a makrotájnak a táj színei. Ezzel az irodalmon és költészetén kívül nemigen szokás foglalkozni, pedig alapvetően határozza meg a táj hangulatát és ezen keresztül lényegesen befolyásolja a vendég kedélyállapotát is. Az élénk színű táj vonzó, kedvcsináló, a sötét, barna, tompa színű táj lehangoló, esetleg nyomasztó. A színek közül a makrotájban a kék és a zöld szín dominál, mindkettő dominanciája idegen forgalmi jelentőségű.

A kék szín sajnos ma már világszerte kékeszürkébe, vagy sötétzürkébe csap át, hiszen alapvetően a levegő tisztaságától függ. Valamikor ez a kék szín olyan meghatározó volt, hogy a művészeti és irodalmi alkotásokban címadó tényezőként szerepelt, pl. a Kék-Duna keringő, a Kék Adria, stb. A 60-as évek végén még Hollandiában "Kék ég Hollandia felett" címmel propaganda filmet készítettek, mert ekkor Európa fölött már sötét volt az ég a levegő szennyezettségétől, de Hollandia fölött még a tiszta Atlanti légtömegek domináltak és ott még az eredeti kék eget lehetett látni, ennek visszatükröződéseképpen pedig a vizek is mélykéknek tündek. Mára ez a helyzet megváltozott, az egész világon elszennyeződött a levegő, az a kék szín, amely valaha minden táj égboltjának a jellegzetessége volt, és amely a magas hegységekben a sötétkékbe, majd a majdnem fekete égbe csapott át ma már sehol nem tapasztalható.

A táj zöld színét elsősorban a rajta lévő vegetáció határozza meg. A tölvelek általában sötétebb, a lomblevelűek világosabb színt határoznak meg, még világosabb általában a rétes-legelő területeknek a színe. A táj zöld

színének is igen erős lehet a változatossága, ha a rajta lévő növényvilág változatos, ha az erdők, rétek és megművelt területek, valamint a megművelt területeket határoló bokrosok, cserjések, fasorok kellő gyakorisággal változnak. Hazánk makrotájainak leromlásban a döntő szerepet éppen ezen tényezőknek a kiirtása okozta, a TSz nagy táblásítás, majd az ezt követő óriás táblásítás a tájat épp az idegenforgalmi szezon nagy részében fosztja meg attól a zöld színtől és attól a változatosságtól, amely a tájat idegenforgalmi értékévé képes konvertálni. A mezőgazdaságilag művelt területek ugyanis az év nagy részében barnák vagy szürkék, a nagy és óriás táblák kialakítása pedig megszüntette azokat a tájat mozaikossá tevő és ezáltal a táj változatosságát formájában és színeiben növelő bokor és fasorokat, ligeteket, amelyek korábban a tájat szabdalták.

A makrotáj szépségét kivételesen az egyhangúsága is megadhatja, ha az a szemlélőben a végtelenség érzetét kelti (a végtelen tenger, végtelen hómezők, végtelen róna, végtelen búzamezők) az átlag emberben azonban még ez is csak rövid erejű hatást vált ki. Általában a változatosságot szeretjük a tájban, különösen, ha az harmonikus benyomást kelt. Az egyhangúságot a növényzet egyhangúságában sem szereti a szem, mert a természetes ökoszisztémák általában a fajok sokaságát foglalják magukba. Ez alól hazánkban talán csak a fenyvesek és a bükkösök kivételek, de a túl nagy kiterjedésű fenyves és különösen a túl nagy bükkös nyomasztólag hat, ha nincs legalábbis tisztásokkal megszakítva.

Az emberi szem a természetes tájban nem szereti a geometriai formákat sem, mert azok természetidegenek. Az elmúlt évtizedekben hazánkban számos helyen telepítettek vonalzóval tervezett erdősávokat, s különösen az Alföldön katonás rendben telepített nyárfásokat. Ezek nem hogy vonzóak lennének de inkább taszítóak, az idegenforgalom aligha számíthat arra, hogy a vendég az ilyen tájat hangulatosnak fogja találni. De nem találja hangulatosnak a nyílegyenesen futó főbb és mellékutakat, az egyenesre csatornázott patakokat, folyókat sem. Ellenben hangulatosnak keltenek az ésszerűen kanyargó, fákkal szegélyezett földutak, a természetesen meanderező, öreg fűzesekkel kísért patakok, folyók.

A mikrotáj

A makrotáj lehet szépséges, gyönyörű, csodálatos, elragadó, változatos, lenyűgöző. A mikrotájnak azonban hangulatosnak kell lenni. A makrotáj jellegét alapvetően a geológiája határozza meg, a mikrotájét elsősorban a növényzete.

A makrotájat a kék és a zöld szín uralja (havas tájon a kék és a fehér) a mikrotájban a legkülönbözőbb színek meghatározók lehetnek, a virágok, vagy a színeződő őszi lombzat. A makrotájától idegenek a geometriai alakzatok, a mikrotájban funkcionálisan indokolt, jól elhelyezett geometriai alakzat hangulatfokozó hatású lehet (pl. foglalt forrás, lépcső, pihenőhely), hiszen a mikrotájnak természetes része az ember is a maga kétkezi (de nem gépi) tevékenységével.

A mikrotájak (mert a vendég mindig azok sokaságával találkozik) percről-percre, óráról órára folyamatosan befolyásolják a vendég hangulatát. A tartós, folyamatos idegenforgalomnak nemcsak a szálloda és azok szolgáltatásainak a minősége, de a vendég mozgáskörzete mikrotájainak a minősége is alapfeltevétele. Idegenforgalmi szempontból tehát igen lényeges, hogy milyen a vendéget körülvevő növények összessége, vagyis a vendéget körülvevő növény-társulás. Bár ezek felismeréséhez botanikai képzettség szükséges, a különböző társulások a laikusokra is különböző benyomásokat gyakorolnak akkor is, ha bennük tudatosan nem fogalmazódik meg az, hogy túrájuk során különböző társulásokon mennek keresztül. Magyarországon igen sokféle, jellegében és hatásában erőteljesen különböző növény-társulás található, s a jól megválasztott séta - és túraútvonalak a vendégben az élménygazdagság érzetét erősítik, különösen ha e változatosságot még tudatosítjuk is benne. Sajnos hazánk természetes növény-társulásai nagymértékben megritkultak, vagy kerültek a kipusztulásra. Ez nemcsak rendkívüli tudományos veszteség, de számottevő idegenforgalmi veszteség is.

Idegenforgalmi szempontból kiemelt figyelmet érdemlő társulások az erdők. Az erdő idegenforgalmi értéke döntően függ annak természetközeli állapotától. Az akác-erdőknek (nem őshonos fafaj), a telepített nyárasoknak gyakorlatilag nincs idegenforgalmi értéke. Az őshonos erdőtársulások esetén kisebb a telepített erdő idegenforgalmi értéke mint a természetesen felújulté, kisebb a fiatal erdőé mint az öregé, kisebb a gazdasági autóutakkal összeszabdalté, mint az egybefüggő erdőterületé. Az erdők rekreációs piaci értéke egyre jobban növekszik, s ha e felismerést ügyesen kamatoztatjuk az idegenforga-

lomban való részesezés révén, az ebből eredő haszon a fatömegtermelesből eredő haszon vetélytársává válhat. Ehhez azonban az erdőt idegenforgalmi szempontból is művelni kell, mindenekelőtt a megfelelő idős állományok meghagyásával és kialakításával, valamint a különleges faegyedeknek a kellő gondozásával és meghagyásával. A különleges faegyedek mikrotájbeli értéke az erdőkön kívül is nagy.

A víz szerepe a tájban nemcsak a felszíni folyó- és állóvizeken keresztül hat az idegenforgalomra, hanem a táj nedvesség-állapotán keresztül is. Ugyanis minél nagyobb a táj nedvesség-állapota, annál frisebb, annál élénkebb, annál zöldebb annak vegetációja. Sajnos hazánkban épp a fő turistaszezonban az aszályos időszakok a dominálók, amelynek következtében a táj elszürkül, elbarnul és nagymértékben veszít idegenforgalmi vonzerejéből. A mikrotáj vonatkozásában azonban nagyon fontos szerepe van a felszíni vizeknek, a forrásoknak, a patakoknak, a tavaknak, a folyópartoknak. Hazánkban a háború előtt minden vízforrást - legyen az természetes forrás, vagy fúrt kút - a terület kezelői, illetve a helyi lakosság megfelelő tiszteletben és megfelelő gondozásban részesített. A forrásokat kiépítették, rendszeresen tisztították, a kutakat is kezelték, tisztították, karbantartották. A népességben élt az életadó víz iránt való természetes tisztelet. Sajnos az elmúlt évtizedek alatt ez a magatartás teljesen megváltozott, a forrásaink nagy része tönkrement, eliszaposodott, elszemetelődött, felújításukról, foglálásukról senki nem gondoskodott. A kutak nagy része ugyancsak tönkrement, rosszabb esetben szennyvíz-szikkasztóként használatos. A patakok, folyók partja rendkívüli módon elszennyeződött, a patakok vize szennyvízcsatornává vált, ráadásul a vízrendezés címén a patak és folyópartok természetes rendjét megbolygatva, azokat nagyon sok helyen kő- és betoncsatornává változtatták. Idegenforgalmi értéke pedig kizárólag a természetes ökoszisztémával határolt természetes vízpartoknak van. Ezek idegenforgalmi értéke azonban igen nagy, amelyet ésszerű kezeléssel nagyon jól lehet kamatoztatni. A hazai vízrendezési és folyószabályozási gyakorlat azonban a folyók és tavak idegenforgalmi hasznosításának a lehetőségét rendkívüli mértékben lerontja.

A táj felszíni geológiai érdekességei tekintetében hazánk szegényes. Nincsenek óriási sziklaletöréseink, hatatalmas sziklatüink, nincsenek vadregényes kanyonjaink. Ellenben nagy hatalom vagyunk a felszín alatti geomorfológiai képződményekben, átfolyó karsztbarlangokban, hévforrás barlangokban és

van néhány számottevő zombolyunk is. Magyarország barlangkincsei idegenforgalmi szempontból - talán az aggteleki cseppkőbarlangot kivéve - lényegében kihasználatlanok, pedig e tekintetben számottevő kincsekkel rendelkezünk. Barlangjaink közül bizonyítottan számosnak van gyógyhatása, hév-fürdős-barlangaink közül pedig a Budapest területén lévő rózsadombi barlangrendszerek világviszonylatban is különlegesek. Ezeknek az észszerű, a természetvédelmi körülmények figyelembevételével történő hasznosítása idegenforgalmunk egyik távlati lehetősége. Végül a tájnál kell megemlékeznünk egy olyan tényezőről, amelyik első pillanatban meglepőnek tűnik, hogy erőforrásként sorolható fel, ez pedig a csend és a nyugalom. Ma a világ zajterhelése olyan mértékű, hogy azok az eldugott zugok, ahol a zajterhelés lényegében a természetes zajterhelésre korlátozódik, piaci értékévé értékelődtek fel, amelyek idegenforgalmi hasznosítása, a csend és nyugalom után vágyók üdültetése révén számottevő gazdasági potenciált jelenthet éppen azoknak a vidékeknek, amelyeket elmaradott vidékeként tartunk számon, elsősorban Északkelet-Magyarország és Dél-nyugat-Magyarország területeinek.

*

A táj és az idegenforgalom

A tájbéli értékek eloszlása szempontjából Európa nem egyenletes. Az igazán idegenforgalmi értékű tájak elsősorban a nyugati blokk országaiban találhatóak, azok közül is a Földközi tenger melléki országokban, amelyeknek a tengerpartja rendkívüli idegenforgalmi értéket képvisel, továbbá azok a közép- és dél-európai államok, amelyekben a Pireneusok, az Alpok, a Kárpátok, a Dinári és a Balkáni hegység vonulatai ívelnek át. Lengyelország, a Balti államok, Bjeloruszlia, Ujrakna és Oroszország mint kontinentális síkvidékek igazán vonzó idegenforgalmi szempontból kiaknázható tájbéli értékekkel nem, vagy alig rendelkeznek, leszámítva néhány Fekete tengeri üdülőhelyet. A dél-európai, valamint közép-európai államok tájbéli természeti értékei rendkívüli idegenforgalmi erőforrást jelentenek. Ezek kapacitása azonban napjainkra már telítődött, aminek a következtében a természeti turizmust egyre több helyen kénytelenek mesterségesen, adminisztratív eszközökkel korlátozni.

Az idegenforgalom öngyilkos tendenciájú. Kiválasztja a területeket, oda először exkluzív idegenforgalmi létesítményeket telepít, az ezek nyomán meginduló turizmus önerősítővé válik, egyre több és több idegenforgalmi létesít-

mény, egyre több és több út szeli át a természetet, egyre több és több vendég fordul meg, amelyek végül is a táj eredeti szépségét lerombolják. Azokat az értékeket, amelyért eredetileg keresték fel: a táj képi szépségeit, a természeti szépségeit, a csendjét, a vizeinek a tisztaságát a felerősült turizmus lerombolja, ennek következtében az exkluzivitása megszűnik, tömegturizmus helyévé válik, amelyik végképp kegyeletdöfést ad az eredeti természeti értékeknek. Jól követhető ez a folyamat a legtöbb nyugat-európai felkapott idegenforgalmi helyen. S noha ezeken a helyeken a lakosság nagy részének fő bevételi forrása vagy legalábbis mint a mezőgazdasági kistermelők esetében fontos kiegészítő bevételi forrása a turizmus, számos nyugati államban már mozgalmak fejlődtek ki a turizmus korlátozásai érdekében, mert egyre jobban világossá válik, hogy az adott helyeken a természeti környezet maradandó, nem regenerálható károsodást szenved. Ezért várható, hogy rövidesen a kelet-közép-európai és keleti államokban is fel fog erősödni a turizmus a természetileg értékes területeken. Célszerű ennek várható hatásait megvizsgálni.

A természeti értékeket képviselő táj legnagyobb ellensége az autós turizmus, egyrészt azért, mert az utak a tájat összeszabdalják, az utak mentén létrehozott épületek, benzinkutak, szállodák, egyéb kiszolgáló épületek a táj egységét megbontják, maga az autósforgalom a levegő szennyezésével és zajszennyezésével teszi tönkre a környezetet, és végül, mert óriási tömegeket visz egy-egy természeti értékeket hordozó tájra, ahol a tömegek maguk a jelenlétükkel és mozgásukkal teszik tönkre a táj természeti elemeit. Közismert, hogy a mechanikai igénybevétel, a taposása az eredeti flórát nagymértékben tönkretesz, helyette a gyomnövények szaporodnak el olyannyira, hogy egy terület degradáltságának mértékét az ott megjelenő gyomnövények százalékos arányának a meghatározásával meg lehet határozni. A nyugati államokban a természetileg értékes területek nagy részén az autósforgalom korlátozott, és e korlátoknak határozott érvényt szereznek. A keleti államokban sok helyen elvi korlátozás van érvényben, de ezeknek a korlátozásoknak nem szereznek kellő módon érvényt és a várhatóan növekvő zűrzavar következtében e korlátozások érvényesítése a közeli jövőben még az eddiginél is kevésbé lesz lehetséges.

A szárazföldi tájakon a turizmusnak számos olyan fajtája ismeretes, amelyet korábban úgy tekintettek, mint természetkímélő turisztikai ágakat. Ide tartozik a kerékpározás, a lovaglás, a sízés, a sziklamászás, a gyalogturizmus,

valamint néhány sportág, mint pl. a sárkányrepülés. Az utóbbi időben azonban kiderült, hogy részben ezek tömegessé válása révén, részben az egyre újabb technikai segédeszközök következtében e korábban természetóvónak tekintett turisztikai ágak katasztrófális természetrombolást okoznak. A kerékpározásnál például elterjedt az ún. hegyi kerékpár használata amelyet kifejezetten úttalan terepre terveztek. Ez az elmúlt néhány évben terjedt el Amerikából Nyugat-Európába, máris katasztrófális következményekkel, mert a kerékpár a fűben nagyon kemény és nehezen regenerálódó mély nyomot hagy, a meredek lejtőkön való leereszkedésnél a fékezés megbontja a talajt és elősegíti annak az erozióját és legördülését. Ez már olyan méreteket öltött, hogy a legkedveltebb területeken komoly degradáció indult meg, amelynek következtében számos nyugati állam érintett önkormányzata már a kerékpározás korlátozásra kényszerül legalábbis a hegyes területeken.

A síelés szintén a tömegsporttá válása révén lett természetromboló. A lesiklópályák oly nagy számban épültek, hogy ma már a legtöbb helyen nem engedélyezik új lesiklópályák létesítését. A műanyag hó alkalmazása a lesiklás szezonját tolta ki a vegetációs időszakra, ezért a legtöbb helyen a műanyag hó alkalmazását leállították. Az új síszerű technikai eszközök, amelyek lehetővé teszik a fűves lejtőkön való lesiklást, óriási károkat okoznak a növényzetben és a talajban.

Azt lehetne hinni, hogy ha a természeti értékek szempontjából van ártalmatlan sport, akkor a sárkányrepülés az. Valójában kiderült, hogy a sárkányrepülés igen káros a természeti területekre, mert az állatok óriás ragadozómadárként érzékelik a sárkányrepülőt, így menekülnek előlük, olyannyira, hogy pl. Garnisch környékén néhány hónapon belül nyolc szarvas menekült halálba a sziklákon, mert azt hitték, hogy óriás madarak üldözik őket. A Svájci Alpokban, ahol a sárkányrepülés tömegsporttá vált, a természetvédők a fajösszetétel megváltozását regisztrálták: a mormoták elvándorolnak a sportolásra kijelölt területekről, a szirti sasok nem költenek és zavar lép fel a zsákmányszerző repülésben az olyan, amúgy is veszélyeztetett fajoknál, mint a vándorsólymok és a holló.

A sziklamászás is részben tömegsporttá válása, részben az új technikai segédeszközök miatt vált természettellenes sporttá. Akkumulátoros fúrókat, gyorsragasztókat és cementeket alkalmaznak eddig hozzáférhetetlen meredek falak feltárása végett. A sziklamászás miatt a hollók, sólymok, baglyok, csókák

és más madarak is elvesztették fészekrakó és táplálkozó helyüket. A sziklák alatti lejtőkön erózió lép fel amiatt, hogy önkényesen választják meg a mászás pontjához vezető ösvényeket.

A vízi turizmus különböző fajtáinak a veszélyessége régen ismert. Az eredetileg természetes tó- és folyópartokat a turizmus érdekében betonpartokká változtatták át, a természetes parti tájakat szállodasorok, parkírozók, utak, kempingek sora váltotta fel. Az állóvizek, a fürdőzők nagy számából eredő olaj- és szerves szennyeződést nem bírják kompenzálni, a motorcsónakok zaj- és olajterhelést okoznak, a legtöbb tóról ki is lettek már tiltva. A legutóbbi időkben a szörfözőkről is kiderült természetellenességük, mert a korszerű neoprén öltözékeknek köszönhetően télen is hasítják a vizeket, ahol nagy területeteken veszélyeztetik a vízimadarakat, aminek a következtében a szörfözők egész évben versenyben állnak a növények és az állatok életteréért.

Mindezek a tapasztalatok mostanáig nagyrészt szerencsére csak a nyugat-európai államok tapasztalatai voltak. A Kárpát medence környékére, valamint a Balkáni hegységre vonatkozóan azonban szinte bizonyos, hogy az elkövetkezendő években a turizmusnak nagymértékű és hirtelen fellendülése fog bekövetkezni. Ezekben a területeken még olyan állapotú tájak sokasága található, amilyeneket a nyugat-európai államok területén már nemigen lehet találni, ez nagy csábító erőt jelenthet az idegenforgalom számára. Ez az idegenforgalom, amely ezeknek az államoknak számottevő bevételt jelenthet, ugyanezen államok számára távlatilag veszélyes, ha nem ismerik fel idejében, hogy a természeti turizmusnak e természetközeli területeken csak megfelelő korlátok között és megfelelő szabályozással szabad teret engedni. Így mindezek előtt a értékes természeti területekre az autós turizmust nem szabad beengedni, vagy csak olyan körzetekbe szabad beengedni, amelyek mintegy puffer területekként szerepelhetnek az értékesebb területek védelme érdekében. Célszerű mindenekelőtt a nem tömeg jellegű turizmusra koncentrálni, mint amilyen a lovas turizmus, a vadászat, valamint az egészségügyi rekreációs és gyógyturizmus.

A lovas turizmus kialakítására azért lenne célszerű törekedni, mert a Kárpátok körzetében még lehetőség van hosszú, több napos, vagy néhány hetes lovaglótúra útvonalak kialakítására, és ugyanakkor a lovaglós turizmus a turizmusnak egy olyan drágább fajtája, amelyik magas jövedelmet eredményez, de megfelelően vezetett útvonalakkal kifejezetten természetóvó turizmusként valósítható meg.

A vadászat szintén elsősorban a Kárpátok és a Balkáni hegység területén érdekes, ahol kiváló vadállomány található, messze a nyugati blokk államainak területén található vadállomány fölötti minőségű trófeákkal. Különösen a szarvas, a vaddisznó, és a dám állomány az, amelyre vonatkozóan számottevő turizmus fejlődött ki már eddig is és fog továbbfejlődni a továbbiakban. Ráadásul Szlovákia és Románia területén még lehetőség van olyan állatok elejtésére is - pl. medve, farkas elejtésére - amelynek vadászatára máshol Európában már nincs lehetőség. A vadászathoz azonban megfelelő vadállomány is kell. E vadállomány Európa keleti blokkjának minden államában nagymértékben veszélyeztetett. Nemcsak azért, mert az eddigi vadászati és vadgazdálkodási rendszerek mindenütt fel fognak borulni és legalábbis ahogy Magyarország példájából következtetni lehet rá, nem egykönnyen fog kialakulni koncepciózus vadászati, vadgazdálkodási szabályozás, de azért is, mert e területeken óriási tömegek fognak elszegényedni az elszegényedésnek nem nyugat-európai, hanem keleti értelmében, ahol a mindennapi táplálék megszerzésének a megkönnyítésére előtérbe fog kerülni az ősi élelemszerzési mód, az orvvadászat. Ám e szegény néptömegek kezében ma nagyon sok modern, nagy tűzhatású kézfegyver van. Igen kérdéses, hogy a keleti blokk államai a közeljövőben várható orvvadászat hullámmal meg tudnak-e birkózni.

Hazánk idegenforgalmi szempontból közepes természeti adottságokkal rendelkezik. Nem versenyezhet a tengerparttal rendelkező országokkal, de a kárpáti vonulat, vagy a Balkáni hegység magas hegyeivel rendelkező országokkal sem. Idegenforgalmi előnye lehet a változatossága, valamint egyes területeinek máig viszonylagos érintetlensége. Itt elsősorban az elmaradottnak tekintett térségek — Borsod-Abaúj-Zemplén megye és az Őrség — jöhet ebből a szempontból számításba. Hasonlóan jó adottságaink vannak a vadászat területén is. Mindezek azonban csak akkor értékesíthetők hosszú távon, ha ezeket kellően koncepciózus, előrettekintő szabályozással a megfelelő mederbe tereljük. Sajnos, eddig nem nagyon sok jelét lehetett annak tapasztalni, hogy ilyen szabályozások megszületőben lennének.

A közoktatási törvény koncepciója

A j á n l á s

A Művelődési és Közoktatási Minisztérium ezennel közreadja a készülő törvény koncepciójának újabb változatát. A november 5-én közreadott kiadás óta számos fórumon megvitatták a koncepciót. Ezek tapasztalatai, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztériumhoz beérkezett írásos észrevételek alapján pontosítottuk a szöveget, illetve magyarázatot, indoklást fűztünk hozzá. Az új változat közreadása semmiképpen sem jelenti a vita lezárását, hanem éppen a párbeszéd folytatására ösztönöz.

A minisztérium a beérkező írásos észrevételeket az Oktatáskutató Intézzel és az Országos Közoktatási Intézettel elemezteti, és a koncepció továbbfejlesztésében, illetve a törvénytervezet elkészítésekor messzemenően figyelembe veszi.

A korábbi kiadások olvasói ezt a készséget a jelen változaton is tapasztalhatják. A koncepcióhoz tehát továbbra is hozzá lehet szólni.

A törvénykonceptió még nem jogszabálytervezet. De több, mint csupán a szabályozandó kérdések gyűjteménye. Tájékoztat arról, hogy a minisztérium milyen elvek szerint készíti el a jogszabálytervezetet. Ezért a koncepció szövegében vannak magyarázó részek (ezeket dőlt betűvel szedtuk), vannak irányelv jellegű megállapítások, amelyek a jogszabályban nyerne részletes és végleges megfogalmazást és vannak olyan megfogalmazások, amelyek már közel állnak a jogszabályi szöveghez. A műfaji keveredés szükségszerű és természetes velejárója ennek a közakarattal formált munkadokumentumnak, hiszen oktatáspolitikai célokat kell egyeztetni a társadalom és a szakma legkülönbözőbb rétegei között, és meg kell találni a mindenki számára legkedvezőbb megoldást. Az oktatáspolitikai célok és módszerek egyeztetését szolgálják az alternatív javaslatok is, amelyeket a beérkezett észrevételek alapján építettünk be a szövegbe.

A közoktatási törvény koncepcióját abban a reményben adjuk közre, hogy a köznevelés ügyéről való közös gondolkodásra ösztönzi a magyar társadalmat.

1992. január 10.

Dr. Dobos Krisztina
helyettes államtitkár

Első fejezet

ÁLTALÁNOS RENDELKEZÉSEK

(1) A közoktatásról szóló törvény meghatározza az országos közoktatási rendszert, és szabályozza a közoktatási rendszer keretébe tartozó nevelési intézmények (az óvodák, a diákmentlakásos intézmények, speciális nevelési és képzési intézmények) a nevelési-oktatási intézmények (az alap- és középfokú iskolák), valamint a szakmai szolgáltató és szakmai irányító intézmények létesítését, fenntartását, működését, igazgatását, törvényességi és szakirányú felügyeletét.

(2) Állami feladat a törvényben meghatározott országos közoktatási rendszer szervezése, a rendszer keretébe tartozó intézmények fenntartásának és működésének biztosítása és az intézmények által nyújtott pedagógiai szolgáltatások támogatása, valamint az intézmények törvényességi és szakirányú felügyelete. *(Államon értendő ebben az összefüggésben az állami szervek összessége, beleértve a helyi közigazgatás szerveit: az önkormányzatokat, valamint a központi állami szerveket pl. a minisztériumokat is).*

(3) Nevelési, valamint nevelési-oktatási intézményeket a központi állami szervek és a helyi önkormányzatok mellett - a törvényben meghatározott módon és feltételek szerint - más jogi személyek (pl. alapítványok, egyesületek, egyházak stb.) és természetes személyek is létesíthetnek és tarthatnak fenn.

(4) A nevelési, nevelési-oktatási intézményekben a nevelés és oktatás a lelkiismereti szabadság és a különböző világnézetűek közötti megbékélés elvén szerveződik.

(5) Az állam a nevelési, nevelési-oktatási intézményekkel kapcsolatos *igazgatási* feladatokat a helyi önkormányzatokról szóló törvényes rendelkezéseknek megfelelően a helyi önkormányzatok útján, a *törvényességi felügyeletet* köztársasági megbízottak útján, a *pedagógiai-szakmai felügyeletet* pedig a Művelődésügyi és Közoktatási Minisztérium, illetve a Művelődésügyi és Közoktatási Minisztérium felügyelete alá tartozó más állami szervek útján gyakorolja - a szakoktatási intézmények tekintetében az érdekelt szakminisztériumokkal egyetértésben.

(6) Az országos közoktatási rendszerbe tartoznak:

a) az iskoláskor előtti nevelés intézményei: az óvodák, a napköziotthonos óvodák és a korai fejlesztés intézményei;

b) az alapfokú nevelés és oktatás intézményei: az általános iskolák és az elemi iskolák, az alapfokú diákintézmények (diákotthonok, kollégiumok, internátusok);

c) a középfokú nevelés-oktatás intézményei: a gimnáziumok, az általános középiskolák, a szakközépiskolák és technikumok, a szakmunkásképző iskolák, valamint a középfokú diákintézmények (diákotthonok, kollégiumok, internátusok);

d) a speciális (gyógypedagógiai) nevelést és képzést igénylő, testi, érzékszervi, értelmi, beszéd fogyatékos, egyéb tanulási, illetve magatartási zavarban szenvedő gyermekek és fiatalok nevelését, képzését, pedagógiai kezelését ellátó nevelési és képzési nappali, napköziotthonos és intézmények;

e) más intézmények (pl. az általános művelődési központok, a nevelőotthonok, a gyermekotthonok, egyes egészségügyi intézmények, igazságügyi intézmények) keretében működtetett nevelési, nevelési-oktatási intézmények;

f) a különleges gondozást és ellátást igénylő 18 éven aluliakat nevelő és képző pedagógiai intézmények és szolgálatok (pl. logopédia, valamint az egészségügyben működő speciális pedagógiai szolgálatok);

g) az alapfokú művészetoktatás intézményei;

h) a különleges tehetségű gyermekek oktatását és nevelését végző speciális intézmények:

i) a tanórán kívüli nevelés intézményes formái (például diáksporthétfőket, művészeti szervezeteket, önképző köröket, a tehetséggondozás és a tehetséggondozás intézményei);

j) a költségvetésből támogatott pedagógiai szolgáltató, fejlesztő intézmények (pl. nevelési, pályaválasztási tanácsadó, pedagógiai intézet, tanulási képességet vizsgáló szakértői bizottság stb.);

k) a hiányzó iskolázottság kiegészítését szolgáló speciális ifjúsági és felnőttoktatási intézmények és az alapvizsgára, képesítő-, illetve érettségi vizsgára felkészítő felnőttoktatási intézmények;

l) a Területi Oktatásügyi Központok;

m) az országos szakmai szolgáltatásokat ellátó intézmények.

(7) A törvény hatálya alá eső nem állami, illetve nem önkormányzati nevelési, nevelési-oktatási és szolgáltató intézmények működéséhez szakhatósági engedély is szükséges, amelyet a művelődési és közoktatási miniszter ad ki. A szakhatósági engedély az érvényes jogszabályokban részletezett szak-

mai követelmények teljesülése esetén nem tagadható meg. Az iskolarendszer keretében működő, a Nemzeti Alaptantervet és a közoktatási vizsgarendszert figyelembe vevő, állami feladatot ellátó iskolák - függetlenül a fenntartótól - *elismert* oktatási intézmények. Az iskolarendszeren kívüli egyéb, szakhatósági engedéllyel rendelkező nevelési és oktatási intézmények (pl. alternatív pedagógiai rendszerekre épülő óvodák, iskolák) *engedélyezett* intézmények.

(8) A Magyar Köztársaság az államnak a nevelési-oktatási kötelezettsége körébe eső feladatait elsősorban a helyi önkormányzatok útján teljesíti. A helyi önkormányzatoknak a nevelési-oktatási intézmények fenntartására vonatkozó kötelezettségeit a helyi önkormányzatok és szerveik, a köztársasági megbízottak, valamint egyes centrális alárendeltségű szervek feladat- és hatásköréről szóló 1991. évi XX. törvény 96- 98. §-a szabályozza az alábbiak szerint:

a) Az iskoláskor előtti nevelés, az alapfokú (a tanköteles koron belüli) nevelés és oktatás, valamint a diákotthoni (kollégiumi) ellátás vonatkozásában az ellátás a helyi önkormányzatok (községi, városi, megyei jogú városi, fővárosi kerületi önkormányzat) kötelessége.

b) A középfokú oktatás és diákotthoni (kollégiumi) ellátás, a felnőttoktatás, az alapfokú művészetoktatás, az általános iskolai tanulmányok befejezését követően tovább nem tanulók tankötelezettségének teljesítése, a speciális pedagógiai ellátást igénylő kiskorúak oktatása, az alap- és középfokú iskolai tanulók képesség-, tehetség-, továbbá személyiség vizsgálatával és - fejlesztésével, pedagógiai tanácsadással kapcsolatos szolgáltatások vonatkozásában intézmény(ek) fenntartására kötelezett a megyei, illetve fővárosi önkormányzat abban az esetben, ha azt a helyi önkormányzat nem tudja vállalni.

c) A nemzetiségi középiskolák, valamint egyes speciális képzési célú iskolák (pl. művészeti középiskolák, érzékszervi fogyatékosok iskolái), valamint az alap- és középfokú oktatás és a speciális nevelés és képzés területén tantervi, értékelési és vizsgáztatási, valamint programfejlesztési szolgáltatásokat nyújtó szakintézmény(ek) fenntartása központi állami feladat.

(9) A helyi önkormányzati és egyéb állami szervek nevelés- és oktatásellátási kötelezettségüket más jogi és természetes személyek által fenntartott (pl. alapítványi, egyházi egyesületi stb.) intézmények útján is teljesíthetik, ha azok az intézmények a közoktatásnak a törvényben meghatározott alapfeladatait ellátják, beilleszkednek az országos képesítési és vizsgarendszerbe, és

megfelelnek a jogszabályok alapján megfogalmazott követelményeknek. A közoktatási alapfeladatokat átvállaló nem állami nevelési-oktatási intézmények fenntartóit ebben a törvényben és más jogszabályban meghatározott módon és mértékben normatív költségvetési részesedés illeti meg.

(10) Azt a nevelési, illetve a nevelési-oktatási intézményt, amelyiknek fenntartása közoktatási érdekből indokolt, de amelyet a fenntartó saját erejéből a jogszabályokban meghatározott követelményeknek megfelelően nem képes ellátni, fenntartójának, illetőleg fenntartó hatóságának kérelmére a művelődési és közoktatási miniszter egyszeri vagy rendszeres kiegészítő támogatásban részesítheti.

(11) Az önkormányzati tulajdont képező nevelési, valamint nevelési-oktatási intézmények és a működtetésükre szolgáló vagy az 1990. évi LXV. törvény 79. szakasza értelmében az önkormányzati törzsvagyon körébe esnek, és korlátozottan forgalomképesek. A nevelési, illetve a nevelési-oktatási intézmény elidegenítését, illetve más célú tartós használatba adását a művelődési és közoktatási miniszter megtilthatja, amennyiben az épület más célú felhasználása a nevelési- és oktatásellátást rontja, illetve az oktatáspolitikai célok megvalósítását veszélyezteti.

Második fejezet

MŰVELŐDÉSI JOG ÉS TANKÖTELEZETTSÉG

2. 1 Az intézményes neveléshez és oktatáshoz való jog

Az alkotmány értelmében minden magyar állampolgár és minden magyarországi adóalany kiskorú gyermekét megilleti az intézményes nevelésből és oktatásból való részesedés joga. Ezzel összefüggésben a gyermeket, illetve a szülőjét (gondviselőjét) megilleti

a) az ingyenes nevelési-oktatási ellátás a központi állami, illetve az önkormányzati óvodában, illetve iskolában a tankötelezettség határai között: azaz 5. életéve betöltésétől annak az tanévnek a befejezéséig, amelyikben 16. életévét betölti (a tanév kezdetét szeptember 1-jének, végét augusztus 31-nek számítva), illetve ezen túlmenően sikeres továbbhaladás esetén a megkezdett közpiskola befejezéséig. Az ingyenességbe beleértendő az intézmény alapszolgáltatásainak térítésmentes igénybevétele, teljes utazási költség térítés, részleges, illetve szociális helyzettől függően teljes tanszer- és étkezési támogatás, részleges, illetve szociális helyzettől függően teljes diákotthoni, illetve

napközi otthoni térítés;

b) a központi állami, illetve az önkormányzati iskolában ingyenes oktatás az érettségig, illetve az első szakképzettség megszerzéséig;

az a jog, hogy tanköteles korában megkezdett általános, illetve szakképző állami oktatási intézményekben tanulmányait a tankötelezettség idejére érvényes feltételek mellett befejezze;

c) az intézményes (óvodai) neveléshez való jog

A változat: 3 éves kortól önkéntes részvétellel,

B változat: 3-4 éves gyermekek számára ajánlottan, 5 éves gyermekek számára ingyenesen és kötelezően.

d) a szabad intézményválasztás joga:

az a jog, hogy a képességeinek, érdeklődésének, lelkiismereti meggyőződésének megfelelő óvodához, iskolatípushoz, iskolához hozzájusson. A rajta kívül álló okból hátrányban lévő - különösképpen a speciális nevelést igénylő sérült, a nyelvi és a szociális okokból hátrányos helyzetű - gyermeket megilleti a jog, hogy külön támogatással művelődési esélyhelyzetbe kerüljön. A szabad iskolaválasztás jogának érvényesülését az állam és a helyi önkormányzatok a lakosság települési viszonyaihoz és igényeihez igazodó vegyestantervű (komprehenzív) közoktatási intézmények, regionális és országos beiskolázású közép fokú szakképző intézmények fenntartásával, valamint a speciális képzési és nevelési, nemzeti és etnikai kisebbségi igények és szükségletek kielégítésére hivatott intézmények hálózatának fenntartásával, illetve a nem állami intézmények fenntartásához való hozzájárulással segíti elő.

e) az anyanyelvű írásbeliség elsajátításának joga:

a gyermeket megilleti a jog, hogy saját anyanyelvét jól ismerő pedagógusoktól elsajátíthassa anyanyelvének írásbeli kultúráját, továbbá a törvényben meghatározott keretek között anyanyelvén 3 éves korától óvodai nevelésben és iskolázásban ingyenesen részesedjék;

f) a magyar nyelvű írásbeliség elsajátításának joga:

a nem magyar anyanyelvű kiskorút megilleti a jog, hogy az állam nyelvének elsajátításához a szükségletével arányos támogatást az e célra rendelkezésre álló költségvetési forrásból megkapja;

g) a speciális neveléshez való jog:

a tartós egészségkárosodást szenvedett, illetve sérült, testi, érzékszervi, értelmi, beszéd fogyatékos, egyéb tanulási, illetve magatartási zavarban szen-

vedő gyermeket megilleti a jog, hogy szükséglete szerint megfelelő ingyenes speciális pedagógiai ellátásban részesüljön attól a legkorábbi életkortól, amikor a fogyatékoságot, illetve zavart megállapítják. Az ingyenességbe beleértendő az intézmény, szakszolgálat eléréséhez szükséges helyközi utazásiköltség- és szállásköltség-térítés a gyermek és kísérője számára, valamint a szülők számára szervezett gondozói tanfolyamok költségének térítése. A súlyosan sérült gyermeket megilleti a jog, hogy a sérülésének (fogyatékoságának) megfelelő intézményben 20. életéve betöltéséig elhelyezést nyerjen.

h) az egészséges környezethez és életmódhoz való jog:

minden gyermeket megilleti a jog, hogy a nevelési, nevelési- oktatási intézményekben megfelelő higiénés környezetben, biztonságos és egészséges élet- és tanulási feltételek között tevékenykedjék (pl. megfelelő légtérű, világítású, fűtésű, szellőzésű helyiségben tanuljon), napi munkarendjében az életkorának megfelelő szükséges pihenőidő, testmozgás, szabadidő és táplálék biztosításáért, továbbá megilleti a támogatott sportoláshoz való jog;

i) a művészi adottságok alapfokú kiműveléséhez való jog:

minden gyermeket megilleti a jog, hogy az adottságának felismeréséhez és gondozásához szükséges alapfokú művészetoktatásban szülei anyagi helyzetétől függetlenül részt vehessen.

j) a tehetség kiműveléséhez való jog:

minden tanulót megillet a jog, hogy a tehetségének gondozásához és kiműveléséhez szükséges intézménytípusban tovább tanulhasson, illetve ennek megfelelő speciális oktatási ellátásban részesüljön,

k) a diákszociális juttatásokhoz való jog:

minden óvodást, alap- és középfokú nevelési-oktatási intézményben tanuló gyermeket megillet a jog, hogy családi és anyagi helyzetétől függően ingyenes vagy kedvezményes étkezésben és tanszerellátásban, diákotthoni ellátásban, felzárkóztató pedagógiai ellátásban részesüljön.

2. 2 Tankötelezettség

A fejlett országokban a tankötelezettség általában 16 éves korig tart. Magyarországon a 16 éves korig tartó tankötelezettséget az 1985-ös közoktatási törvény deklarálja ugyan, de azzal a megszorítással, hogy "azt a tankötelest, aki az általános iskolát elvégezte és középfokú iskolába nem jár, illetőleg más oktatásban nem vesz részt, indokolt esetben a tankötele-

zetség alól fel lehet menteni". Eszerint a tankötelezettség ma az általános iskola elvégzésével - 14 éves korban - is teljesíthető. A tanulók fele csak szakmunkásképző iskolába jut be, ezek azonban többnyire csak részidőben iskolák, a tanulók szakmai gyakorlaton - vállalatoknál - töltik tanulmányi idejük 50-65 %-át. Ezt a gyakorlatot a nagyipari munkásképzés ideológiája hozta létre, és az iskolaépületek szűkössége tartja életben. A mai európai viszonyok között a 14 éves gyermekek ilyen típusú szakoktatása elavult, és a gyermeki jogokról szóló egyezményel ellentétben áll. A demográfiai hullámvölgy történelmi alkalom a teljes idejű iskolázás kiterjesztésére. Sürgeti ezt a megoldást az ifjúsági munkanélküliség növekedése is, amely leginkább a tanulatlan rétegeket fenyegeti. Kétségtelen azonban, hogy a motiválatlan tizenévesek iskolában tartása olyan pedagógiai problémákat vet fel, amelyek a magyar pedagógiát elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt váratlanul érik.

Az 5 éves korral kezdődő tankötelezettség az óvoda intézményének a közoktatási rendszer önálló elemeként való megerősítését jelenti. A közoktatási rendszer kiegészítését az óvodai előkészítő szakasszal az angolszász iskolarendszerek kedvező tapasztalatai indokolják, valamint azt is, hogy Magyarországon az óvoda jó pedagógiai hagyományokkal rendelkezik, és az ötévesek körében szinte teljes körű óvodai ellátási rendszer épült ki az elmúlt évtizedekben. Meg kell még jegyezni, hogy az óvoda kötetlenebb, játékos, a gyermek felé forduló, életmódot alakító módszereivel a szocializációs és a nyelvi hátrányok kompenzálásának jobb eszköze, mint az iskola.

A tankötelezettség kiterjesztése nem érinti az iskolába lépés jelenlegi rendjét. A gyermekek leghamarabb 3., legkésőbb 5. életévük betöltésekor lépnek óvodába, és addig maradnak ott, amíg iskolaéretté válnak. Az óvodai előkészítés elsősorban óvodában teljesítendő, ennek hiányában (és csak akkor) általános iskolában szervezett óvodai csoportokban, illetve erre a célra szervezett, óvónő által vezetett, speciális óvodai foglalkozások keretében.

(1) A tankötelezettség értelmében minden, a Magyar Köztársaság területén élő 5-16 év közötti gyermeket köteles szülője, illetve gondozója közoktatási intézménybe járatni.

(2) A tankötelezettség a gyermek 5. születésnapján kezdődik, és annak a tanévnek a végéig tart, amelyikben a tanuló 16. életévét betölti. (A tanév szeptember 1-től augusztus 31-ig tart.)

(3) A tankötelezettség teljesítését a gyermek óvodában, illetve óvodai rendszerű foglalkozásokon kezdi.

(4) A gyermek 5-7 éves kora között akkor lép az 1. osztályba, amikor iskolaéretté nyilvánítják. Az iskolaérettséget az óvoda, illetve az óvodai foglalkozást szervező iskola állapítja meg a művelődési és közoktatási minisztérium által kiadott irányelvek alapján.

(5) A tankötelezettség a 10. évfolyam elvégzéséig, illetve annak a tanévnek a végéig tart, amelyikben a tanuló 16. életévét betölti.

(6) A nevelési-oktatási intézmény kezdeményezésére a gyámügyi feladatokat ellátó szerv a tanuló tankötelezettségét indokolt esetben 18 éves korig kiterjesztheti.

(7) A tankötelezettség teljesíthető elismert vagy engedélyezett iskola látogatása útján, illetve - indokolt esetben - elismert iskolában nyilvántartott magántanulóként.

(8) A fenntartó a jelenlegi iskolarendszerben nem képezhető (súlyos fogyatékos) tanulót felmentheti a tankötelezettség alól a tanulási képességet vizsgáló szakértői bizottság véleménye alapján, megfelelő speciális intézménybe való beutalás mellett.

(9) Indokolt esetben (külföldi iskoláztatás, tartós betegség stb. címén) a tanuló felmenthető a nyilvános intézmény látogatásának kötelezettsége alól, és tankötelezettségét - átmenetileg vagy huzamosan - magántanulóként teljesítheti. Az intézménylátogatás alól az iskola igazgatója adhat felmentést. A magántanulói státusz folytatásának feltétele, hogy a tanuló évente egyszer az iskola által előírt tananyagból osztályozó vizsgát tegyen.

(10) Nem magyarországi adóalanyok gyermekei iskoláztatásának feltételeit külön jogszabályban a külügyminiszter és a művelődési és közoktatási miniszter együtt rendezi. Ide tartozik a Magyarországon tartózkodó menekültek neveléséről és oktatásáról való gondoskodás, valamint az itt letelepedett, külföldi adóalanyok gyermekei iskoláztatási feltételeinek törvényes rendezése.

2. 3 Ellátási kötelezettség

(1) Az intézményes neveléshez és oktatáshoz való jogok érvényesülését, valamint a tankötelezettség teljesítését az állam e törvényben meghatározott országos közoktatási rendszer megszervezésével, a közoktatási rendszer keretébe tartozó intézmények fenntartásával, illetve támogatásával, pedagógiai

szolgáltatások támogatásával, fejlesztésével, valamint az intézmények működésének törvényességi és szakmai felügyeletével biztosítja.

(2) Az 1991. év XX. törvény 96.§-a (1) bekezdése értelmében

— a községi, a városi, megyei jogú városi és a fővárosi kerületi önkormányzat köteles gondoskodni az óvodai, valamint az alapfokú, azaz a tanköteles koron belüli iskolai ellátásról. Köteles továbbá a finanszírozási rendszer függvényében a tankötelesek diákotthoni ellátásáról gondoskodni. Ezen belül a helyi önkormányzat óvodákról és legalább 6. osztályig iskolákról helyben köteles gondoskodni. Ellátási kötelezettségének eleget tehet saját intézmény(ek) fenntartásával, vagy más fenntartókkal való megállapodás alapján intézményi férőhelyek biztosításával. Amennyiben a helyi intézmény biztosításának hiányoznak a feltételei (pl. csak néhány gyermek van a községben), az önkormányzat köteles kijáró óvónőről, tanítóról, vagy a gyermekek összegyűjtéséről és iskolába szállításáról, illetve hazaszállításáról gondoskodni. 7-10. osztályos tanköteles tanulóinak iskoláztatásáról az önkormányzat gondoskodhat saját iskola (iskolák) fenntartásával, más fenntartókkal kötött megállapodás alapján intézményi férőhelyek biztosításával, illetve más önkormányzatok területén lévő iskolák fenntartásához való hozzájárulással. A szabad iskolaválasztás értelmében helyközi utazási költségtérítés illet meg minden tanulót, aki más önkormányzat területén lévő iskolába kér és nyer felvételt. A diákotthoni ellátás költségeit az önkormányzat az intézménynek teljes egészében köteles átutalni, s az intézmény azt köteles teljes egészében a diákotthon céljaira fordítani. A pénzügyi technikai részletekről külön rendelkezés intézkedik.

(3) Az 1991. évi XX. törvény 96. § (2) bekezdése értelmében

— a nemzeti és etnikai kisebbségek által lakott településen a helyi önkormányzat köteles nemzetiségi óvodai, illetve iskolai csoportot működtetni, illetve - legalább 8 igénylő esetén - anyanyelvű pedagógust alkalmazni. Azonos képesítésű jelentkezők esetén az önkormányzat köteles a nemzetiséghez tartozó pedagógust előnyben részesíteni. Az önkormányzat nemzetiségi tannyelvű iskolában más önkormányzat területén is iskolázhatja tanulóit. A más önkormányzat által fenntartott nemzetiségi tannyelvű iskolában iskoláztatott tanuló után az önkormányzat más célra nem felhasználható állami céltámogatást igényelhet.

(4) Az 1991. évi XX. törvény 97. §-a értelmében - ha a települési önkormányzat nem vállalja - a fővárosi, illetve a megyei önkormányzat köteles gondoskodni.

— a középfokú iskolai és diákotthoni (kollégiumi) ellátásról.

— az alapiskolát el nem végzett 18 éven aluliak kiegészítő oktatásáról, szakképzéséről, illetve foglalkoztatásáról,

— alapfokú művészetoktatási és speciális tehetséggondozó intézmények fenntartásáról,

— a beilleszkedési és tanulási zavarokkal küzdő kiskorúak speciális pedagógiai ellátásáról (pl. logopédiai ellátás),

— nevelési tanácsadó szolgálatról, továbbtanulási tanácsadó szolgálatról.

Ezen kötelezettségének a fővárosi, illetve megyei önkormányzat eleget tehet saját intézményének fenntartásával, illetve mások által fenntartott intézmények költségeihez való hozzájárulással.

(5) A fővárosi, illetve megyei önkormányzat köteles gondoskodni

— az egészségügyi intézményben tartós gyógykezelés alatt álló gyermekek alap- és középfokú oktatási ellátásáról;

- a sérült (testi, érzékszervi, értelmi- és beszéd fogyatékos) gyermekek korai (óvodáskor előtti) fejlesztéséről, óvodai, alapfokú iskolai és bentlakásos intézeti ellátásáról, valamint a sérülés (fogyatékoság) megállapításához szükséges szakértői tevékenységről;

— a középfokú iskolai felvételekkel összefüggő tájékoztató tevékenységről (továbbtanulási, pályaválasztási tájékoztatás);

— az iskolák és a pedagógusok munkáját megkönnyítő területi szakmai szolgáltatásokról (pl. iskolai könyvtárellátó tevékenység, szaktanácsadó szolgálat, továbbképzés, szakmai információs tevékenység).

(6) Az intézményfenntartó önkormányzatok az oktatásellátás közös megszervezésére helyközi oktatási önkormányzatot hozhatnak létre, amelynek az önkormányzatok közötti megegyezés alapján átadják a fenntartói felelősséget, jogköröket és az anyagi eszközöket. A helyközi oktatási önkormányzatok oktatásberuházási és céltámogatási kérelmeit a központi céltámogatások odaítélésekor előnyben kell részesíteni.

(7) Központi állami feladat:

— egyes országos beiskolázottságú középfokú szakképző intézmények fenntartása,

- a nemzeti kisebbségek anyanyelvű oktatásáról való gondoskodás,
- az etnikai kisebbségek speciális szükségleteiről való gondoskodás,
- a középfokú művészetoktatási intézmények fenntartása,
- a regionális és országos felvételi körzetű speciális gyógyítva-nevelő intézmények és szolgáltatások fenntartása,
- pedagógusképző intézmények és ezek gyakorló iskoláinak fenntartása, illetve a gyakorló helyekről való gondoskodás,
- a hazai neveléstudomány fejlesztése,
- a pedagógusok posztgraduális képzése és továbbképzése,
- a tantervfejlesztéssel és vizsgarendszerrel összefüggő kutató és fejlesztő munka megszervezése,
- a közoktatásügy helyzetének figyelemmel kísérése, hazai és nemzetközi vonatkozásban.

2.4 A nevelési, nevelési-oktatási intézmény alapítása és megszüntetése

(1) Nevelési, nevelési-oktatási intézményt alapíthatnak és fenntarthatnak természetes és jogi személyek. Az alapítás szándékát a helyi önkormányzatnak kell bejelenteni. Az önkormányzat köteles megvizsgálni vagy a Területi Oktatásügyi Központ szakértőjével megvizsgáltatni, hogy az alapítandó nevelési-oktatási intézmény megfelel-e a művelődési és közoktatási miniszter által kiadott, jogszabályokban rögzített szakmai követelményeknek. Ezek megléte esetén az engedély nem tagadható meg. Az engedélyezett iskolákban a tan-kötelezettség teljesíthető.

(2) A nem állami és nem önkormányzati (pl. alapítványi, egyházi, egyesületi) intézménynek teljes összegű állami támogatás jár, amennyiben részt vállal az állami ellátási kötelezettség, illetve a közoktatási alapfeladatok teljesítésében, s erre vonatkozóan az ellátásra kötelezett önkormányzattal meg-egyezik. A központi állami normatív támogatáson felül az önkormányzat a nem állami intézményt további támogatásában részesítheti.

(3) A lelkiismereti és vallásszabadságról szóló 1990. évi IV. törvény értelmében a művelődési és közoktatási miniszter hosszú távon megállapodást köthet a nevelési-oktatási alapítványokkal, illetve az iskolafenntartó egyházak illetékes főhatóságaival a közoktatási feladatokban való részvételről.

(4) Az önkormányzati nevelési, nevelési-oktatási intézmény megszüntetésének, illetve lényeges profilmódosításának tervéről a fenntartó önkormányzat köteles kikérni a Területi Oktatásügyi Központ szakvéleményét. Amennyiben a Területi Oktatásügyi Központ az intézmény fenntartását a közoktatási ellátás szempontjából indokoltnak tartja, az ágazati főhatóság elrendelheti az intézmény állami kezelésbe vételét vagy más fenntartó kezelésébe adását.

2.5 Az intézmények központi költségvetési támogatása

(1) Az államnak a neveléssel és oktatással kapcsolatos kötelezettség-vállalása az ellátási kötelezettsége körébe eső intézmények tanulólétszám, csoportlétszám, intézménytípus és épületparaméterek alapján megállapított *normatív költségvetési támogatásával* valósul meg. A normatív támogatás az intézmények alapfeladatainak ellátására szolgál, amelyet az 1991. évi XX. törvény értelmében az önkormányzat más célra nem használhat fel. Az alapfeladatok körét jogszabályok és nevelési-képzési irányelvek (pl. Nemzeti Alaptanterv, vizsgakövetelmények) rögzítik. Alternatív pedagógiai rendszerű, tan-köteleseket iskolázó intézmények esetében az önkormányzat eltekinthet a tartalmi irányelvek követelésétől.

(2) A normatív támogatás éves összegére vonatkozó javaslatot a művelődési és közoktatási miniszter tényleges költségigényének felmérése alapján, életkori és képzési szintek, valamint az egyes speciális költségnorma-igények (pl. kis iskolák, speciális nevelést igénylő tanulók) szerint differenciálva a költségvetési törvényben terjeszti az Országgyűlés elé. Normatív támogatás jár a szolgáltatásra kötelezett önkormányzatnak, illetve a szolgáltatást átvállaló fenntartók minden, a törvényben előírt pedagógiai szolgáltatása után is.

(3) A központi költségvetési támogatás átutalásának módja:

A változat: A központi költségvetési támogatást a Belügyminisztériumon keresztül a tanuló lakóhelye szerinti illetékes önkormányzat kapja meg, és az utalja át a képzést felvállaló iskolafenntartóhoz.

B változat: A Belügyminisztérium a központi költségvetési támogatást az intézményt fenntartó önkormányzatnak, illetve más fenntartók esetén a fenntartónak utalja át.

C változat: A tanulók a lakóhelyük szerint illetékes önkormányzattól az intézménybe való felvételi igazolás alapján központi költségvetési támogatásra jogosító utalványt kapnak, amelyet a nevelést-oktatást végző intézmény a

Pénzügyminisztérium által kijelölt banknál válthat be.

(4) A fenntartó a központi állami normatív támogatást saját forrásaiból kiegészítheti. Ha a fenntartó az általa fenntartott intézményt saját forrásból is támogatja, a más önkormányzat által nyilvántartott igényjogosult tanuló tényleges költségei és a központi normatív támogatás közötti költségkülönbötetet a tanuló lakóhelye szerint illetékes ellátásra kötelezett önkormányzattól, indokolt esetben központi állami iskolafenntartási alapból igényelheti.

(5) A közoktatási rendszer fejlesztésére rendelkezésre álló központi állami alapokból a művelődési és közoktatási miniszter címzett céltámogatást nyújthat nevelési-oktatási intézménynek, illetve intézményfenntartónak. A címzett céltámogatást a közoktatás-fejlesztési koncepció alapján a művelődési és közoktatási miniszter által kiírt pályázaton lehet elnyerni. A címzett céltámogatás felhasználását a művelődési és közoktatási miniszter ellenőrzi. A céltámogatások odaítélésénél előnyben részesülnek azok az önkéntes társulásra szerződő kistéleplülések, amelyek közös oktatási önkormányzatot hoznak létre tanulók alapellátásának biztosítására.

Harmadik fejezet

AZ ISKOLARENDSZER TARTALMI IRÁNYÍTÁSÁNAK ÉS FEJLESZTÉSÉNEK KONCEPCIÓJA

Az iskolarendszerben folyó oktatást tantervek és vizsgák szabályozzák. A magyar közoktatási hagyomány központi tanterveket és a szakképzést, illetve a középfokú általános képzést lezáró nyilvános vizsgákat ismer. Ennek a szabályozási rendszernek az 1948 előtti tanügyi jogi fejlődése nyomonkövethető a háború előtti oktatási törvénykezésben, valamint a Ratio Educationis óta kiadott központi tantervekben. Általános jellemzője volt, hogy a központi tantervek tantárgyakat és óraterveket is meghatároztak, iskolatípusonként megjelölték a nevelési és képzési célokat, évfolyamonként igen vázlatosan, megjelölték a tananyagot, és irányító jellegűek voltak. Ez azt jelentette, hogy az egyes iskolafenntartók (pl. a főváros, a nagy egyházak) a központi tanterv alapján elkészítették a saját, részletesebb tanterveiket. Emellett az iskolák - elsősorban a gimnáziumok - saját helyi tanterveket készítettek, alkalmazkodva saját pedagógiai céljaikhoz, diákjaik igényeihez. A gimnáziumok helyi tanterveiket (és a felhasznált tankönyvek jegyzékét) az évente megjelent gimnáziumi értesítőben közölték. A rugalmas

tantervi irányítást tankönyvpiac egészítette ki, a fenntartók joga volt eldönteni, hogy mely tankönyvek használatát engedélyezik iskoláikban.

1948. után az iskolarendszer tartalmi irányítása teljes egészében központi állami kézbe (s tegyük hozzá: a kommunista párt irányítása alá) került. Kezdetben a minisztérium, később annak a szakintézménye volt felelős az egyes részletesebb, rendeletileg minden iskola számára kötelezően előírt tantervek előállításáért. A tanterv továbbra is meghatározta az óratervet évfolyamonként és iskolatípusonként, pontosan előírta a tanítandó tananyagot iskolatípusonként, évfolyamonként és tantárgyanként, s 1978-tól évfolyamonként meghatározta a tanulókkal szemben támasztott követelményeket is. Ezzel szemben a vizsgák tekintélye, értéke és országos érvénye egyre inkább megkérdőjeleződött. Bár az érettségi vizsga az érettségi elnök révén nyilvános vizsga maradt, az érettségi elnöki intézmény állami szintű intézményből megyei szintűvé zsugorodott. Ma az érettségi elnököket a megye jelöli ki, és nem nyilvánvalók többé az érettségi elnökkel szemben támasztott szakmai követelmények. Korábban a gimnázimok követelményeinek egymás közötti kiegyenlítődését elősegítette, hogy a miniszter az érettségi elnököket az ország középiskolaiban tanító nagy tekintélyű igazgatók és tanárok közül jelölte ki.

A merev iskolaszervezet és az egységes tanterv életképességének illúzióját az 1978-as tantervi reform oszlatta el, amikor kitűnt, hogy a modern középfokú műveltség egy-egy tantárgya előírt követelményeit egyetlen középiskolás sem tudja minden tantárgyban azonos szinten teljesíteni. Az alternativitás igénye mellett felmerült újabb tantárgyakká szervezhető tananyagok tanításának igénye is. Ezeket az igényeket a korábban megszokott tantervi irányítással nem lehet kielégíteni. Mindazonáltal fontos, hogy az iskolarendszert a közös nevelési és képzési célok tartsák össze, hiszen a bizonyítványoknak országos érvényűeknek, s lehetőleg nemzetközileg elismerhető bizonyítványoknak kell lenniük, s emellett tükrözniük kell az iskolatípusnak megfelelő képzettségi színvonalat, függetlenül attól, hogy a tanuló milyen érdeklődésű, adottságú, mely tantárgyakban tud különlegesen magas teljesítményt elérni. Ezért meg kell határozni azt a közös műveltségmagot, amelyet a magyar iskolarendszer specifikusan, mint nemzeti műveltséget közvetít, s meg kell határozni azt a képzettségi színvonalat (képeségeket, készségeket), amelyek a magyar iskolákat végzett tanulókat az azonos mennyiségű iskolát végzett más országbeli tanulókhöz viszonyítják. Az iskolai műveltségnek ez az újszerű

meghatározása két, eddig ismeretlen dokumentumfajttával lehetséges: a Nemzeti Alaptantervnek nevezett kerettantervvel, és az egyelőre kidolgozásra váró vizsgarendszer követelményrendszerével. Kellő társadalmi egyetértés mellett kívánatos, hogy mindkét dokumentum törvényerőre emelkedjék, mint a magyar iskolák tartalmi működését szabályozó dokumentum.

A kerettanterv iskolafokként - elemi és alapfokú - képzési és nevelési célokat határoz meg, nem tantárgyanként, hanem az iskolai nevelés területei szerint (anyanyelv, matematika, idegen nyelvek, ember és társadalomismeret, természetismeret, művészetek, informatika, testi és egészségnevelés, családi, háztartási gazdasági ismeretek) lehetővé téve a hagyományos iskolai tantárgyak mellett új tantárgyak megfogalmazását is. Az iskolák a kerettanterv alapján maguk határozzák meg helyi tanterveiket, beleértve óraterveiket, amelyre nézve azonban a közoktatási törvény végrehajtási rendelete megkötéseket fog tenni annak érdekében, hogy a legfontosabb készségtárgyak és közismereti tárgyak minimális tanulmányi idejét garantálja. A kerettanterv nem zárja ki a központi állami tantervi dokumentumok készítését, min "típustervként" felajánlott szolgáltatást, de ezek nem lehetnek rendeletileg kötelező irányító eszközök.

A kerettanterv sokkal rugalmasabb "bemeneti szabályozást" jelent, mint a korábbi ismeretes központi tanterv. Ezt ellensúlyozza a koncepció szerint az egységes (standardizált) vizsgarendszer, amely részben a Nemzeti Alaptanterv, részben a gimnáziumi érettségi követelményrendszer alapján többszintű vizsgáztatást tesz lehetővé, garantáltan a képesítések egyenértékűségét, függetlenül attól, hogy a tanuló melyik iskolába járt, milyen tantárgyakat, milyen óraszámokban tanult. A kerettanterv és a vizsgarendszer együttesen teszi lehetővé a középfokú iskolázás differenciált, mégis átjárható rendszerének kifejlődését, az iskolák munkájának objektív és folyamatos ellenőrzését, az iskolák közötti egészséges verseny kialakulását, a tanulók számára igazságosabb, nyilvános és átlátható pedagógiai és képzési rendszer, iskolai követelményrendszer kialakulását.

3.1 Az iskolarendszer képzési szintjei

(1) Az intézményes nevelés és oktatás általános célja a gyermek sajátos adottságainak megfelelő képességek kibontakoztatása, szabadságra és jóakarató együttműködésre, egymás elfogadására, megértésére, tiszteletére védel-

mére nevelés, a természet, az épített környezet és a kultúra értékeinek tiszteletére nevelés, a demokratikus közéletre nevelés. Ezen belül:

(2) Az óvodai és az óvodai rendszerű nevelés és képzés célja, hogy

— kedvet ébresszen a gyermekben a közös tevékenység és az önálló alkotás, feladatvégzés iránt;

— kialakítsa az alapvető közösségi munka- és érintkezési formákat;

— célja továbbá a hátrányos helyzetű (elhanyagolt) gyermekek felzárkóztatása, elsősorban az önálló cselekvés, a figyelemkoncentráció, a beszéd- és értelemfejlesztés, a kez ügyesség és alkotókészség, valamint az egymás közötti érintkezés kultúrájának vonatkozásában;

(3) az elemi fokú (1-6. osztály) nevelés és képzés célja

— az alapvető erkölcsi szokások és közösségi érzelmek kialakítása,

— az emberi méltóság, az anyanyelv, a személyi és a köztulajdon, a természet és az épített környezet tiszteletére, szeretetére és védelmére nevelés;

— segítőkészségre, egymás iránti figyelemre és figyelmességre nevelés;

— a szokásostól eltérő, sérült vagy fogyatékos ember befogadására nevelés;

— a felelős és önálló cselekvésre és együttműködésre nevelés;

— a gyermek egyéni adottságainak, képességeinek feltárása és fejlesztése, alkotókedvének felébresztése;

— a szóbeli és művészi kifejezés és műértés képességének fejlesztése;

— az írásbeliség elemi készségeinek (olvasás, írás, számolás, képi ábrázolás, zenei olvasás-írás) alapos megtanítása;

— a művelt köznyelv használatára nevelés, a kultúrált érvelés elemi szabályainak megtanítása;

— a gyermek fejlettségének és érdeklődésének megfelelő, maradandó értékű szellemi alkotások élményszerű megismertetése;

— az elsajátítandó készségek szempontjából alapvető fontosságú ismeretek megtanítása;

— egészséges élet- és munkaritmus, az alapvető mozgáskultúra kialakítása, a mozgásigény fenntartása és kielégítése.

7. osztálytól a tankötelezettség határáig (7-10) osztály a nevelési célokban egységes, de képzési céljaiban differenciált iskolatípusok (tantervi ágak) megjelenésére kell számítani. Az iskolarendszernek ezt a képzési szintjét alsó középfokú szintnek nevezzük. Az alsó középiskolai nevelés lehet a tankötelezettséget lezáró nevelés (alapiskolai tantervi ág), gyakorlatias

középfokú általános műveltséget nyújtó középiskolai nevelés (általános középiskolai ág) szakmai előképzéssel vagy anélkül (szakközépiskola vagy általános középiskola), és végül lehet az elméleti és kultúrtörténeti mélységű középfokú műveltséget megalapozó gimnáziumi nevelés és képzés.

(4) Az alsó középfokú nevelés és képzés tantervi ágtól független közös célja, hogy

— az elemi fokon megtanított alapkészségek és képességek megszilárdítása;

— az önálló tanuláshoz szükséges értelmi és akaratú erők, tanulási szokások fejlesztése;

— egészséges, tevékeny magán, családi és közéletre, felelős együttműködésre és munkamegosztásra neveljen;

— demokratikus közéletre, a haza féltő és gondoskodó szeretetére, más népek és nemzetek, kisebbségek tiszteletére és megbecsülésére neveljen;

— a gyengébbek, elesettek, hátrányt szenvedők iránti segítőkészségre, szolidaritásra nevelés;

— a másság, a másként gondolkodás, a más világnézetű emberek elfogadására nevelés;

— az állampolgári műveltség alapját képező anyanyelvi, matematikai, idegen nyelvi készségek és képesség, történelmi és társadalmi, földrajzi és természettudományi ismeretek elsajátítása;

— az ügyesség, az esztétikai érzék és az alkotókészség fejlesztése gyakorlati és művészeti tevékenység által;

— az egyéni érdeklődésnek és a pályairányultságnak megfelelő általános képzés, illetve - legkorábban a 9. osztálytól - szakmacsoportos előképzés;

— a testedzés iránti igény felkeltése és kielégítése;

— a mozgáskultúra fejlesztése, az egészséges életmód szokásrendszerének megszilárdítása és tudatosítása.

Az alsó középiskolai képzésre épülnek a felső középiskolai tantervi ágak, a gimnázium és a szakközépiskola érettségire felkészítő szakasza, valamint a szakképzés különféle képesítéseket nyújtó intézményrendszere.

(5) A felső középfokú nevelés és képzés (11-13. osztály) célja, hogy

— kiteljesítse a középfokú általános képzést, illetve szakmai alapképzést,

— felkészítsen a felelős és önálló szellemi munkára,

— elsajátíttassa a felsőfokú tanulmányokhoz szükséges ismereteket és tanulási készségeket,

— felkészítsen az érettségi vagy a szakképesítéssel kiegészített érettségi vizsgára.

3.2 A Nemzeti Alaptanterv

(1) Az iskolarendszer képzési szintjei közül az elemi iskolafok és az alsó középiskolai fok számára a művelődési és közoktatási miniszter kerettantervet határoz meg, amely konkretizálja ezen iskolafokok közös képzési céljait, s ennek megfelelően útmutatásul szolgál a különböző fenntartó hatóságok által kibocsátott központi tantervei, valamint az iskolák helyi tantervei elkészítéséhez. A kerettanterv neve Nemzeti Alaptanterv.

(2) A Nemzeti Alaptanterv tartalmazza a demokratikus állam autonóm polgára számára szükséges nevelés és képzés alapvető céljait és tartalmi követelményeit, amelyeknek a Magyar Köztársaság területén működő iskolákban világnézeti, felekezeti, nyelvi, etnikai különbségektől függetlenül érvényesülniük kell. Az iskola állami elismerésének feltétele, hogy az iskola által elfogadott tanterv a Nemzeti Alaptantervben meghatározott képzési céloknak és tartalmi követelményeknek megfelelően.

(3) A Nemzeti Alaptanterv

— megfogalmazza azokat a demokratikus nemzeti és európai értékeket, amelyek a Magyar Alkotmányból és a Magyar Köztársaság által aláírt nemzetközi jogi és magatartási konvenciókból következően a Magyar Köztársaság valamennyi nevelési-oktatási intézményében a nevelő- és oktatómunka alapját képezik,

— meghatározza azokat a műveltségi területeket, amelyek a tankötelesek általános képzése során valamennyi iskola köteles tantervének kialakításakor figyelembe venni,

— meghatározza ezen műveltségi területekre vonatkozóan azokat a sajátos nevelési és képzési célokat, amelyekre a nevelő- oktató munkának irányulnia kell,

— meghatározza az egyes műveltségi területeken az elemi követelményszintet, megjelölve ezzel az iskolarendszer elemi szakaszának (1-6. osztály) sajátos képzési feladatát az alapfokú általános képzésben,

— meghatározza a tankötelezettség körébe eső közismereti oktatás képzési, nevelési és tartalmi követelményeit,

— meghatározza az alsó középfokú általános képzés közös követelményeit a differenciált középfokú oktatás keretei között,

— meghatározza az egységes vizsgarendszerben az Alapvizsga körében megvizsgálandó képességek és ismeretek körét,

— meghatározza az iskolázás elemi szakaszára (1-6. osztály) és alsó középfokúra vonatkozóan az egyes műveltségi területeken a képzésre fordítandó időarányokat.

(4) A Nemzeti Alaptantervet a művelődési és közoktatási miniszter dolgoztatja ki, és

A változat: A parlament a közoktatási törvény mellékleteként hagyja jóvá.

B változat: Az Országos Köznevelési Tanács javaslata alapján kormányrendelet hagyja jóvá.

C változat: Az Országos Köznevelési Tanács javaslata alapján a művelődési és közoktatási miniszter hagyja jóvá.

(5) A művelődési és közoktatási miniszter a Nemzeti Alaptantervhez a tantárgyak széles választékára - ajánlásként - mintatanterveket dolgoztat ki.

(6) A Nemzeti Alaptanterv alapján a művelődési és közoktatási miniszter kidolgoztatja az alapvizsga és az általános középfokú záróvizsga követelményrendszerét, értékelési rendszerét és folyamatosan gondoskodik a vizsgarendszer működtetéséről.

(7) A Nemzeti Alaptanterv alapján az iskolák kötelesek helyi tanterveiket a teljes tanulmányi ciklusra kidolgozni és közzétenni. Kötelesek továbbá biztosítani, hogy a tanuló a tanulmányait a közzétett tanterv szerint fejezhesse be. A helyi tanterv lehet a fenntartó által kidolgozott és előírt tanterv vagy annak adaptált változata, lehet országos szolgáltatásként kiadott mintatanterv vagy annak adaptált változata, illetve lehet az iskola vagy iskolaszövetség által kidolgozott tanterv. A helyi tantervre a nevelőtestület tesz javaslatot, s azt a fenntartó hagyja jóvá. A fenntartó ezen jogát átruházhatja az iskola igazgatójára.

(8) A Nemzeti Alaptanterv kerettanterv jellegéből értelemszerűen következik, hogy a gyógyítva nevelés intézménye az alaptantervben rögzített célokból annyit valósítanak meg, és olyan időhatárok között, amennyit növekedési lehetőségei és speciális igénye megengednek.

(9) A nemzeti-etnikai kisebbségek a Nemzeti Alaptanterv anyanyelvi, történelmi, földrajzi követelményeit saját nemzeti, illetve etnikai kultúrájukra kiterjesztve, Magyarország-ismeretet azonban nem mellőzve, azonos színvonalú műveltséget közvetítve valósítják meg.

3.3 Tantervi ágak és vizsgarendszer a középfokú oktatásban

A jelenlegi közoktatási rendszerben az alsófokú nevelés egyetlen intézménye a nyolcosztályos általános iskola. Az általános iskola négyosztályos alsó és négyosztályos felső tagozatra tagolódik. Elvégzése elvileg bármilyen középiskola-típusban továbbtanulásra jogosít. A fogadó középfokú iskola azonban jogosult eldönteni, hogy kit vesz fel, ezért az általános iskola képzési színvonala lényegében meghatározza, hogy onnan milyen középfokú iskolatípusba nyerhet a tanuló felvételt. Mivel az általános iskolai bizonyítványok egyenértékűségére jelenleg semmiféle bizonyíték nincs, a középfokú iskolák jelentős része felvételi vizsgához köti a tanuló felvételét, különösen akkor, ha az iskolába túljelentkezés van. A közoktatási törvény ezen a helyzeten nem tud változtatni. Ellenben leszögezi, hogy a tankötelezettség - az általános iskolával azonos feltételek mellett - többféle tanterv-ágban teljesíthető, s ezek elvégzése a továbbhaladás szempontjából az általános iskolával elvileg azonos jogosultságot jelent. Ez lehetővé teszi, hogy az általános iskolák - ha erre igény van - a jövőben 7. osztálytól kezdve vegyes tantervű (komprehenzív) iskolaként működjenek, hogy a beiskolázási körzetükben élő tanulók eltérő érdeklődésének, képességeinek megfelelően párhuzamos tanulócsoportokban differenciált képzést nyújtsanak. Ez egyben azt jelenti, hogy a törvény nem támogatja a tantervi differenciálást a 7. osztály előtt.

A tantervi ágak differenciálódása nyilvánossá fogja tenni az általános iskolák képzési céljai között ma is meglévő burkolt különbségeket, ami társadalmi szelekcióval is együtt jár. A társadalmi szelekció nem kívánatos, de törvényes úton nem akadályozható meg. Hosszabb távon azonban a differenciált középfokú képzés törvényi rögzítése lehetővé teszi, hogy a különféle iskolatípusok (tantervi ágak) kialakítsák a maguk sajátos pedagógiai és képzési profilját, nyilvánosságra hozzák ezeket, valamint követelményeiket, s eredményeiket a képzési profiljukhoz igazodó vizsgával igazolják. A differenciált középfokú oktatási rendszerben differenciált vizsgarendszerrel lehet biztosí-

tani a már megszerzett tudás elismerését, ami feltétele az iskolatípusok közötti átjárhatóság megteremtésének. A vizsgarendszernek standardizálnak kell lennie, vagyis a különböző iskolákban letett vizsgák egyenértékűségét garantálni kell. Ez teszi lehetővé, hogy a továbbtanulás irányában nyitott iskolatípusok elismerjék az alacsonyabb szintű tantervi ágban megszerzett tudást, mint a továbbtanuláshoz szükséges tudást, amit ki kell egészíteni a magasabb szintű tantervi ágban való továbbhaladáshoz. A vizsgarendszer és a tantervi ágak várhatóan a következőképpen fognak alakulni.

3.3.1 A középfokú általános képzés tantervi ága

A középfokú képzésben három tantervi ágot határozunk meg a Nemzeti Alaptantervhez, valamint a Nemzeti Alaptanterv alapján kifejlesztendő vizsgához, illetve az érettségi vizsgához való viszonyuk alapján. Ezek a tantervi ágak csak az általános képzés tekintetében differenciálnak. Kiegészülhetnek szakmai alapképzéssel, illetve középfokú szakképzéssel, s ebben az esetben a bennük szerezhető képesítő vizsga általános műveltséget igazoló része az alábbiakban meghatározott vizsga. A szakképzés típusait és a szakképesítések elnevezését a szakoktatási törvény határozza meg.

(1) **Alapiskolai tantervi ág:** A tanulók adottságaihoz és fejlődési üteméhez igazodó képzés, amelynek célja a tankötelezettség határain belül a tanulót eljuttatni saját fejleszhetőségének maximális szintjére. Az alapiskola a tanulók adottságainak és saját lehetőségeinek függvényében a Nemzeti Alaptanterv alapszintű követelményeire, alapvizsgára készít fel.

(2) **Általános középiskolai tantervi ág:** a Nemzeti Alaptantervhez kapcsolódó általános középiskolai záróvizsgára készít fel.

(3) **Gimnáziumi tantervi ág:** érettségi vizsgára készít fel.

3.3.2 A Nemzeti Alaptantervhez illeszkedő egységes vizsgarendszer koncepciója

Egységes vizsgarendszeren a tantervi ágak szerint differenciált és összehangolt (külső ellenőrzés alatt álló) vizsgák rendszerét értjük, olyan vizsgák rendszerét, amelyek tartalmukban, követelményeikben, értékelési normáikban országosan egységesek, országosan elismert képesítő bizonyítványokat adnak. Ma Magyarországon nincs egységes vizsgarendszer, bár vannak központi képesítő vizsgák: nevezetesen ilyenek a középfokú kép-

zést lezáró vizsgák, mint pl. a gimnáziumi és a szakközépiskolai érettségi. Az egységes vizsgarendszer megteremtéséhez - akárcsak a Nemzeti Alaptanterv kimunkálásához - mindenekelőtt az egyes vizsgatípusok követelményrendszere tekintetében szakmai és társadalmi megegyezésre van szükség, amelynek kimunkálása hosszabb folyamat. A vizsgarendszer kidolgozása továbbá jelentős - ma még hiányzó - értékelési szakmai kapacitást, intézményi hátteret, fejlesztést igényel. Ez a fejlesztés azonban nem kerülhető meg, ha a középfokú iskolázásban a társadalmi mobilitást biztosító átjárhatóságot meg akarjuk valósítani.

Az alább vázolt egységes vizsgarendszer-koncepció lényege, hogy a képesítési szintekhez vizsgatípusok (alap-, közép-, felsőfokú) tartoznak. Egy-egy vizsgatípus (pl. érettségi) több tantárgyi vizsgából áll, amely vizsgák egy része kötelező tantárgyi vizsga (pl. anyanyelv, matematika), másik részük kötelezően választható egyes kiemelt műveltségi területekről (pl. ember és társadalom, idegen nyelvek), harmadik részük szabadon választható a Nemzeti Alaptantervben felsorolt műveltségi területek tantárgyaiból. Egy-egy tantárgyban több vizsgaszint meghatározására van szükség (alapfokú, középfokú, felsőfokú vizsgaszint meghatározására), amelyek közül az alapszint a minimális állampolgári műveltséget, a középszint a középfokú általános (laikus) műveltséget, a felsőszint a szakirányú továbbtanuláshoz szükséges tantárgyi tudást igazolja.

Az egyes vizsgatípusokon belül az alap- és középfokú tantárgyi vizsgák, illerve a közép- és felsőfokú vizsgák keveredhetnek, s bizonyos kötöttségek mellett a tanuló egyéni választására kell bízni, hogy milyen tárgyakból tesz alacsonyabb, milyen tárgyakból tesz magasabb szintű vizsgát. A választási szabadság annak elismerése, hogy nem tudhatunk mindnyájan mindent egyformán jól. A művészeti vagy tudományos érdeklődésű érettségizett ember műveltsége és a gyakorlati érdeklődésű érettségizett ember műveltsége nem egyforma ugyan, de egyenértékű.

Az egységes vizsgarendszer alapelvei a következők:

— A vizsga nem kötelező, viszont magasabb értékű, mint az iskolalátogatást igazoló végbizonyítvány,

— A sikeresen letett vizsga iskolai végzettséget igazol, ennek megfelelően továbbtanulásra jogosít (a felvevő intézmény felvételi szabadságának korlátozása nélkül),

— Bármely vizsgatípus lehető részletekben (egyes vizsgák előbb, más vizsgák később, akár felnőttoktatás keretében történő felkészülés után is),

— A magasabb szintű vizsgatípus követelményeinek teljesítésébe - törvényben meghatározott feltételek között - beszámítható az alacsonyabb vizsgatípusban megszerzett tantárgyi vizsga, ha annak foka megfelel a magasabb vizsgatípusban előírt vizsgafoknak (pl. az általános középiskolai záróvizsgán megszerzett középfokú matematika vizsga elfogadható egy nem természettudományi irányultságú érettségi vizsga részeként, ha a jelölt más tárgyakban teljesíti az érettségi vizsgára előírt felsőfokú vizsgákat). Ez a modulrendszer teszi majd lehetővé, hogy az érettségi színvonalának csökkenése nélkül olyanoknak is alkalmuk legyen pályakorrekcióra, akik nem gimnáziumban kezdték tanulmányaikat.

— Valamennyi vizsgatípus általános műveltségi vizsga (is), azaz mind-egyiknek a Nemzeti Alaptantervben meghatározott műveltségi területek leg-
alább feléről választott tantárgyi vizsgákból kell állnia.

— A vizsgák a 10. évfolyamtól kezdve tehetők le, a magasabb szintű vizsgák esetében törvényes rendelkezéseknek megfelelő számú kurzus (félév, tanév, óraszám) elvégzéséhez lehet kötni a vizsga letételét.

— A vizsgák tematikájának, követelményrendszerének, az értékelés mód-
szereinek (pl. a szóbeli és írásbeli vizsga arányának, az elméleti és gyakorlati vizsga arányának, a különféle feladattípusok arányának) meghatározása, valamint az értékelés kritériumainak, az osztályozás normáinak, standard-
jainak kidolgozása állami feladat, amelyet országos szakintézmény(ek) út-
ján kell ellátni. A követelményrendszernek és az értékelés kritériumainak
társadalmi egyetértésen kell alapulnia.

— A vizsgákat az iskolákban kell szervezni, a tanuló tanárainak jelen-
létében és részvételével. A tanárnak közre kell működnie az értékelésben.

— A vizsgáknak nyilvánosságot kell biztosítani: a tanulónak ismernie
kell legalább egy évvel a vizsga előtt a vizsgaanyagot, a vizsgáztatás mód-
szerét, az értékelés kritériumait és az osztályozás normáit. Biztosítani kell,
hogy a vizsgákat az iskolán kívüli, állami megbízásból jelenlévő vizsgafe-
lügyelő (pl. érettségi elnök) felügyelje. A vizsgafelügyelő jogosult a tanuló
egyéb munkáinak megtekintésére, a teljes vizsgadokumentáció megismerésé-
re.

— Azok számára, akik tanulmányi pályájukat módosítani kívánják, biztosítani kell, hogy az országos vizsgákat letegyék akkor is, ha nem jártak olyan iskolatípusba, amelyik az adott vizsgatípusra felkészít. Elsősorban ilyen vizsgafelkészítő funkciója lesz a felnőttoktatásnak, ami - ebben a formában - valóban a társadalmi mobilitást szolgálja, de úgy, hogy megszabadulunk a dolgozók iskolája jelenlegi hamis koncepciójától, melynek eredményeképpen alacsonyabb követelmények mellett azonosan jogosító bizonyítványok keletkeznek az árnyék iskolarendszerben.

— Az egységes vizsgarendszer a nappali képzésben is lehetővé teszi, hogy a tanuló a magasabb tantervi ágban korábbi tanulmányainak beszámításával folytathassa iskoláit.

A törvénykoncepció a Nemzeti Alaptantervhez és a megjelölt tantervi ágakhoz kapcsolódóan a következő közismert vizsgatípusok bevezetését (ki-fejlesztését) javasolja:

(1) **Alapvizsga:** legalább 10. évi iskolába járás után lehető, a minimálisan elvárható állampolgári műveltséget igazoló vizsga, a Nemzeti Alaptantervhez kapcsolódó, alapszintű vizsga, amely 3-5 műveltségi területen letett alapfokú vizsgából áll. Továbbtanulásra jogosít az általános középiskolai (szakközépiskolai) tantervi ágban a fogadó iskola által meghatározott feltételek mellett (pl. különbözeti vizsga, alacsonyabb osztályba való felvétel).

(2) **Általános középiskolai záróvizsga:** 10-12 év iskolába járás után lehető, középfokú általános műveltséget igazoló, a Nemzeti Alaptantervhez kapcsolódó középszintű vizsga, amely legalább öt műveltségi területen letett alap- és középfokú vizsgából áll. Gimnáziumi, igényesebb szakmákban szakközépiskolai képesítő évfolyamokon való továbbtanulásra jogosít a fogadó iskola által meghatározott feltételek mellett (esetleges különbözeti vizsga, alacsonyabb évfolyamba való felvétel).

(3) **Érettségi vizsga:** 12 vagy 13 évi tanulás után megszerezhető középfokú általános műveltséget és egyetemi továbbtanulásra való alkalmasságot igazoló felső-középszintű vizsga, amely legalább öt műveltségi területről választott, legalább hat (hét?) tantárgyból letett közép- és felsőfokú vizsgákból áll. Ezek közül anyanyelvből és legalább két választott tárgyból felsőfokú vizsgát kell tenni.

(4) A szakképzés szakma specifikus képesítő vizsgáit - a közismereti vizsgák figyelembevételével - a szakképzési törvény határozza meg.

(5) az érettségi vizsga bármilyen felsőfokú oktatási intézményben továbbtanulásra jogosít, a felsőfokú tanintézet felvételi döntési jogát nem csorbítva.

3.4 Intézménytípusok (iskolatípusok)

A rugalmas (kerettantervvel és vizsgarendszerrel befolyásolt) tartalmi irányítás lehetővé teszi, hogy a jelenlegi iskolaszervezet, és a középfokú iskolatípusok merev, zsákutcába futtató tagoltsága oldódjék, s a helyi szükségleteknek, a tanulók érdeklődésének, az iskolák pedagógiai lehetőségeinek megfelelő intézménytípusok jöjjenek létre. Mindez nem jelenti a jelenlegi iskolaszervezet lebontását. Annál kevésbé, mivel hisszük, hogy a nyolcosztályos általános iskolában olyan társadalmi érték testesül meg, amelynek védelme távlatilag is érdek. A háború előtt a kontinensen jellemző 4+8 osztályos iskolaszervezet mára a Rajnától nyugatra és Skandináviában teljesen eltűnt, s átadta a helyét egy 6+3+3 osztályos iskolaszervezetnek, amely korábban csak az angolszász iskolarendszerekre volt jellemző.

A német nyelvterületen is megfigyelhető az 5-8. osztályban a tantervi ágak közeledése. Ma Angliában lényegében 11 osztályos általános iskoláról, Svédországban és Finnországban 9 osztályos, Olaszországban 8 osztályos egységes általános iskoláról lehet beszélni. A magyar iskolarendszer pedagógiai elmaradottsága miatt aligha akadályozható meg, hogy a magasabb szintű tantervi ágak (elsősorban a gimnázium) lefelé terjeszkedjenek. Ugyanakkor a helyi igényekhez igazodó vegyes tantervű (komprehenzív) általános iskolák és általános középiskolák, valamint vegyes képzési szintű szakközépiskolák alakulásának öröndetes kezdeményei láthatók. További, ígéretes fejlődési tendencia az olyan területi iskolaszövetségek alakulása, ahol egy középiskolához több általános iskola csatlakozik úgy, hogy a középiskola segít megszervezni az általános iskolában a gimnázium felé orientálódó tanuló számára az emelt szintű nyelvi és matematikai képzést, felidézve a nagy hagyományú partikula rendszert, amelyben az algimnáziumok egy-egy főgimnáziummal él, egymást kölcsönösen termékenyítő pedagógiai kapcsolatban álltak.

A spontán fejlődés megkívánja a meglévő iskolatípusok mellett megjelenő új intézménytípusok törvényesítését. A törvénykoncepció a következő intézménytípusok meghatározását (elnevezések használatát) javasolja:

(1) **Óvoda:** 3-6 éveseket nevelő nevelési intézmény, amely 5 éves kortól tankötelesek nevelését végzi.

(2) **Elemi iskola:** legfeljebb 6 évfolyammal működő 6-12 éveseket iskolázató általános iskola.

(3) **Általános iskola:** legalább 7, legfeljebb 10 évfolyammal működő, (7. osztálytól esetleg több tantervi ággal, pl. alapiskolai és általános középiskolai vagy gimnáziumi ággal) működő, egységes vagy vegyes tantervű, általánosan képző iskola, amelyben fel lehet készülni az alapvizsgára, vagy az alapvizsgára és a középiskolai vizsgára.

(4) **Általános középiskola:** A 7. évfolyamtól a 10-12. évfolyamig iskolázó, vegyes tantervű (több tantervi ággal működő) általános képzést és esetenként szakmai alapképzést is nyújtó középfokú iskola (pl. általános középiskolai és gimnáziumi, alapiskolai és általános középiskolai, alapiskolai és szakmunkás-képző ággal).

(5) **Gimnázium:** Az 5. vagy 7. vagy 9. évfolyamtól a 12. vagy 13. évfolyamig iskolázó, érettségi vizsgára felkészítő iskola.

(6) **Szakközépiskola:** A 9. évfolyamtól iskolázó, szakmacsoportok mentén szerveződő egységes vagy vegyes tantervű (több tantervi ággal működő) iskola, amelyben a 10. évfolyamig a Nemzeti Alaptantervnek megfelelő általános képzés és szakmai elméleti és gyakorlati képzés a 11. évfolyamtól elsősorban szakmaspecifikus képzés folyik, ami egyes tantervi ágakban az általános középiskolai záróvizsgára való felkészítéssel egészül ki. Az intézmény nevében viseli a szakképzési ág megnevezését.

(7) **Szakmunkásképző Intézet:** A 9. évfolyamtól iskolázó szakmacsoportok mentén szerveződő, szakmunkás-képesítést adó középfokú iskola, amely a Nemzeti Alaptanterv törvénybe iktatása után a szakközépiskolába integrálódik annak egyik tantervi ágaként. Az intézmény nevében viseli a szakképzési ág megnevezését.

(8) **Szakiskola:** A 9. évfolyamtól iskolázó, szakmák szerint szerveződő, alapképzésű szakképesítést adó iskola, amely a Nemzeti Alaptanterv törvénybe iktatása után a szakközépiskolába integrálódik annak egyik tantervi ágaként. Az intézmény nevében viseli a szakképzési ág megnevezését.

(9) **A speciális nevelés és képzés intézményeivel** nevükben viselik a speciális képzés jellegének és a képzés szintjének meghatározását (pl. Vakok Általános Iskolája és Nevelőotthona). A súlyosan értelmi fogyatékosokat ne-

velő, képző intézmény *foglalkoztató* iskola, az értelmi fogyatékosok alapfokú szakképzését ellátó intézmények *alapfokú szakiskolák*, nevükben viselik a szakképzési ág nevét.

(10) Az *alapfokú művészetoktatás intézményei művészeti alapiskolák*. A művészeti alapiskolák a művészeti szakközépiskolák előképző intézményei.

Negyedik fejezet

A TANULÓ ÉS A SZÜLŐ

4.1 A tanulók jogai és kötelezettségei

(1) a nevelési-oktatási intézmény a beiratkozott tanulójaival tanulói jogviszonyt létesít.

(2) A **tanuló joga**, hogy

— képességeinek és érdeklődésének megfelelő iskolatípusba beiratkozzék,
— válasszon - érdeklődésének megfelelően - a választható tantárgyak, foglalkozások közül,

— tanulmányai körében hozzáférjen az iskolában rendelkezésre álló eszközökhöz és információkhoz (könyvtár, laboratóriumok, tantervek, követelmények),

— ingyen igénybe vegye az iskola sport- és szabadidő- létesítményeit,

— a tankötelezettség végéig megtanuljon úszni,

— részt vegyen a szakkörök, önképzőkörök, diákkörök munkájában,

tagja legyen az iskola művelődési és sportköreinek,

— a jogszabályokban előírt kedvezményekben részesüljön,

— a jogszabályokban előírt ösztöndíjat, illetve szociális támogatást igénybe vegye,

— érdemi tájékoztatást kapjon valamennyi, a személyét és tanulmányait érintő kérdésekben,

— választó és választható legyen a diákképviselőtbe,

— kérje az átvételét másik — azonos vagy más típusú — nevelési-oktatási intézménybe,

— jogainak korlátozása esetén a diákönkormányzathoz fordulhasson érdekképviselőtért.

(3) A **tanuló kötelessége**, hogy

— részt vegyen a kötelező foglalkozásokon és szakmai gyakorlatokon,

— eleget tegyen — rendszeres munkával és fegyelmezett magatartással,

képességeinek megfelelően - tanulmányi kötelezettségeinek,

— tartsa meg a tanulmányi rendet, a gyakorlati oktatási munkahely munkarendjét és a nevelési-oktatási intézmény szabályzatainak rendelkezéseit,

— őrizze meg, illetve az előírásoknak megfelelően kezelje a rábízott vagy az oktatás során használt dolgokat, védje az intézmény létesítményeit, felszereléseit,

— segítse elő a nevelési-oktatási intézmény feladatainak teljesítését, és őrizze jó hagyományait,

— tanúsítson tiszteletet a pedagógusok, oktatók, valamint más iskolai dolgozók személye és munkája iránt, becsülje társait, fegyelmezett magatartásával az intézmény területén kívül is járuljon hozzá a nevelési-oktatási intézmény jó hírnevéhez.

(4) Ha a tanuló kötelességeit vétkeesen és súlyosan megszegi, a szervezeti és működtetési szabályzatban előírt fegyelmi eljárás alapján megindokolt rásbéli határozattal büntetésben részesíthető. A fegyelmi eljárás során a tanulónak joga van arra, hogy meghallgassák, és lehetővé kell tenni, hogy az általa megválasztott felnőtt igénybevételével (is) védekezhessék. A fegyelmi büntetést kiszabó határozat ellen fellebbezésnek van helye.

(5) A tanuló jogosult — különösen indokolt esetben - tudását iskolai vagy hivatalos, külső vizsgabizottság előtt igazolni. A külső vizsga megszervezése a Területi Oktatásügyi Központ feladata.

(6) A tanulók kollektív joga az ifjúság egészségét nem veszélyeztető iskolai munkarend védelme. Ennek értelmében közismereti és szakmai elméleti órákat nem lehet reggel fél nyolc óra előtt, szakmai gyakorlatot nem lehet reggel hat óra előtt kezdeni.

4.2 A diákönkormányzat

(1) A tanulók kollektív joga diákönkormányzatot létesíteni.

(2) A diákönkormányzat a tanulók hivatalos iskolai (diákotthoni, kollégiumi) érdekképviseleti szerve, amelynek tevékenysége egyrészt a közvetlen tanulmányi és intézményi viszonyokra, másrészt a diákélet egyéb tevékenységeire terjed ki.

(3) A diákönkormányzat megszervezését a tanulók életkorának megfelelő keretek között a nevelési-oktatási intézmény köteles támogatni. A diákönkormányzat megszervezését, tevékenységét a tanulók által választott tanár

(nevelő) segíti.

(4) A diákönkormányzatot úgy kell megszervezni, hogy az egész diákságot képviselje.

(5) A diákönkormányzat szervezeti és működési szabályait maga határozza meg. A diákság titkos szavazással patronáló tanárt választ a nevelőtestület szavazati joggal bíró tagjai közül, aki a diákság és a nevelőtestület között közvetít. A diákönkormányzat szervezeti és működési szabályzatát

A változat: a patronáló tanár véleményezi és a diákönkormányzat hagyja jóvá

B változat: a nevelőtestület véleményezi és a diákönkormányzat hagyja jóvá.

C változat: a patronáló tanár véleményezi és a nevelőtestület hagyja jóvá.

D változat: a patronáló tanár véleményezi és a diákönkormányzat hagyja jóvá.

(6) A diákönkormányzat joga, hogy a házirendet, valamint az intézmény munkarendjét véleményezze.

(7) A diákönkormányzat jogosult képviselőt küldeni az iskolaszék, illetve a tantestület értekezletének azokra a napirendi pontjaira, amelyeken a diákság számára közérdekű, és rá tartozó témát tárgyalnak.

(8) A fenti jogosítványokon felül további jogokat a diákönkormányzat szervezeti és működési szabályzatában lehet meghatározni.

(9) A diákönkormányzat joga, hogy a diákokat ért sérelem esetén kivizsgálást kérjen az igazgatótól, a nevelőtestulettől vagy az iskolaszéktől.

(10) A diákönkormányzatok egymás közötti kapcsolattartásaikat szabadon alakítják.

4.3 A szülők jogai és kötelességei

(1) A szülő jogosult gyermeke magaviseletéről, tanulmányi előmeneteléről részletes és érdemi tájékoztatást, nevelési tanácsadást kapni, panaszával az osztályfőnökhöz, az igazgatóhoz vagy az iskolaszékhez fordulni.

(2) A szülő jogosult gyermeke nevelésében, tanulmányi és nevelési problémáival kapcsolatban a nevelési, nevelési-oktatási intézménytől illetve speciális pedagógiai szakszolgáltatástól tanácsot kérni, illetve a szakszolgáltatást igénybe venni.

(3) A szülő köteles gondoskodni arról, hogy gyermeke tankötelezettségének eleget tegyen.

(4) A szülő köteles gyermeke tanulmányait, iskolai munkáját folyamatosan figyelemmel kísérni, továbbtanulását lehetősége szerint támogatni.

(5) A szülő köteles gyermeke nevelése érdekében a nevelési, nevelési-oktatási intézménnyel együtt működni, s ebben a vonatkozásban az intézményt támogatni.

(6) A szülők kollektív joga szülői tanácsot (munkaközösséget) létesíteni. A szülői tanács (munkaközösség) szervezeti és működési rendjét maga határozza meg.

(7) A szülői tanács (munkaközösség) joga, hogy az iskolaszék felállítását kezdeményezze.

(8) A szülők közösségének joga, hogy az iskolaszékbe megfelelő számú képviselőt delegáljon saját köréből, illetve az intézmény beiskolázási körzetében élő köztisztviselőiben álló, az intézmény ügyét érdemben képviselni képes személyek köréből.

Ötödik fejezet

PEDAGÓGUS -MUNKAKÖRÖK

5.1 Pedagógus-munkakörök

A nevelési-oktatási intézményekben, a pedagógiai szolgáltató intézményekben és tanügyirányítás intézményeiben a következő pedagógus-munkakörök vannak:

(1) Pedagógus-munkakörnek minősül a nevelés, nevelés-oktatás intézményeiben és a pedagógiai szolgáltató intézményekben

a) az óvó(nő)

b) tanító, tanár, gyógypedagógus munkakör.

c) a mérnök-tanár, a közgazdász-tanár, a műszaki-tanár stb.

d) kollégiumi nevelőtanár,

e) a könyvtáros, az iskolapszichológus, a nevelépszichológus, a konduktor, a lopotédus, a nevelési tanácsadó, a gyógytornász, a sportvezető, a gyermek-felügyelő, a pedagógiai asszisztens, a speciális pedagógiai asszisztens munkakör,

f) a gyakorlatvezető, szakoktató, gyakorlati oktató,

g) a pedagógiai képesítéssel rendelkező oktatástechnikus.

(2) Vezető pedagógus-munkakörök: az intézményvezető (igazgató), az igazgatóhelyettes, a felügyelő, a tanácsadó, a munkaközösség-vezető, a vezető

óvó(nő), a vezető tanító, a vezető tanár, a kollégium-, illetve diákotthon-vezető, a gyakorlatioktatás-vezető a vizsgáztató, értékelési szakértő.

5.2 A pedagógus-munkakörök képesítési feltételei

(1) Nevelési, nevelési-oktatási intézményekben pedagógus-munkakörben *főállásban pedagógiai képesítésű* személy alkalmazható. Pedagógiai képesítésnek minősül a pedagógiai jellegű középiskolában, főiskolán, egyetemen szerzett pedagógiai képesítés, speciális nevelési-képzési intézményekben a gyógypedagógiai képesítés.

Ezen rendelkezések alól az alábbi kivételek fogadhatók el:

a) Művészeti tárgyakat - meghatározott időre szóló szerződéssel - oktathat művészeti egyetemi és főiskolai végzettséggel rendelkező személy

b) Gyakorlat vezetésére, szakmai elméleti tantárgy oktatására meghatározott időre szóló szerződéssel alkalmazható a szakképzési törvényben előírt képesítéssel és gyakorlattal rendelkező, oktató munkára alkalmas személy,

c) Főállású könyvtárosként alkalmazható könyvtárszakon felsőfokú képesítést szerzett személy,

d) Iskolapszichológusként alkalmazható nevelépszichológus képesítésű személy.

(2) Óvó(nő)i, tanítói, tanári, valamint speciális fejlesztési feladatokkal kapcsolatos munkakörökben olyan személy alkalmazható, aki a pedagógiai képesítés mellett megfelelő szakos képesítéssel rendelkezik.

Megfelelő szakos képesítésnek számít

a) Óvodában a felsőfokú óvó(nő)i képesítés,

b) az általános (elemi) iskola 1-4. osztályában a felsőfokú tanítói képesítés,

c) az általános (elemi) iskola 4-6. osztályában adott tantárgyra nézve szakosító képesítéssel kiegészített tanítói vagy tanárképző főiskolán, illetve egyetemen szerzett tanári képesítést,

d) az általános (alap-) iskola 7-10. osztályában, illetve az általános középiskola és a szakközépiskola 7-10. osztályoknak megfelelő évfolyamain az adott tantárgyban szerzett főiskolai és egyetemi szintű tanári képesítés,

e) gimnáziumban, illetve a szakközépiskola 11-13. évfolyamain az adott tantárgyban szerzett egyetemi szintű tanári képesítés,

f) speciális pedagógiai intézményekben értelemszerűen az intézmény jel-

legének megfelelő szakpedagógusi képzéssel kiegészített szakos képesítés,
g) kollégiumban, diákotthonban, internátusban a korosztály tanítására jogosító képesítés,

h) alapfokú művészetoktatási intézményekben a főiskolai, egyetemi szintű zenetanári, művésztanári képesítés.

(3) *Ének-zene, testnevelés, tánc, rajz-vizuális nevelés, idegen nyelv* tantárgyak oktatására főiskolai vagy egyetemi szintű tanári diplomával rendelkező személy 1. osztálytól jogosult.

(4) Az átmeneti időszakban miniszteri rendelet intézkedik az idegen nyelv tantárgy oktatására megfelelő képzéssel nem rendelkező személyek tanítási jogosítványáról.

(5) A középfokú óvónői és tanítói oklevelek érvényességéről miniszteri rendelet intézkedik.

(6) A sérült (fogyatékos) gyermekek, nevelésére szakosodott pedagógusok szakos tanítási jogosítványairól rendelet intézkedik.

5. 3 Vezető pedagógus-munkakörök és képesítési feltételeik

(1) *Vezető óvó(nő), tanító, illetve tanár* az aki óvó(nő)jelöltek, tanítójelöltek, illetve tanárjelöltek gyakorlati képzését, valamint pedagógusok gyakorlati módszertani továbbképzését látja el. Vezető óvó(nő)ként, tanítóként, tanárként alkalmazható az országos tanácsadói névjegyzékbe felvett személy, amennyiben alkalmasságát felsőoktatási, szakmai egyesületi és az ágazati főhatóság által delegált tagokból álló akkreditációs bizottság igazolja.

(2) *Munkaközösség-vezető* az, aki egy tantárgy tanárainak, vagy egy tagozat (pl. óvóda, alsótagozat, diákotthon) pedagógusainak közérdekű szakmai munkáját (pl. helyi tanterv készítése, módszertani önképzés, érettségi tételek összehasonlítása stb.) koordinálja.

A változat: Munkaközösség vezetői megbízást az iskola igazgatója adhat a munkaközösség tagjainak javaslata alapján, elsősorban vezető tanítónak vagy tanárnak.

B változat: A munkaközösség vezetőjét a munkaközösség tagjai választják.

(3) *Tanácsadó* az, aki bemutató órákat tart, órákat látogat, s kollégái munkájáról szakvéleményt készít az iskolaigazgató, a fenntartó a Területi Oktatásügyi Központ vagy más szakmai szervezet megbízásából. Tanácsadói

megbízás az országos tanácsadói névjegyzékbe felvett személynek adható. A szakképzés területén a szakmai tantárgyak vonatkozásában a szakképesítési törvényben szabályozott módon kell a tanácsadói rendszert megszervezni.

A tanácsadói névjegyzékbe felvehető az a kiemelkedő szakmai tevékenységet folytató óvó(nő), tanító, tanár, gyógypedagógus, kollégiumi nevelőtanár, zenetanár stb., aki az intézménytípusra és tantárgyra megfelelő képesítéssel, legalább 10 éves intézményi (óvodai, iskolai, stb.) gyakorlattal rendelkezik. A tanácsadói névjegyzékbe való felvétel további feltétele, hogy a felsőoktatási, szakmai egyesület és az ágazati főhatóság által delegált tagokból álló akkreditációs bizottság kedvező véleményt alakítson ki a pályázó tanítási, illetve pedagógiai gyakorlatáról. A névjegyzékbe való felvétel pályázati rendjét, valamint az akkreditációs eljárás rendjét e törvény végrehajtási rendelete szabályozza.

Tanácsadói megbízás részmunkaidős tevékenységre, esti megbízással vagy kirendeléssel adható közoktatási intézmény alkalmazottjának, az alapmunkaviszony megváltoztatása nélkül.

Megjegyzés: Távlatilag a tanácsadói névjegyzékbe vezető tanári posztgraduális szakképesítésű személyek vehetők fel. A szakvizsga követelményeit a Művelődési és Közoktatási Minisztérium dolgoztatja ki a felsőoktatási intézmények bevonásával.

(4) Nyilvános vizsgán (képesítő vizsgán, illetve érettségi vizsgán) külső vizsgabiztosként, országos vizsgabizottság tagjaként az országos vizsgáztatói névjegyzékbe felvett személy alkalmazható.

A vizsgáztatói névjegyzékbe - pályázat útján - felvehető a szaktárgyban egyetemi végzettséggel rendelkező középiskolai tanár, aki legalább 10 éves középiskolai vagy ötéves felsőoktatási, illetve tanügyirányítási gyakorlattal rendelkezik. Ebben a vonatkozásban felsőoktatási gyakorlatnak számít az országos szakintézményben tantárgypedagógiai, illetve értékelési munkakörben eltöltött idő is. A névjegyzékben fel kell tüntetni a vizsgáztató szaktárgyait. A vizsgáztatói minősítés eljárásrendjét a művelődési és közoktatási miniszterrendeletben szabályozza. A vizsgáztató jogosítvány meghatározott időre szól, a megújítása időszakos továbbképzés sikeres elvégzéséhez kötött. Az értékelési szakvizsga, illetve az értékelés, tantárgyi szakmódszertan, tantervelmélet szakterületen szerzett posztgraduális tudományos fokozat határidő nélküli vizsgáztatói jogosítvány, s a vizsgáztatói névjegyzékbe való felvételre jogosít.

(5) *Értékelési szakértő* az, aki vizsgafeladatokat és vizsgákat állít össze, szervez, standarizál. Értékelési szakértőként olyan személy alkalmazható, aki szaktárgyában egyetemi végzettséggel, szaktárgyában vagy a pedagógiai értékelés területén tudományos fokozattal (dr., dr. habil) rendelkezik vagy vizsgáztatói szakvizsgát tett és a vizsgáztatói névjegyzékben szerepel.

Megjegyzés: Távlatilag a vizsgáztatói névjegyzékbe vizsgáztatói posztgraduális szakképesítésű személyek vehetők fel. Az akkreditáció feltételei és követelményeit a Művelődési és Közoktatási Minisztérium dolgoztatja ki a felsőoktatási intézmények bevonásával.

(6) Nevelési, nevelési-oktatási intézmény vezetőjeként olyan személy alkalmazható, akinek az intézményben tanított legmagasabb évfolyamra és az intézményre jellemző iskolatípusra megfelelő képesítése és ennek megfelelő szintű nyolcéves tanítási gyakorlata van. Megfelelő képesítésnek és gyakorlatnak elfogadható az intézményben oktatott tantárgyban szerzett felsőoktatási gyakorlat is. A nemzeti és etnikai kisebbségek nevelési, nevelési-oktatási intézményei vezetőinek alkalmazásánál feltétel, hogy a pályázó jól beszélje a kisebbség nyelvét és megfelelő pedagógiai képesítéssel rendelkezzen. Az azonos képesítésű pályázók közül előnyben kell részesíteni azt, aki a nemzeti, etnikai kisebbséghez tartozik.

(7) *Iskolai (óvodai, kollégiumi, zeneiskolai gyógypedagógiai stb.) felügyelő* az, aki az iskola (óvoda stb.) szakmai működését, nevelési programját, helyi tantervét ellenőrzi, ezekről szakvéleményt készít. *Felügyelői* megbízást kaphat az az intézménytípusnak megfelelő végzettségű személy, akinek legalább 10 éves közoktatási intézményben eltöltött gyakorlata és vezetői gyakorlata van, és tanácsadói vagy a vizsgáztatói névjegyzékben szerepel. *Felügyelőt* esti megbízással, részfoglalkozással, kirendeléssel vagy állandó munkakörben a Művelődési és Közoktatási Minisztérium alkalmaz.

Megjegyzés: Az igazgatók esetében a második ciklusra való megerősítés, felügyelők esetében a kirendelés, illetve a határozatlan időre szóló kinevezés feltételévé kell tenni a tanügyigazgatási (oktatáspolitikai) szakvizsga letételét.

A tanügyirányításban nem pedagógus munkakörben foglalkoztatott főelőadók, főmunkatársak és annál magasabb munkakörben foglalkoztatott jogi és közgazdasági végzettségű alkalmazottak ugyancsak tanügyigazgatási szakvizsgára kötelezendők.

5.4 A pedagógus munkaviszonya, jogai, kötelezettsége

(1) A központi állami, illetve az önkormányzati nevelési, nevelési-oktatási intézményekben alkalmazott pedagógusok közszolgálati alkalmazottak, s mint ilyenek, a közalkalmazottakra vonatkozó jogszabályok alá esnek. Büntetőjogi védelem szempontjából a közoktatási törvény hatálya alá tartozó minden nevelési, nevelési-oktatási intézmény pedagógus munkakörben foglalkoztatott alkalmazott tevékenységével kapcsolatosan közfeladatot ellátó személynek tekintendő.

(2) Nevelési, nevelési-oktatási intézményben pedagógiai munkakörben a munkakörre előírt képesítésű, erkölcsileg feddhetetlen, pedagóguspályára alkalmas személy foglalkoztatható. A pedagógus-munkakörök képesítési követelményeit ez a törvény szabályozza (5.2 és 5.3 pont) A pedagógus-munkaköröket nyilvános pályázat útján lehet betölteni.

(3) Pedagógus-munkakörben főfoglalkozású kinevezett (határozatlan idejű), helyettes (határozott idejű), illetve óraadó munkaviszony létesíthető. Munkakör és illetmény szempontjából a főfoglalkozású kinevezett és helyettes munkaviszonyban álló pedagógusok egy tekintet alá esnek.

(4) Határozatlan idejű munkaszerződéssel olyan megfelelően képezett személy alkalmazható, aki képesítése megszerzése után pedagógusként legalább egy évig működött, és ez idő alatt pedagógiai pályára való alkalmasságát igazolta. A határozatlan időre alkalmazott pedagógust szakmai alkalmatlanság címén csak akkor lehet elbocsátani, ha a Területi Oktatásügyi Központ szakvéleményét ebben a kérdésben előzetesen kikérték, s az megerősíti a szakmai alkalmatlanság vélelmét.

(5) Helyettesként, óraadóként megfelelő képesítésű személy, illetve képzés előtt álló *utolsó éves* egyetemi (főiskolai) hallgató alkalmazható.

(6) *Szakos pedagógus hiányában* olyan személy alkalmazható óraadóként legfeljebb 12 hónapig tartó szerződéses munkaviszonyban, aki pedagógiai alapképzettséggel rendelkezik, de szakos képesítése nem felel meg a tanított tantárgynak, vagy az adott iskolafokozatnak vagy az adott iskolatípusnak.

(7) *A pedagógus kötelessége, hogy*

— a rábízott növendék testi, lelki, szellemi fejlődését figyelemmel kísérje, a maga hatáskörében előmozdítsa,

— magatartásával képviselje az intézményben elvárható etikai normákat,

— elvégezze az intézmény tanulmányi rendje és munkarendje szerint ráeső feladatokat,

— szakmai, pedagógiai felkészültségét folyamatosan fejlessze,

— demokratikus közéleti magatartásmintákat közvetítsen, és a rábízott gyermekközösségben elősegítse a demokratikus magatartási normák kialakulását.

(8) A pedagógus joga

— a helyi tanterv keretei között a tananyag kiválasztása,

— a tankönyvek, taneszközök megválasztása a nevelőtestület egyetértésével és a szülők közösségének meghallgatásával,

— a tanítás és nevelés alkalmas módszereinek megválasztása a gyermekek állapotának, szükségleteinek és céljainak, valamint az intézmény nevelési és képzési céljainak figyelembevételével,

— a tanulók munkájának irányítása és értékelése

— a tanulók tudásának minősítése.

(9) A határozatlan időre kinevezett, illetve helyettes pedagógus a nevelőtestület teljes jogú tagja.

(10) A főfoglalkozású pedagógus munkaideje heti negyven óra. Az iskola tanítási rendjétől függetlenül munkáját úgy kell beosztani, hogy a vasárnapon kívül heti egy szabadnapja legyen.

(11) A pedagógus munkavégzésének kiszámításánál figyelembe kell venni a felkészülésre, önképzésre és a tanulók feladatainak javítására fordított időt, a tanított órák számának legalább 75%, legfeljebb 100%-os mértékéig. Ezért az iskolában tanító pedagógus *kötelező közismereti, illetve szakmai elméleti tanítási óráinak száma heti 18 óra*. A kötelező tanítási órákba beszámítható tevékenységekről és a beszámítás mértékéről a nevelőtestület egyetértésével az igazgató dönt. A pedagógus a tantárgyfelosztás szerint legfeljebb 24 tanítási óra megtartására kötelezhető. A pedagógus a nevelőtestület és az igazgató egyetértésével legfeljebb heti 27 órát vállalhat a tantárgyfelosztás szerint.

(12) Az óvodapedagógus kötelező foglalkozási ideje 30 óra.

(13) A diákotthoni nevelők, napközis nevelők, művészeti iskolai tanárok, gyógypedagógusok stb. óraszámát a törvény végrehajtási rendelete szabályozza.

(14) A vezető óvó(nő)i, tanítói, tanári, illetve tanácsadói megbízott munkafeltételeiben, anyagi feltételeiben a megbízó, a munkavállaló és a munkáltató

ta:ó együtt állapodik meg. A pedagógusjelöltekkel foglalkozó vezető pedagógust legalább 6 óra órakedvezmény illeti meg. A vezető szaktanár óraszámát legfeljebb heti 12 óra lehet.

(15) A pedagógust *hét* letöltött szolgálati év után *egy év tanulmányi szabadság* illeti meg, amely időre illetményének legalább 50%-a folyósítandó. A tanulmányi szabadságot tankönyvírás, önképzés, tanulmányút, kutatás, illetve további képzés, tudományos fokozat, nyelvvizsga megszerzésére lehet igénybe venni.

(16) A nevelési, nevelési-oktatási intézményben működő pedagógust, illetve gyógypedagógust a közalkalmazottakat megillető évi rendes szabadságon túl *15 nap pótszabadság* illeti meg. A pedagógus szabadságát elsősorban szorgalmi időn kívül, tanítási szünetekben köteles kivenni.

(17) A pedagógus megtartott óráin és a felkészülésre fordított munkaidőn kívül más pedagógiai tevékenységének minősülő feladatokat is köteles ellátni fizetett munkaidője terhére és mértékéig. Munkaidőben elszámolható *pedagógiai tevékenységnek* minősül minden olyan feladat, amely

a) a növendékekkel való együttlétet feltételez,

b) a tanulók munkájának értékelésével, minősítésével kapcsolatos,

c) az óvoda, az iskola pedagógiai munkájának tervezésével, dokumentálásával, adminisztrálásával kapcsolatos, és az intézmény bevételeit nem gyarapítja. (Ez alól kivételt képeznek a szakképző intézmények.)

d) Munkaidőben elszámolható tevékenységnek minősül a kötelező továbbképzésben való részvétel.

(18) A *pedagógus nem kötelezhető* olyan munkára, amely

a) az intézmény bevételeit gyarapítja (kivéve a szakképző intézmények gyakorlati oktatása keretében folyó munkát),

b) nem pedagógiai jellegű tevékenység,

c) az intézmény tevékenységével nem függ össze

d) tanítási óráinak (az általa vezetett foglalkozásoknak) megtartását vagy az ezekre való felkészülést akadályozná.

(19) A központi állami, illetve önkormányzati nevelési, nevelési-oktatási intézményben alkalmazott pedagógusok, valamint a szakmai irányítási, szolgáltatási és felügyeleti szervekben foglalkoztatott pedagógusok, vagy más felsőfokú képzéssel rendelkező alkalmazottak illetményét az általános közalkalmazotti illetmény- és előmeneteli rendszer keretében a központilag előírt

bértarifarendszer szerint kell szabályozni. Az erre vonatkozó szabályokat a művelődési és közoktatási miniszter az érdekelt szakminiszterekkel egyetértésben állapítja meg.

(20) A nem állami intézményben működő pedagógus illetménye nem lehet kevesebb az állami (önkormányzati) intézményben alkalmazott azonos végzettségű és szolgálati idejű pedagógusénál.

(21) A pedagógusok fegyelmi felelősségét és a fegyelmi eljárást az új közalkalmazotti törvény, illetve a Munka Törvénykönyv rendelkezéseivel összhangban az érdekelt miniszterekkel egyetértésben a művelődési és közoktatási miniszter rendelettel szabályozza.

Hatodik fejezet

A NEVELÉSI, NEVELÉSI-OKTATÁSI INTÉZMÉNY

6.1 A nevelési, nevelési-oktatási intézmény önállósága

(1) A nevelési, nevelési-oktatási intézményben a nevelő-oktató munkát szakképzett pedagógusok végzik

(2) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény szakmai kérdésekben önálló hatáskörű és felelősségű intézmény. Pedagógiai szabadságát az állampolgári és gyermeki szabadságjogok, valamint az alkotmányosság tiszteletbentartásával gyakorolja, a közoktatási törvényben megfogalmazott általános nevelési célokkal összhangban.

(3) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény helyi tantervét nevelési programját a törvényes kereteken belül maga határozza meg, s azt a fenntartó hagyja jóvá. A jóváhagyás megtagadása esetén az intézmény a művelődési és közoktatási miniszterhez fordulhat.

(4) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény önálló jogi személy, amely az állam és a fenntartó által működésére juttatott, valamint az egyéb forrásokból származó anyagi eszközökkel - a fenntartó, illetve annak megbízottja által elfogadott költségvetés keretében - önálló felelősséggel, szoros elszámolási kötelezettséggel gazdálkodik. Az állami támogatás felhasználását a költségvetési intézmények gazdálkodására vonatkozó jogszabályok, valamint a közoktatási tevékenységre vonatkozó jogszabályok és rendelkezések alapján az erre illetékes igazgatási és szakmai irányító hatóság ellenőrzi.

(5) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény külső és belső kapcsolatrendszerét szervezeti és működési szabályzatban rögzíti. A szervezeti és működési szabályzatnak a közoktatásra vonatkozó jogszabályokkal összhangban kell lennie. A szervezeti és működési szabályzat a fenntartó jóváhagyásával válik érvényessé.

(6) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény munkarendjét írásban rögzíti figyelembe véve a művelődési és közoktatási miniszternek a tanév országos rendjére vonatkozó rendelkezéseit.

(7) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény szervei: az igazgató (intézményvezető) a nevelőtestület, az iskolaszék, a szülők tanácsa (ha van), valamint a diákönkormányzat. Ezen szervek hatáskörének és felelősségi körének megállapításakor e törvénynek, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztériumnak a rendelkezéseit kell figyelembe venni.

6.2 A nevelési, nevelési-oktatási intézmény kötelezettségei

(1) A törvény korlátozza a nevelési, nevelési-oktatási intézményekben működő *tanulócsoportok felső létszámhatárát*: óvodákban az átlagos csoportlétszám legfeljebb 20 fő, a maximális csoportlétszám 24 fő lehet. Elemi szinten a maximális csoportlétszám 32 fő, középiskolákban 36 fő lehet. Az idegen nyelvi tanulócsoport felső létszámhatára 18 fő. Korrekciós osztályokban a felső létszámhatár 20 fő. A speciális képzésben és a művészetoktatásban a létszámhatárokat a művelődési és közoktatási miniszter rendeletben állapítja meg, a képzés speciális jellegének megfelelően. A gyakorlati oktatás csoportszámairól a szakképzési törvény rendelkezik. A diákbentlakásos intézmények pedagógus munkerőnormáiról e törvény végrehajtási rendelete rendelkezik.

(2) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény tanítási nyelve általában magyar, de a fenntartó más vagy második tannyelv használatát is előírhatja. A nem magyar tannyelvű közoktatási intézményekben a magyar nyelvet, a magyar történelmet és országismeretet tanítani kell.

(3) A Magyar Köztársaság iskoláiban a tanév 200 tanítási nap, amelyből rendezvényekre legfeljebb 10 nap fordítható. A minimálisan kötelező tanítási napok száma 190.

(4) A törvény *a tanulók kötelezően előírható iskolai munkaidejét* az alábbiak szerint korlátozza:

1-3. osztályban a tanítási idő átlag napi 4 óra lehet

4-6. osztályban a tanítási idő átlag napi 4 és fél óra lehet.

7-8. osztályban a tanítási idő átlag napi 5 óra lehet.

9-10. osztályban a tanítási idő átlag napi 5 és fél óra lehet.

A leghosszabb munkaidő egy nap 1-4. osztályban 5 tanítási óra, 5-10. osztályban, valamint a gimnáziumok és szakközépiskolák felső évfolyamain 6 elméleti tanítási óra. A gyakorlati oktatás óraszámairól a szakképzési törvény rendelkezik.

(5) Az iskolarendszer keretében működő (nyilvános) nevelési-oktatási intézmények a Nemzeti Alaptanterv és a közoktatási vizsgarendszer figyelembevételével kötelesek nevelési programjukat és helyi tanterveiket meghatározni.

(6) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény köteles részletes nevelési programját (pedagógiai céljait, módszereit) a szülőkkel ismertetni. Az iskola ezen felül köteles követelményrendszerét, helyi tantervét, értékelési rendszerét és módszereit közzé tenni.

(7) Amennyiben az iskola a felvételre jelentkezők közül válogat, a felvételi kérelmek benyújtásának határideje előtt *legalább 90 nappal köteles nyilvánosságra hozni a választás szempontjait*, a jelentkezőkkel szemben támasztott követelményeket, és - felvételi vizsga esetén - a vizsgakövetelményeket, a vizsgaanyagot, a vizsgáztatás módszerét és az értékelés kritériumait.

(8) Az iskola a tanuló tudásáról és előmeneteléről külön jogszabályban előírt feltételek szerint bizonyítványt állít ki. Ezen felül köteles a szülő kérésére a tanuló előmeneteléről megfelelő tájékoztatást adni, illetve a tanulót átvevő másik iskola kérésére a tanulóról - a szülővel is egyidejűleg közölt - szöveges jellemzést adni.

(9) Az iskola a tanítás és a tanulás munkáját, valamint a saját értékelő tevékenységét a művelődési és közoktatási miniszter által előírt módon (pl. tantervekkel, tanmenetekkel, a tanulók írásbeli munkájának megőrzésével stb.) írásban dokumentálni köteles.

(10) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény vezeti a művelődési és közoktatási miniszter által előírt nyilvántartásokat.

(11) A nevelési-, nevelési-oktatási intézmény adatokat szolgáltat az intézmény működéséről a fenntartó és a művelődési és közoktatási miniszter rendelkezései szerint.

(12) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény ellátja a gyermek- és ifjúságvédelemmel kapcsolatban a jogszabályok által ráruházott feladatokat.

(13) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény ellátja a tehetségkutatással és tehetséggondozással, valamint a hátrányos helyzetű gyermekek felzárkóztatásával kapcsolatban a jogszabályok által ráruházott feladatokat.

(14) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény köteles növendékei számára egészséges élet- és munkafeltételeket biztosítani.

(15) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény köteles az intézmény helyiségeit, illetve sportlétesítményeit szorgalmi időben a nevelő-oktató munka céljaira használni.

(16) A nevelési, nevelési-oktatási intézményben *pártpolitikai* alapon szerveződő szervezetek *nem működhetnek*.

(17) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény *köteles iskolai diáksporthöröket* működtetni.

(18) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény *köteles gondoskodni a gyógytestnevelésre szoruló tanulók szakszerű foglalkoztatásáról*.

Hetedik fejezet

IGAZGATÁS ÉS NEVELŐTESTÜLET

7.1 A nevelési, nevelési-oktatási intézmény igazgatása

(1) A nevelési, nevelési-oktatási intézményben a nevelő-oktató munkát pedagógusok végzik. A pedagógus-munkakörök képesítési feltételeit az 5. fejezet 2. pontja tartalmazza.

(2) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény a fenntartó által jóváhagyott nevelési program és helyi tanterv alapján működik. Az intézmény és fenntartója közötti vitás esetekben a Területi Oktatásügyi Központ szakvéleményét ki kell kérni. Nevelési programját és helyi tantervét az intézmény köteles a szülőkkel megismertetni.

(4) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény külső és belső kapcsolatrendszérét a szervezeti és működési szabályzatban rögzíti. A szervezeti és működési szabályzat érvényességéhez a nevelőtestület és az iskolaszék egyetértő véleménye és a fenntartó jóváhagyása szükséges. Vitás esetben a Területi Oktatásügyi Központ szakvéleményét ki kell kérni.

(5) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény belső rendjének szabályozására *házi rendet* kell készíteni. A házi rendet az iskolaszék és a diákönkormányzat

véleményezi és a nevelőtestület hagyja jóvá.

(6) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény évente köteles elkészíteni az intézmény költségvetését és éves munkarendjét. A költségvetést az iskolaszék véleményezi, és az iskolafenntartó hagyja jóvá. A munkarendet az iskolaszék hagyja jóvá.

(7) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény köteles vezetni a számára előírt statisztikai nyilvántartásokat, valamint a tanulói nyilvántartásokat.

(8) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény köteles a tanulók munkáját és a saját értékelő tevékenységét a jogszabályok előírásai szerint dokumentálni.

(9) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény működése felett az ágazati (szakmai, pedagógiai) felügyeletet a művelődési és közoktatási miniszter gyakorolja. A nevelési, nevelési-oktatási intézmény működését a Területi Oktatásügyi Központ véleményezi. Amennyiben a felügyelet az iskola működésében pedagógiai vagy gazdálkodási hiányosságokat talál, felhívja rájuk a fenntartó figyelmét. Az iskola súlyos működési zavara esetén a Területi Oktatásügyi Központ igazgatója tájékoztatja a minisztert.

(10) Az iskola hivatalos szervei: az igazgató és a nevelőtestület.

7.2 A nevelési, nevelési-oktatási intézmény vezetője

(1) A nevelési, nevelési-oktatási intézmény vezetőjének olyan pedagógust lehet kinevezni, aki szaktárgyában az intézményben tanított legmagasabb évfolyamra és az intézményre jellemző iskolatípusra megfelelő képesítéssel rendelkezik, és e képesítésnek megfelelő iskolafokozaton legalább nyolc évig tanított (ld. 5.3 (6) pontot).

(2) A központi állami, illetve az önkormányzati nevelési, nevelési-oktatási intézmény vezetőjét a fenntartó nevezi ki, nyilvános pályázat útján.

A változat: A pályázatokat a nevelőtestület és az iskolaszék véleményezi. Nem lehet kinevezni azt a személyt, akinek kinevezésével a nevelőtestület kétharmada nem ért egyet, vagy akinek kinevezését az iskolaszék nem javasolja. Vitás esetekben a Terület Oktatásügyi Központ szakvéleményét ki lehet kérni.

B változat: A pályázatokat a nevelőtestület és az iskolaszék véleményezi. Ha a kinevezendő igazgató személyét illetően vita merül fel a nevelőtestület és a fenntartó között, a Terület Oktatásügyi Központnak mint az ágazati szakmai érdekképviselőjének egyetértési joga van.

C változat: Az igazgató (intézményvezető) kinevezésére a nevelőtestület és a Területi Oktatásügyi Központ véleményének meghallgatásával az iskolaszék tesz javaslatot.

(3) A központi állami, illetve önkormányzati intézmény igazgatóját (vezetőjét) a fenntartó bízza meg.

A változat: Az igazgatói megbízás első ízben két évre szól. A továbbiakban a megbízás ötéves ciklusra szól és többször is meghosszabbítható. Az 5 éves ciklusra szóló meghosszabbításkor a Területi Oktatásügyi Központ szakvéleményét ki kell kérni.

B változat: A megbízás 5 évre szól és többször meghosszabbítható. Az első meghosszabbításkor a Területi Oktatásügyi Központ szakvéleményét ki kell kérni.

(4) Az igazgató (intézményvezető) kinevezésével az intézmény határozatlan időre alkalmazott pedagógusa lesz.

7. 3 Az igazgató (intézményvezető) felelőssége és hatásköre

(1) Az igazgató (intézményvezető) felelőssége, hogy az intézmény a Magyar Köztársaság Alkotmányának és törvényeinek szellemében működjék.

(2) Az igazgató (intézményvezető) fegyelmi felelősséggel tartozik az intézmény működésére vonatkozó törvényes előírások, rendeletek megtartásáért, az iskolai ügykezelés és ügyvitel pontosságáért.

(3) Az igazgató (intézményvezető) fegyelmi felelősséggel tartozik az intézmény vagyonának gondos kezeléséért, az intézmény rendelkezésére bocsátott működési költségek célszerű és takarékos felhasználásáért.

(4) Az igazgató (intézményvezető) felelősséggel tartozik az intézmény rendjéért, a növendékek biztonságáért.

(5) Az igazgató (intézményvezető) felel a pedagógiai tevékenység szakszerűségéért, és azért, hogy az intézmény az elfogadott nevelési program és a helyi tanterv szerint működjék.

(6) Az igazgató (intézményvezető) felügyeli a pedagógusok tevékenységét. Dönt a pedagógiai munka szakszerűségét segítő külső pedagógiai szolgáltatások (szaktanácsadás, továbbképzés) igénybevételéről. Szakvéleményért a Területi Oktatásügyi Központ felé fordulhat.

(7) Az igazgató (intézményvezető) az iskola dolgozóinak közvetlen felettese, meghatározza az iskolában a munkaköröket, a tanév munkarendjét, megszer-

vezi és irányítja az iskolában folyó munkát, kidolgozza a szervezeti és működési szabályzatot.

(8) Az igazgató helyettesét (helyetteseit) maga választja ki és bízta meg. A megbízás határozott időre szól és az új intézményvezető megbízásáig tart.

(9) Az igazgató (intézményvezető) alkalmazza a nevelési- oktatási intézmény dolgozóit.

(10) Az igazgató (intézményvezető) az intézmény dolgozóinak első fokú fegyelmi hatósága.

(11) Az igazgató (intézményvezető) a fenntartónak tartozik fegyelmi felelősséggel.

7. 4 A nevelőtestület

(1) A nevelőtestület önkormányzati testület. Szavazati joggal bíró tagjai azok az aktív, pedagógus-munkakörben alkalmazott személyek, akik 12 hónapnál hosszabb szerződéssel, legalább 51 százalékos munkaidejű alkalmazásban állnak. A nevelőtestület döntéseit többségi szavazással hozza.

(2) A nevelőtestület joga

- az intézmény nevelési programjának kidolgozása,
- a helyi tanterv összeállítása (illetve választása),
- az éves munkaterv, a tanév helyi munkarendjének jóváhagyása,
- az intézmény házirendjének kidolgozása és jóváhagyása,
- a tanulók féléves munkájának, előmenetelének értékelése,
- az iskolában működő diákszervezetek munkájának segítése.

(3) A nevelőtestület joga továbbá, hogy

- megválassza az iskolaszékbe delegált nevelőtestületi tagokat,
- egyetértési joggal véleményezze az intézmény szervezeti és működési szabályzatát,

— véleményezze az igazgatói pályázatokat,

— véleményezze az éves költségvetést,

A változat: javaslatot tegyen az iskola alapfeladatokon túli szolgáltatásaira és ebből származó esetleges bevételek felhasználására.

B változat: döntsön az intézmény alaptevékenységén kívül vállalható szolgáltatásairól, ezek igénybevételének feltételeiről, valamint az ebből származó esetleges bevételek felhasználásáról.

- javaslatot tegyen a pedagógusok munkáját megkönnyítő szakmai szolgáltatások igénybevételére,
 - kezdeményezze az egész iskola munkáját érintő programmódosítást, fejlesztést,
 - kezdeményezze az iskolaszék megalakítását,
 - döntsön a tanulók jutalmazásáról, segélyezéséről, ideértve a különféle szociális és tanulmányi jogon odaítélt kedvezményeket,
 - döntsön a tanulók egyes fegyelmi ügyeiben,
 - a tanulókat (pótló-, osztályozó, érettségi) vizsgára bocsássa.
 - a pedagógusok javaslata alapján, a szülők meghallgatásával döntsön az iskolában felhasználható tankönyvekről, kötelező taneszközökről,
 - érdemi információt kapjon és testületi véleményt alkosson minden, az iskola belső életét és külső kapcsolatait érintő kérdésekben,
 - pedagógus etikai bizottságot hozzon létre,
- A változat:* munkaközösséget hozzon létre,
- B változat:* munkaközösséget hozzon létre és megválassza azok vezetőit,
- egyes jogait munkaközösségekre, illetve az iskolaszékre átruházza.

7. 5 Az iskolaszék

(1) *Az iskolaszék* a nevelési, nevelési-oktatási intézményt közvetlenül támogató *választott testület*, amely elősegíti a fenntartó, a felhasználók és az intézmény együttműködését, támogatja az intézményt nevelési programjának megvalósításában, közvetítő szerepet játszik az intézmény működési problémáinak elhárításában.

(2) *Iskolaszéket* minden nevelési, nevelési-oktatási intézmény mellett *létre kell hozni, ha szülők, a fenntartó vagy a nevelőtestület közül bármelyik fél kezdeményezi*. Amennyiben az intézmény több telephelyen működik, az iskolaszék valamennyi telephelyén működő egység nevelőtestületének és használoinak az arányos képviselét biztosítani kell.

(3) Az iskolaszék a fenntartó, a nevelőtestület és a szülők közösségének képviselőiből áll, egyenlő arányban. A fenntartó képviselőit a fenntartó, illetve a fenntartó állami szerv vezetője bízza meg. Szakképző intézmények esetében gondoskodni kell a szakmai munkáltató szervezetek képviseléről, a nemzeti-etnikai kisebbségi intézmények esetében ezek szervezeteinek képviseléről.

A nevelőtestületet képviseli hivatalból az igazgató, és a testület által titkos szavazással választott további tagok.

A szülők képviselőiket a saját maguk által kialakított rend szerint delegálják. Képviselötükkel megbízhatnak olyan személyt is, akinek gyermeke az iskolának nem tanulója, de a szülők közösségének bizalmát élvezzi. Az iskolaszék tagjainak száma legalább 6 és legfeljebb 15 fő lehet.

(4) Az iskolaszék ügyrendjét maga határozza meg, elnökét maga választja. Az iskolaszék elnöke nem lehet az iskola igazgatója, és nem lehet a fenntartó küldöttje.

(5) Az iskolaszék állásfoglalásait többségi határozattal hozza. Tagjai egyenlő szavazati joggal rendelkeznek. Az iskolaszék érvényes határozatához a tagok legalább kétharmados jelenléte szükséges. A szavazatok egyenlősége esetén az elnök szavazata dönt. Az iskolaszék évente legalább két alkalommal ülésezik, üléseiről köteles jegyzőkönyvet vezetni. Az iskolaszék összehívását bármelyik tagja kezdeményezheti. Személyét érintő kérdésben az érdekelt nem szavazhat. A tagok bármelyike kérhet titkos szavazást.

(6) Az iskolaszék az iskola igazgatójának, illetve nevelőtestületének NEM felettes hatósága.

(7) Az iskolaszék az alábbi jogkörökkel rendelkezik:

A változat: Állást foglal az igazgatói pályázatokkal kapcsolatban,

B változat: Az igazgató kinevezésénél egyetérési joga van.

C változat: Az igazgató kinevezésénél javaslattevő joga van.

— Állást foglal a pedagóguskinevezésekkel kapcsolatban.

— Véleményezi az intézmény szervezeti és működési szabályzatát.

A változat: Véleményezi a diákönkormányzat szervezeti és működési szabályzatát.

B változat: Jóváhagyja a diákönkormányzat szervezeti és működési szabályzatát.

C változat: Nem foglalkozik a diákönkormányzat szervezeti és működési szabályzatával.

— Véleményezi az intézmény nevelési programját és helyi tantervét.

— Véleményezi az intézmény házirendjét.

— Véleményezi az intézmény munkarendjét, éves munkaprogramját.

— Véleményezi az iskola költségvetését és költségfelhasználását.

— Kezdeményezi az intézmény felújítását, fejlesztését.

— Kezdeményezheti az intézmény képzési profiljának megváltoztatását, bővítését.

— Véleményezi a nevelőtestületnek az intézmény iskolatípus- módosítására irányuló kezdeményezését.

— Szakmai kérdésekben szakvéleményt kérhet a Területi Oktatásügyi Központtól.

A változat: Dönt az intézmény alaptevékenységen kívül vállalható szolgáltatásairól, s ezek igénybevételének feltételeiről, valamint az ebből származó esetleges bevételek felhasználásáról.

B változat: Egyetértési joga van az intézmény alaptevékenységen kívül vállalható szolgáltatásairól, s ezek igénybevételének feltételeiről, valamint az ebből származó esetleges bevételek felhasználásáról szóló nevelőtestületi döntésekben.

— Kivizsgálja az igazgatói vagy nevelőtestületi döntésekkel kapcsolatos szülői panaszokat és fellebbezéseket és állást foglal ezekkel kapcsolatban.

(8) Az állami és az önkormányzati óvodákban és más nevelési, nevelési-oktatási intézményekben az iskolaszéknek megfelelő testületek elnevezéséről a törvény végrehajtási rendelete rendelkezik.

Nyolcadik fejezet

ÁLTALÁNOS IGAZGATÁSI, SZAKMAI IRÁNYÍTÁSI ÉS ELLENŐRZÉSI FELADATOK, SZAKMAI SZOLGÁLTATÁSOK

Az önkormányzati törvény a nevelési, nevelési-oktatási intézmények gazdálaként az önkormányzatot jelöli meg, mint állami szervet, amely az állam oktatásellátási kötelezettségét teljesíti. Ez azt jelenti, hogy a helyi iskolarendszer fenntartása működtetése, a tankötelezettség teljesítése és az oktatásellátási kötelezettség az önkormányzatok felelőssége. A települési önkormányzatok 500 és 2 millió közötti lélekszámú közigazgatási egységek. Szakszerű szakigazgatásra csak a nagyobb településeken lehet számítani, ami megnehezíti a közigazgatási rendszer egységének, színvonalának megőrzését. Tekintettel a közoktatási rendszer sajátosságaira, ez a parlamenti döntés rendkívül egyenlőtlen helyzetbe hozza a különböző településeket, mindenekelőtt a korábban is hátrányos helyzetű kistélepoléseket, amelyek nem

képesek megbírkózni a rájuk rótt feladattal. A közoktatás fenntartása, szakszervezetek és felügyelet szempontjából a települési önkormányzatná, egyszerűbb önkormányzati egység lenne egy intézményspecifikus közigazgatási egység, az intézményhálózat és a közlekedési hálózat felmérésén alapuló, egyenként kb. 20 000 tanulóval gondoskodó "oktatási önkormányzat", amely az alap- és középfokú nevelés teljes vertikumában képes lenne biztosítani a tanulók érdeklődésének megfelelő iskolaválasztékot. Oktatási önkormányzat híján a központi költségvetésekkel való egyszerű gazdálkodás - mint ez jelenleg is tapasztaljuk - nagyon nehéz, s a helyi anyagi források előteremtése - a települések eltérő adottságai miatt - nem egyformán biztosítható. Ez egyes tanulórétegeket megfosztja a szabad művelődés esélyeitől.

A közoktatási törvénykoncepció az önkormányzati törvény által előidézett helyzeten nem tud változtatni, mivel az önkormányzati törvény módosítására rövid távon nem számolhatunk. Ez azonban nem menti fel a közoktatási kormányzatot az alól a kötelezettsége alól, hogy a közoktatási rendszer tartalmi irányítását a harmadik fejezetben vázolt módon ellássa, pedagógiai szolgáltatásokkal - elsősorban tantervi és értékelési szolgáltatásokkal - támogassa a köökztatás minőségi fejlesztését, a köznevelés állapotát folyamatosan figyelemmel kísérfje, ellenőrizze az állami oktatásellátási feladatok teljesítését, a közoktatási költségvetéssel való gazdálkodást. Ezen feladatok ellátását a törvénykoncepció a következő intézmények útján tartja lehetségesnek:

a) A Művelődési és Közoktatási Minisztérium elvi irányítást végez, előkészíti az ágazati törvényeket, rendeleteket, figyelemmel kíséri a tankönyvpiacot, a közoktatásügy speciális területeit (az alap- és középfokú oktatást, a nemzetiségi oktatást, az óvodai nevelést, a speciális pedagógiát, a művészetoktatást). Céltámogatást nyújt mintatantervek, egyes hiányzó tankönyvek elkészítéséhez, felügyeli az országos közoktatási vizsgabizottságok tevékenységét, szervezi a közoktatás országos érdekű külkapcsolatait, országos oktatásstatisztikai adatbankot tart fenn. Pedagógiai-szakmai ügyekben ágazati főhatóságként törvényességi felügyeletet lát el.

b) Központi szakmai intézmények látják el a tartalmi szabályozással kapcsolatos szakmai feladatokat: a Nemzeti Alaptanterv gondozását, az érettségi és más vizsgák megszervezését, az egységes vizsgarendszer kidolgozásával kapcsolatos kutatási és fejlesztési feladatokat, az oktatásterve-

zéssel és a közoktatási rendszer állapotának rendszeres felméréssel kapcsolatos kutatási, szervezési és szolgáltatási feladatokat, egyes kiemelt pedagógiai problémákkal kapcsolatos kutatási és fejlesztési feladatokat.

c) *Területi oktatásügyi központok mint szakmai intézmények látják el a területi felügyeletet, egy-egy régió tanügyi állapotának figyelemmel kísérést, a fenntartók és az iskolák közötti vitás esetekben az országos közoktatási érdekek képviselőjét. Felkérésre szakmai tájékoztatást és támogatást nyújtanak az intézményeknek, illetve szakvéleményt adnak az intézménynek, a fenntartónak, illetve az iskolaszéknek.*

d) *Az Országos Köznevelési Tanács mint országos szakmai érdekeket képviselő társadalmi testület tanácsadóként közreműködik a közoktatás-fejlesztés országos feladatainak, hosszú távú stratégiájának meghatározásában.*

8.1 Általános igazgatás és felügyelet

(1) *Általános igazgatási feladatokon a törvény azokat a feladatokat érti, amelyek a nevelési-oktatási intézmény alapításával működésének biztosításával, a tankötelesek és állami oktatási ellátásra jogosultak elhelyezésével és áthelyezésével, a helyi oktatási rendszer működtetésével kapcsolatosak.*

(2) *A nevelési-oktatási intézmények általános igazgatási jellegű felügyeletét és irányítását a fenntartó látja el. Az intézményfenntartók fölött általános törvényességi felügyeletet a köztársasági megbízott gyakorol.*

(3) *Az önkormányzati óvodákkal és az alap-, valamint középfokú oktatási intézményekkel kapcsolatos általános igazgatási feladatokat az 1990. évi LV. tv. 8. és 69. szakasz, valamint az 1991. évi XX. törvény 96., 97. és 98. szakasz értelmében a helyi, illetve a megyei vagy fővárosi önkormányzat mint fenntartó látja el.*

(4) *Az egyházi nevelési-oktatási intézmény általános igazgatási jellegű felügyeletét és irányítását a fenntartó egyház látja el.*

(5) *Az alapítványi nevelési-oktatási intézmények, valamint a magánnevelési-oktatási intézmények általános igazgatás jellegű felügyeletét a helyi önkormányzat látja el, alapítványi iskola esetében az alapítvány kuratóriumával egyetértésben.*

8. 2 Szakmai irányítás és felügyelet

A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény 97. szakasza szabályozza az ágazati miniszter feladatait a helyi önkormányzatok működésének szakmai irányításával kapcsolatban.

Ennek értelmében a művelődési és közoktatási miniszter

a) rendeletben szabályozza a polgármester, a főpolgármester, a köztársasági megbízott közoktatással kapcsolatos államigazgatási feladatai ellátásának szakmai szabályait, és ellenőrzi azok érvényesülését,

b) rendeletben szabályozza a helyi önkormányzatok által fenntartott közoktatási intézmények működésének szakmai követelményeit, az intézmények dolgozóinak képesítési előírásait, és ellenőrzi az előírások érvényesülését,

c) az a) és b) pontban említett ellenőrzés eredményéről tájékoztatja a helyi önkormányzatot, javaslatot tesz a hiányosságok megszüntetésére, kezdeményezi, hogy a képviselőtestület tárgyalja meg az ellenőrzés tapasztalatait, törvénysértés esetén tájékoztatja a törvényességi ellenőrzést ellátó szervet,

d) tájékoztatja a helyi önkormányzatot a központi ágazatpolitikai célokról, szabályozási eszközökről, és biztosítja számukra az ágazati feladatok ellátásához szükséges információt,

e) a helyi önkormányzatoktól - ágazati feladatai körében - adatokat és tájékoztatást kérhet, amelyet az önkormányzat köteles megadni.

f) az állami költségvetésről szóló törvényben meghatározott címen és feltételekkel a fenntartónak pénzügyi támogatást nyújthat,

g) ellenőrzi az ágazati szakmai követelmények érvényesülését, ellenőrzi és értékeli a feladatellátás eredményességét, továbbá ellátja a közoktatás-irányítás szakmai-szervezési feladatait, az e célra létesített szakmai-szolgáltató intézmények közreműködésével (1991. évi XX. tv. 99. szakasz).

8.2.1 Központi irányítás

A központi irányítás elsődleges eszköze a jogi szabályozás. Ennek megfelelően a művelődési ágazat központi irányítása rendeletek, utasítások, útmutatások, irányelvek, elvi állásfoglalások útján történik, amelyeket a művelődési és közoktatási miniszter bocsát ki. A miniszter rendelkezési jogköre elsősorban az alábbiakra terjed ki:

(1) A művelődési és közoktatási miniszter a népjóléti miniszterrel egyetértésben e törvény végrehajtási rendeletében szabályozza a nevelési, nevelési-oktatási intézmény fenntartásával kapcsolatos gyermek- és munkaegészségügyi előírásokat, beleértve az oktatásra használt helyiségekre és bútorokra vonatkozó szabványokat, épületbiztonsági előírásokat.

(2) A művelődési és közoktatási miniszter e törvény végrehajtási rendeletében előírja a nevelési, nevelési-oktatási intézmény engedélyezésének szakmai feltételeit és eljárásrendjét. Ennek keretében meghatározza az intézmény nevelési programjának és helyi tantervének elkészítésével és jóváhagyásával kapcsolatos előírásokat, a nevelő-oktató munka dokumentálásának követelményeit, az intézmény működése ellenőrzésének rendjét. A szakképzés vonatkozásában a szakképzési ág szerinti tartalmi irányítás kérdéseit a szakképzési törvény szabályozza.

(3) A művelődési és közoktatási miniszter hatáskörébe tartozik az alternatív pedagógiai rendszerek alapján működő iskolák (pl. Freinet, Waldorf, Montessori) elismertté nyilvánítása.

A változat:

(4) A Nemzeti Alaptantervvel és a vizsgarendszerrel összhangban a művelődési és közoktatási miniszter e törvény végrehajtási rendeletében szabályozza az alapvető készségek tanítására fordítandó minimális összóraszámot az iskolarendszer elemi szintjén 1-3. és 4-6. osztályban, valamint az általános képzésre (műveltségi területekre) fordítandó minimális összóraszámot az alap- és középfokú szakképzésben.

(5) A művelődési és közoktatási miniszter e törvény végrehajtási rendeletében előírja a Nemzeti Alaptantervben felsorolt műveltségi területeknek megfelelően az elemi és alap-, illetve középfokon tanítandó tantárgyak, illetve tantárgycsoportok körét, mint a nevelési-oktatási intézmény által kötelezően ellátandó alapfeladatot.

(6) A művelődési és közoktatási miniszter az Érettségi és Képesítő vizsgaszabályzatban meghatározza a középfokú képzés vizsgarendszerét és vizsgakövetelményeit.

B változat:

(4) A művelődési és közoktatási miniszter a Nemzeti Alaptantervvel és az állami vizsgák követelményeivel szabályozza az iskolai tanítás tartalmát. Más eszközökkel és szabályozókkal nem kíván beleszólni az iskolák tartalmi mun-

kájába. Az iskolák nevelőtestületei a Nemzeti Alaptanterv és a vizsgakövetelmények előírásainak a figyelembevételével - a tankönyv- és programpiac kínálatára támaszkodva - állítják össze saját helyi, iskolai tanterveiket.

(5) Az iskolák helyi tanterveit - az iskolaszék véleménye alapján - az iskolafenntartó hagyja jóvá. (A fenntartó ezt a jogát átruházhatja az iskola igazgatójára.) A tartalmi szabályozás kérdéseiben a törvényességi felügyeletet a művelődési és közoktatási miniszter gyakorolja. A helyi tantervek kidolgozása és jóváhagyása során felmerülő vitás kérdésekben a Művelődési és Közoktatási Minisztérium szakértők bevonásával dönt.

(6) A minisztérium az iskolák önállóságának biztosítására - ezen belül a helyi tantervek szakszerű kidolgozása - érdekében állami és magánforrásokból tankönyv- és programkínálatról és pedagógiai szolgáltatásokról gondoskodik központi, regionális és megyei pedagógiai intézetek, valamint a tanárképző főiskolák és egyetemek közreműködésével.

(7) *(Mindkét változatban)* A Művelődési és Közoktatási Minisztérium - országos szakmai szolgáltatásként - e célra szervezett szakintézménye útján gondoskodik a Nemzeti Alaptanterv gondozásáról, az állami érettségi vizsgák és a képesítővizsgák közismereti vizsgái tematikájának, követelményrendszerének, vizsgamódszereinek kidolgozásáról, közzétételéről, a központi vizsgák előállításáról, az iskolákba való eljuttatásáról.

8.2.2 Területi irányítás és felügyelet

Az 1991. évi XX. törvény 99. és 106. szakasza felhatalmazza a művelődési és közoktatási minisztert, hogy az ágazati szakmai követelmények érvényesülésének ellenőrzésére, a feladatellátás eredményességének mérésére, ellenőrzésére, továbbá a közoktatás-irányítás szakmai-szervezési feladatainak ellátására szakmai-szolgáltató intézményt hozzon létre, annak feladatait, feladatellátásának rendjét, létesítésének feltételeit, működését, vezetője megbízásával kapcsolatos szakmai és eljárási követelményeket meghatározza.

(1) A közoktatás ellátás ágazati felügyeletét a művelődési és közoktatási miniszter a köztársasági megbízottak székhelyén működő Területi Oktatásügyi Központok segítségével látja el. A Területi Oktatási Központ a Művelődési és Közoktatási Minisztériumnak közvetlenül alárendelt szakmai szervezet. Igazgatóját és munkatársait *nyilvános pályázat* útján a művelődési és köz-

oktatási miniszter nevezi ki. A Területi Oktatásügyi Központok állandó munkatársainak létszámát, működésének rendjét e törvény végrehajtási rendelete rögzíti.

(2) A Területi Oktatásügyi Központ *feladata és hatásköre:*

— Vizsgálja, elemzi és értékeli a régió tanügyi helyzetét. Az ehhez szükséges adatokat az önkormányzatok és az intézmények kötelesek a Területi Oktatásügyi Központ rendelkezésére bocsátani.

— Kötelezően véleményezi az iskolaalapítási kérelmeket a szakmai engedély kiadásához előírt szempontok alapján.

— Felkérésre, illetve vitás esetekben véleményezi a területén működő nevelési-oktatási intézmények helyi tanterveit.

— Véleményezi az intézmény képzési rendszerének lényeges (az iskolaszerkezetet, iskolatípust, tanított szakokat érintő) módosítására vonatkozó kérelmet abból a szempontból, hogy a tervezett intézménymódosítás megfelel-e a jogszabályokban előírt szakmai feltételeknek, illetve a terület oktatási igényeinek. A szakvéleményeztetést a fenntartó vagy a nevelési-oktatási intézmény igazgatója vagy az iskolaszék kezdeményezheti.

— Kötelezően véleményezi az intézmény megszüntetésére irányuló intézkedési tervet abból a szempontból, hogy az nem rontja-e a terület közoktatási intézményi ellátását.

— Megbízott (órakedvezményes, szerződéses) iskolafelügyelők és tanácsadók útján tájékozódik az intézmények működéséről és szakmai színvonaláról.

— Felkérésre véleményezi az illetékessége alá tartozó iskolák megüresedett igazgatói (intézményvezetői) állásaira benyújtott pályázatokat, kötelezően véleményezi az igazgató (intézményvezető) újabb ciklusra való megbízását.

— A fenntartó, a pályázó az iskolaszék, a pedagógus, az igazgató felkérésére szakmai ügyekben szakvéleményt ad.

— Megvizsgálja és a vonatkozó jogszabályokban foglalt feltételek teljesülése esetén *jóváhagyja* tanítók és tanárok tanácsadói, illetve *vizsgáztatói névjegyzékbe* való felvételi kérelmét.

— Területén megszervezi a Művelődési és Közoktatási Minisztérium által előírt adatszolgáltatást.

— Ellátja az országos körű felmérések területi szervezési feladatait.

— Ellátja az országos tanulmányi versenyek területi szervezési feladatait.

— Központi fejlesztési alapok megpályázásakor a Művelődési és Közok-

tatási Minisztérium felkérésére döntést megalapozó szakvéleményt készít információt szolgált.

(3) A szakképzési törvény rendelkezik a szakképzés szakmai tantárgyaival kapcsolatos felügyeleti kérdésekről.

8. 3 Szakmai szolgáltatások

A modern közoktatás-szervezés számos szakosított pedagógiai szolgáltatást köteles nyújtani a tanulók nevelési és továbbtanulási problémáinak szakszerű megoldása érdekében, részint a pedagógusok megnövekedett és többreüt feladatainak szakmai támogatására, részint a közoktatás általános minőségének fejlesztése érdekében. A nevelő-oktató munkát közvetlenül támogató pedagógiai szolgáltatások megszervezése az 1991. évi XX. törvény 98. szakasza értelmében a megyei (fővárosi) önkormányzatok feladata. Országos szakmai szolgáltatásokról a művelődési és közoktatási miniszter köteles gondoskodni.

8.3.1 Az önkormányzatok pedagógiai szolgáltatásai

(1) A teljes körű nevelési-oktatási ellátásba beletartozik az önkormányzati pedagógiai szolgáltatás:

- a nevelési tanácsadó szolgálat,
- a továbbtanulási és pályaválasztási tanácsadó szolgálat,
- a speciális nevelésre, ellátásra szoruló gyermekek szakértői vizsgálati és folyamatos ellenőrző vizsgálata,
- hálózatfejlesztési szolgáltatások az iskolai könyvtárak vonatkozásában
- az iskolák és egyéb pedagógiai intézmények számítógép hardware-fejlesztési, oktatási és ügyviteli fejlesztő tevékenységének koordinálása,
- általános és speciális pedagógiai tanácsadó szolgálat,
- tanterv- és tankönyvtár, pedagógiai szakkönyvtár, film-, video-, hanglemeztár, információs szolgálat,
- a megyében működő, valamint az országos beiskolázású középfoki oktatási intézmények jegyzékének és felvételi tájékoztatójának kiadása,
- pedagógiai továbbképzések szervezése.

(2) A feladatellátást az állami költségvetés normatív alapon, címzett cél támogatással biztosítja. Az egyes feladatokra biztosítandó költségvetési normák kidolgozása a művelődési és közoktatási miniszter feladata. Az önk

manyzati pedagógiai szolgáltatások szakmai felügyeletét ágazati felelősségénél fogva a művelődési és közoktatási miniszter látja el.

8.3.2 Országos szakmai szolgáltatások

Az ágazati szakmai irányítás, különösen az oktatásügy korszerűsítése és fejlesztése megkívánja az iskolarendszer állapotának rendszeres és szakszerű vizsgálatát, az iskolarendszer átjárhatóságának és a tankötelezettség teljesítésének ellenőrzését, sajátos és újonnan jelentkező pedagógiai problémák kezelését, nevelési és oktatási módszerek fejlesztését. E feladatok kutatási és fejlesztési háttér kiépítését indokolják, a jelenleginél lényegesen magasabb színvonalon.

(1) Intézményi háttérrel igénylő országos kutatási-fejlesztési feladatok el-
sősorban a következők:

— az iskolaszervezet átalakulásának figyelemmel kísérése oktatásszociológiai szempontból,

— az iskolahálózat alakulásának figyelemmel kísérése, fejlesztési stratégiák kidolgozása,

— az iskolai oktatás országos színvonalának folyamatos figyelemmel kísérése reprezentatív eredményfelmérések útján,

— egységes vizsgarendszer és a képzési céloknak megfelelő vizsgáztatási módszerek kifejlesztése,

— a magyar oktatásügy hatékonyságának folyamatos figyelemmel kísérése nemzetközi összehasonlító és hazai trendkövető vizsgálatokkal,

— a tömeges középfokú oktatással jelentkező pedagógiai problémák kutatása, megoldások, pedagógiai technikák kifejlesztése (pl. bevándorlók, hátrányos helyzetűek nyelvi problémáinak kezelése, ifjúsági analfabetizmus, dislexia kezelése, motiválatlan tizenévesek képzésének megoldása, az intézményen belüli iskolatípus-választék megteremtésével kapcsolatos szervezési tapasztalatok összegyűjtése és rendszerezése stb.)

— új, tantárggyá érlelendő oktatási tartalmak műveltségi területek tananyagának, módszertanának kimunkálása (pl. háztartástan, gazdaságtan, vallás- és erkölcsismeret, filozófia, alkalmazott matematika, stb.),

— szociokulturális hátrányok kialakulását előidéző tényezők kutatása, családterápiás, kapcsolatterápiás, pedagógiai kezelési módszerek kimunkálása és elterjesztése stb.,

- a Művelődési és Köznevelési Minisztérium által előírt kötelező továbbképzések, valamint a posztgraduális szakképzés tartalmi kritériumainak kidolgozása.

(2) A törvény felhatalmazza a művelődési és köznevelési minisztert,

hogy az országos szakmai szolgáltatások ellátására országos szakintézményeket hozzon létre és működtessen a célok és feladatok szabályai meghatározásával. Az országos szakmai szolgáltató intézmények önálló vagy felsőoktatási intézményhez csatolt csatolt költségvetési intézmények. Az országos szakintézmények felett igazgatótanács áll, amelynek tagjait az Országos Köznevelési Tanács egyetértésével a művelődési és köznevelési miniszter nevezi ki. Az országos szakintézmények igazgatóit nyilvános pályázat útján az igazgatótanács javaslatára a művelődési és köznevelési miniszter nevezi ki.

8.4 Az Országos Köznevelési Tanács

(1) Az Országos Köznevelési Tanács a művelődési és köznevelési miniszter tanácsadó testülete. A köznevelés ügyét figyelemmel kíséri, a művelődési és köznevelési miniszter felhívására vagy saját kezdeményezéséből a köznevelés kérdéseiben véleményt nyilvánít, javaslatot készít.

(2) A Tanács elnökét a művelődési és köznevelési miniszter előterjesztésére az államfő, alelnökét, ügyvezető alelnökét, a Tanács elnökségének tagjait és a szakosztályok elnökeit az elnök előterjesztésére a művelődési és köznevelési miniszter nevezi ki hat évre.

(3) A Tanács tagjai:

a) a művelődési és köznevelési miniszter által az elnök előterjesztésére hat évre kinevezett 50 tag,

b) a Magyar Tudományos Akadémia által kiküldött 2 tag,

c) az iskolákat fenntartó minisztériumok által kiküldött 1-1 tag,

d) az iskolákat fenntartó vallásfelekezetek egy-egy képviselője,

e) a pedagógusok törvényes érdekképviselőjére jogosult szakmai és szak-szervezetek egy-egy képviselője.

(4) A Tanács munkáját az elnökség irányítja.

(5) A Tanács tagjai hivatalukat megtisztelő feladatként látják el.

(6) A Tanács szakosztályai:

a) óvodai és elemi iskolai szakosztály

b) középiskolai és kollégiumi szakosztály

c) szakképzési, felnőttoktatási és ifjúságvédelmi szakosztály

d) nemzeti és etnikai kisebbségek iskoláinak szakosztálya

e) speciális nevelési (gyógypedagógiai) szakosztály

f) felsőoktatási szakosztály

g) művészet- és sportoktatási szakosztály

h) neveléstudományi és pedagógusképzési szakosztály

(7) A Tanács saját szervezetének részletes szabályait és ügyvitelének rendjét maga állapítja meg és jóváhagyás végett a művelődési és közoktatási miniszternek mutatja be.

Pedagógus vélemények a közoktatási törvény tervezetéről

Bármely törvénykoncepciót többféle szempont alapján lehet elemezni. Amikor a november 5-i után elkészült a január 14-i, az elemzést lehetett újra kezdeni, függetlenül az előzótól; lehetett összehasonlítani a kettőt.

Az eredmény: a törvénykoncepció alapvetően nem változott, a második nem érintette az első lényegét. Ennélfogva ha az első elfogadhatatlan, a második is az. Hogy miért, az kiderül, ha az elemzésnek azt a módját választjuk, mit jelenthet ez a tervezet, — amennyiben valóságga válna —.

- a gyermeknek, a tanulónak, mint az oktatás főszereplőjének,
- a szülőnek, mint aki a gyermekkel együtt használója az intézménynek,
- a pedagógusnak, mint szakembernek és mint munkavállalónak,
- a nevelőtestületnek, mint a pedagógusok közösségének.

Vagyis egyértelműen fel kell tenni a kérdést:

- kiért — miért, kinek az érdekében született ez a koncepció,
- milyen kapcsolatban áll ez a tervezet a már hatályos és a most készülő törvényekkel.

A nevelést-oktatást felölelő intézményhálózat a gyermekért van. Bármilyen alapon szerveződő nevelés-oktatás ezen alapigazság mentén kell, hogy létrejöjjön.

A ma még hatályos oktatási törvény és annak végrehajtására kiadott, ma is hatályos, az alapfokú nevelési-oktatási intézmények működéséről szóló 13/1986/VIII.1/ MM. rendelet minden külön megjelölés nélkül az alapfokú intézmény részének tekinti a napköziotthon — és ez így helyes! A Gyermekek jogairól szóló nemzetközi egyezmény (1989. New York) 18. cikkely 3. pontja szerint: “a részes államok megtesznek minden megfelelő intézkedést annak érdekében, hogy a dolgozó szülők gyermekei számára biztosítsák olyan szolgáltatások és gyermekmegőrző intézmények igénybevételének jogát, amelyre jogosultak.”

Ezt a törvényt “1991. évi LXIV. törvény” címszó alatt tavaly novemberben a Magyar Köztársaság Parlamentje kihirdette. E törvényre való hivatkozással a napköziotthon intézményének helye van a törvénytervezetben.

Az ingyenes nevelési-oktatási ellátás sajátos értelmezése vonul végig a törvénytervezeten, ami szerint az ingyenességbe az alapszolgáltatások téri-

tésmentes igénybevétele értendő — jöllehet az alapfeladatok köre majd ezután fogalmazódik meg. Ezt az álláspontot nem lehet értelmezni a gyermek szempontjából, hisz a napközi mellett várhatóan a korrepetálás, a felzárkóztatás, a különböző szakkörök, stb. is a család anyagi helyzetétől függően finanszírozandó. Az alapfeladatok körébe tartozónak érezzük a diákotthont-kollégiumot, de nem úgy, ahogy a Tervezetben szerepel: "az önkormányzat köteles gondoskodni...a finanszírozási rendszer függvényében a tankötelesek diákotthoni ellátásáról."

A diákotthoni ellátás — mivel a tankötelezettség végrehajtásához a gyermekek jelentős részének nélkülözhetetlen — ugyanúgy nem tekinthető csupán a diákszociális juttatás részének, akárcsak a felzárkóztató pedagógiai ellátás.

Egyáltalán nem szolgálja a kisgyermekek harmónikus nevelését az az ajánlat, amely az óvodákról szól. Az ál-alternatívák felvázolása, mely szerint:

A változat: 3 éves kortól önkéntes

B változat: 3-4 évesek számára ajánlott, 5 évesek számára ingyenes és kötelező, éppen a lényegről — az ingyenességről — vonja el a figyelmet.

A gyermek érdekében számunkra a következő alternatíva létezik:

3 éves kortól ingyenes és önkéntes,

3-4 éves gyermek számára ingyenes és ajánlott,

5 éves kortól ingyenes és kötelező.

Vagyis: 3-6 éves kor között ingyenes az óvodai nevelés, amely 5 éves kortól kötelező.

Az iskolarendszer tartalmi irányításának és fejlesztésének koncepciója újabb tényszerű igazolása annak, hogy a tervezet nem a gyermekért, — pontosabban nem minden gyermekért — készült. A jelenlegi 8 osztályos általános iskola lesöprése, 7 osztályossá zsugorítása, a mesterségesen túlbonyolított iskolarendszer (csak gimnáziumból háromféle), az iskolaszervezet átalakításához szükséges anyagiak hiánya, a hátrányos helyzetű települések és családok gyermekei számára csak az alapiskola elérhetősége — ez mind-mind a számunkra elfogadhatatlan korai szelekciót, a szegénység iskolai bizonyítványban való dokumentálását, a gyermekek zömének behozhatatlan hátrányát — ezzel az esélyegyenlőség elvének durva megsértését jelenti, és az elitképzés intézményesülését szolgálja. Mind az iskolarendszer markáns átalakításához, mind a NAT legújabb változatának bevezetését, mind az alapvizsga követelményekhez — mivel a gyermekeken keresztül az egész nemzet jövőjét érinti — nemzeti

közmegegyezés kell. Mindenképpen célszerű tehát, ha a NAT-ot a Parlament hagyja jóvá, a közoktatási törvény mellékleteként. Az iskolaszervezet megváltoztatása szükségességének igazolása pedig csakis eredményes kísérletekkel — és nem külső országokra hivatkozva — képzelhető el.

A tervezet rögzíti ugyan a tanulók jogait — így a diákönkormányzatét is, de annak működését szabályozó alternatívák közé olyat is besorol, amely homlokegyenest ellentétes a már hivatkozott 1991. LXIV. törvénnyel. Mely szerint az ítélőképesség birtokában lévő gyermek jogosult a szerveződésre. A tervezet szerint a diákönkormányzat szervezeti és működési szabályzatát "a patronáló tanár véleményezi és az iskolaszék hagyja jóvá" vagy: "a patronáló tanár véleményezi és a nevelőtestület hagyja jóvá".

Ha az elmondottakon kívül figyelembe vesszük a 6 napos tanítási hét visszacsempészésének szándékát, a 200 kötelező tanítási napot, a csoportlétszámok nagyságát, a mindenkinek kiszolgáltatott pedagógus életminőségének romlását, mely a tanulón csapódik le, elmondhatjuk: ez a koncepció nem a gyermekekért született, nem az ő érdeküket szolgálja. S ha ez így van — legyen szó bármilyen intézmény feltámasztásáról (az iskolaszékekről) — a szülő sem érzi jól igazán magát a bőrében. Hiába ugyanis az iskolai munka legmélyén kotorászó jogkör, nevezetesen, hogy a szülő jogosult gyermeke előmeneteléről panaszával az iskolaszékhez fordulni, ha két bekezdéssel lejjebb a továbbtanulás esetlegessége törvényerőre emelkedik: "A szülő köteles gyermeke továbbtanulását lehetősége szerint támogatni." Szóval ha nincs lehetősége, nem tanul a gyermeke? Ez a lehetőség egyenlő az anyagi lehetőséggel? Ha ezt így kell értelmezni, ennek következménye beláthatatlan.

Ezekután nézzük meg, mit tartogat a törvénykonceptió a pedagógusnak mint szakembernek!

A pedagógus munkakörök című fejezet pontosabb, szakmailag tisztább, mint az előző, jöllehet a "vezetőállású", a "magasabb vezető állású" dolgozó és a "vezető pedagógusi" munkakör munkajogilag más-más kategória. Ez az aprócska tévedés hagyján, könnyedén korrigálható. De az a sajátos értelmezés, ami "a megfelelő szakos képesítés" címszó alatt szerepel — vagyis az óvónői és a tanítói képesítésre utólagosan többlet-képesítést előírni, ez teljességgel elfogadhatatlan. "A középfokú óvónői és tanítói oklevelek érvényességéről miniszteri rendelet intézkedik." Ebből az idézetből világosan kitűnik, hogy az egész oktatási rendszerből ki akarják szűrni a középfokú óvónői és tanítói

képesítést. Az óvónői szakközépiskolák működnek, az 1960-as évek legelején szűnt meg a középfokú óvónő- és tanítóképzés. Bár az itt végzettek egy része később szerzett felsőfokú oklevelet, mégsem lehet a ma 50 év körüli, kiváló tanítókat, akik évtizedek óta tanítanak, nyugdíjuk előtt pár évvel a pályáról leszorítani.

Az oklevelek utólagos felülvizsgálata tömeges elbocsátást jelenthetne. A pedagógus illeténvaló "megbecsülése" számunkra nem kívánatos!

A tanítók hada szakmai "megbecsülésének" másik példája: "Nevelési-oktatási intézmény vezetőjeként olyan személy alkalmazható, akinek az intézményben tanított legmagasabb évfolyamra megfelelő képesítése van." Ha ez igaz, tanító soha többet nem lehet intézményvezető. Ezzel kimondva — kimondatlanul — új kasztrendszeret támogatnak a törvénykészítők.

A középfokú végzettségű, nyugdíj felé ballagó pedagógus végzettségének elismeréséhez, vagy el nem ismeréséhez képest nem tartogat ez a tervezet szebbet és jobbat a fiatalnak sem. Hiszen mindhiába az államilag elismert immáron felsőfokú diploma, ha a határozatlan idejű kinevezéshez egyéves pedagógusműködés szükséges. A derékhad pedig várhatja, mikor fogják szakmai alkalmatlanság címén elbocsátani a TOK előzetes véleménye alapján. Kivált, ha a szakmai alkalmatlanságot eleve vélelmezik — ahogy a tervezet tartalmazza. Jogi nyelven ugyanis a "vélelem" valamely tényt elfogadottnak minősít, amíg azt megfelelő eljárás keretében meg nem döntik. Az alkalmatlanságot mint vélelmet nem lehet meghatározni, mert azt a döntésig eleve fennállónak kellene tekinteni.

Ha már a jogi kategóriáknál, nézzük meg, mit tartogat ez a tervezet a pedagógusnak mint munkavállalónak!

Előrevetíti a munkanélküliséget, hiszen az alapfeladatok tisztázatlansága, az óvoda első két éve, a napközi és a kollégiumok esetlegessége, a középfokú képesítések utólagos felülvizsgálata mind ezt erősíti. Cserébe: nem tisztázza a kötelező óraszámokat, egyes foglalkozásokét érthetetlen módon végrehajtási rendeletekre bízta. A főfoglalkozású pedagógus heti munkaidejét negyven órában szabályozza, holott ez a mindenkori törvényes munkaidő kellene legyen. Így ugyebár már érthető, hogy — a készülő Közzszolgálati Törvénnyel ellentétben — miért jut csak 15 nap pótszabadságra idő. De a koncepció készítői nemcsak a szabadság kérdésében nem gondoltak a készülő Közzszolgálati Törvényre, hanem az alkalmatlanság miatti "elbocsátás" kifejezésének

használatuk sem, hiszen a közalkalmazotti jogviszonyban az "elbocsátás" mint fegyelmi büntetés szerepel.

A tervezet a pedagógus határozatlan időre szóló alkalmazását (kinevezését) egy éves határozott időre szóló alkalmazáshoz, majd ezután a szakmai alkalmasság igazolásához köti. Ez az egyéves, kötelező, határozott időre szóló alkalmazás burkolt próbaidő. Mint ilyen, ellentétben áll a Munka Törvénykönyve-tervezettel, mely a próbaidő felső határát három hónapban jelöli meg, és tiltja annak meghosszabbítását.

A szakmai alkalmasság kérdésében a TOK-nak ügydöntő szerepet szán a tervezet, ugyanis a TOK véleménye lenne az alkalmazás megszüntetésének indoka. Vagyis a TOK véleményét munkaügyi fórumon nem lehetne hatékonyan felülbírálni. Ezért ez a kivétel ellentétben áll az Alkotmány 57 §. 15/ bekezdésével, mely minden hatósági döntés ellen az állampolgárnak jogorvoslati lehetőséget biztosít.

Az egy éves, határozott időre történő alkalmazás ellentétben áll az Alkotmány 66. §. 1/ bekezdésében a terhes anyák és a szülő nők részére meghatározott támogatással és védelemmel. Feltehetőleg a kezdő pedagógusok nagy része továbbra is fiatal nő lesz, akik az egy éves határozott idejű alkalmazás lejártával terhesen vagy kisgyermeket gondozva elveszítik munkahelyüket és ezzel együtt társadalombiztosítási jogukat is.

A szakmai alkalmatlanság odavetett megfogalmazása sérti a pedagógus szakképzést megszerzett dolgozó személyi jogait, mert akik alkalmatlannak nyilvánítanak, azt nem fogja más iskola sem alkalmazni. Tehát a pedagógusi diplomát tulajdonképpen hatálytalanná teszi. Ez ellentétben áll az Alkotmány 70/B szakaszával, mely biztosítja a munkához való jogot és a foglalkozás szabad megválasztását.

Az erkölcsi feddhetetlenség igényéről csak annyit: ilyen kategória igazából nem létezik. Be kell érni a büntetlen előélet igazolásával!

A felsorolásból világosan kitűnik: a tervezet nem a pedagógusoké, nem a munkavállalóé, az ő érdekét nem szolgálja.

Természetesen nincsenek irigylésreméltóbb helyzetben az intézményvezetők sem. Nekik szinte mindenhez a TOK és az iskolaszék véleményét kell kérni.

— Ha nem tud megegyezni a fenntartóval, a TOK dönti el a vitát.

- Ha nincs egyetértés a szervezeti és működési szabályzatban, a TOK ad szakvéleményt.
- Az iskolai költségvetés: eszköz, mégpedig a pedagógiai feladatok teljesítését szolgáló eszköz. Hogy ebbe véleményt mondjon az iskolaszék, az nem kifogásolható. De hogy a munkarendet miért az iskolaszék, és miért nem a nevelőtestület hagyja jóvá — ez szakmailag nehezen érthető.

A tervezet szerint az intézményvezetői megbízás variáció szerint a TOK-jogosítványok között már megjelenik az egyetértés is és az iskolaszék javaslat-tételi jogokat vindikál magának.

A nevelőtestületeknek csak a véleményezés jut, egyéb demokratikus jogait a TOK-nak, vagy az iskolaszéknek szánják. Pedig az Alkotmánybíróság 47/1991./IX. 24./ AB. határozat szerint “az igazgató kiválasztásában a nevelőtestület és az érdekképviselői szervek részvételét biztosítani kell”. Eszerint a hatályos rendelkezés szerint tehát nemcsak a véleményező, hanem a kezdeményező — magyarul: a javaslattevő — jogkört nem lehet megspórolni a nevelőtestületen.

Ezekután a nevelőtestületi jogokról:

Az előző tervezethez képest kétségtelenül bővültek ezek a jogkörök.

- kidolgozhatja és jóváhagyja a házirendet
- egyetértési joggal véleményezi a szervezeti-működési szabályzatot, bár ezen a jogkörtön osztozik az iskolaszékkel! (Itt csak az a kérdés: mi az egyetértési joggal való véleményezés?)
- és természetesen joga van jogait az iskolaszékre ruházni.

Ezek a jogkörök újak és bővebbek, mint az előző tervezeté, de az 1985-öshöz való visszalépést bizonygatni felesleges lenne.

Magyarán:

A nevelőtestület sem jár jobban ezzel a tervezettel, mint egyes tagjai vagy vezetőjük.

Kiről szól hát ez a tervezet?

Ki profitál belőle?

Az iskolaszék, amelyet nem kötelező ugyan létrehozni, de a szülő-fenntartó-nevelőtestület láncból ugyanis észébe fog jutni valakinek a kezdeményezés?! Ez ellen természetesen nem lehet kifogás, ha az iskolaszéket az iskola használati, társadalmi környezete akarja!

De azt azért túlzás lenne egy választott testülettől elvárni, amely jórészt laikusokból áll és támogató, segítő, közvetítő szerepköre lenne az intézmény működésében — szóval, egy ilyen testülettől nem várható el, hogy:

“Kivizsgálja az igazgatói vagy nevelőtestületi döntésekkel kapcsolatos szülői panaszokat és fellebbezéseket, és állást foglaljon ezekkel kapcsolatban.”

És ehhez “szakmai kérdésekben véleményét kérhessen a TOK-tól.” Csak a TOK-tól és nem máshonnan!

Ezeket a kitételeket nem tartjuk szükségesnek! Annál inkább a nevelőtestületi autonómiát, a pedagógussal szembeni bizalmatlanság helyett — a bizalmat.

Vagy a központi irányítást igyekszik megvalósítani ez a tervezet, jöllehet a pénzt a működéséhez az önkormányzat biztosítja?

Ez a feltételezés valószínűnek látszik, hisz mindegy, milyen jogkörrel, de a TOK mindenütt jelen van:

- A tanügyi helyzet értékelésében, tanfelügyelők hadával,
- Az iskolaalapítási kérelmek kötelező véleményezésében,
- Minden vitás kérdésben döntőbíróként, amely az önkormányzat és az intézmény között felmerül,
- Az intézményvezetői megbízás véleményezésében,
- Bárki — fenntartó, iskolaszék, pedagógus, igazgató — csak innen kérhet szakvéleményt, mintha másutt nem is dolgoznának szakértők,
- Az adatszolgáltatás megszervezésében,
- Az országos körű felmérések szervezésében, tanulmányi versenyek szervezésében — igaz ugyan, hogy ezek tipikusan szolgáltató tevékenységek
- És melleleg: kimondja a szakmai alkalmatlanságot, tehát munkáltatói jogokat is sért!

Így a TOK nemcsak országot, hanem a pedagógusok lelkét is behálózza, alapvetően a gyanakvásra épít, s mint ilyen nem szolgálja az oktatás demokratizálódását. Létrehozását ezért a jelzett jogkörökkel nem tudjuk támogatni. Kiért, miért írták tehát ezt a koncepciót?

A kérdésekre egyszerű lenne a válasz,

- ha lenne egy koherens oktatáspolitikai koncepció, amely elmondaná, mit gondol az oktatás jövőjéről,

— ha egyértelműen kimondaná, hogy az intézményes nevelés-oktatás: ingyenes és ezt a gondolatot az Alkotmány lenne hivatott alátámasztani.

De ezek a lényegi kérdések megválaszolatlanok.

Nem tudjuk, mire készül a törvény, mit kell és minek az érdekében szabályozni.

A gyermek, a szülő, a pedagógusok erre kérnek egyértelmű választ.

*A Pedagógusok Szakszervezete Országos Fóruma nevében:
Szöllösi Istvánné főtitkár*

Nemzetközi konferencia az adósságválságról

A Prognózis 2000 Alapítvány és a Társadalomkutató Intézet rendezésében került sor 1992. március 22-25. között a Nemzetközi Adósságkonferenciára. A konferencián 14 ország nemzetközi eladósodással foglalkozó kutatói jelentek meg.

A konferencia elsősorban az eladósodás nemzetközi gazdasági hivatásaival foglalkozott, de megvitatásra került a magyar adósságkezelési politika is. Ezzel kapcsolatban két markáns nézet csapott össze. A kormány, a Nemzetközi Valutaalap, a parlamenti pártok azt a nézetet képviselték, hogy Magyarországnak a fizetőképesség mindenáron való fenntartására kell törekednie. E szerint az álláspont szerint a kamatterhek miatti forráskiáramlást a működőtoke minél erőteljesebb bevonásával kell ellensúlyozni és az export erőteljes növelésével csökkenteni kell az adósság relatív súlyát.

A konferencián résztvevő hazai és külföldi szakértők jelentős része ezzel a stratégiával nem értett egyet. Ráműtettek, hogy ezt a stratégiát több mint száz ország közül egyedül Dél-Korea tudta megvalósítani, de a miénktől lényegesen eltérő feltételek mellett. A világban ma tökehiány alakult ki, ami valószínűtlenné teszi, hogy Magyarország olyan arányban vonjon be működőtőkét, mint annak idején Dél-Korea, és a távol-keleti ország exportpiacai sem állnak rendelkezésre. Ezért, ha Magyarország a jelenlegi adósságkezelési technikájával nagy társadalmi áldozatok árán ideig-óráig talpon is maradhat, ez nem jelenthet hosszú távú megoldást.

Egy új adósságkezelési stratégia kialakításához mindenképp először azt kell nyilvánvalóvá tenni, hogy — mint ahogy ezt a konferencián számítási modellek segítségével bizonyították — a nemzetközi eladósodást nem az adós országok rossz gazdaságpolitikája, vagy a hitelezők felelőtlensége, hanem a világgazdaság működési zavara idézte elő. Ennek egyik alapvető tényezője, hogy a nemzetközi pénzpiacon a kamatlábak elszakadtak a világgazdaság reálnövekedésétől és a reális hozamoktól. A megtérülési lehetőségektől elszakadt kamatlábak olyan látszólagos tökejövedelemhez juttatták a hitelezőket, amelyek mögött a valóságban létrehozott jövedelem nincs és nem is lehet.

Mivel a nemzetközi adósságválság nem az egyes adós országok gazdaságpolitikájával, hanem a világgazdaság működési módjával van kapcsolatban a megoldás is csak az adós és hitelező országok közös erőfeszítéséből származhat.

ha. A szakértők az adós és hitelező országok szempontjából egyaránt igazságos megoldást abban látják, ha az eladósodott országok visszafizetik a hozzájuk az elmúlt két évtizedben ténylegesen beáramlott erőforrások reálértékét. Ez a megoldás általában jelentős adósságelengedést jelent, hiszen a legtöbb adós ország a hozzá a hetvenes évtizedben beáramlott forrásokat a nyolcvanas évtizedben már visszafizette. Az elképzelés egyébként összhangban van az Egyesült Államok pénzügyminisztere által javasolt megoldással (Brady-terv) és számos nemzetközileg ismert szakértő és e kérdéssel foglalkozó bizottság álláspontjával.

Mindebből kiindulva a szakértők azt javasolják, hogy a magyar kormány, illetve a parlamenti pártok támogassák aktívan az Egyesült Államok pénzügyminiszterének több ország esetében már megvalósított javaslatát és igyekezzenek elérni, hogy Magyarország is hasonló elbánásban részesüljön.

Prognózis 2000

Gazdaság és társadalomkutató, előrejelző alapítvány

Az Alapítvány székhelye: Budapest, V. Arany János u. 24.

Alapítók: Magyar Tudományos Akadémia,

Országos Kereskedelmi és Hitelbank Rt.

Az Alapítvány célja: a Prognózis 2000

gazdaság- és társadalomkutató,

előrejelző alapítvány gazdaság és társadalomellenzéseket,
valamint előrejelzéseket készítő kutatások finanszírozására
és eredményeinek hasznosítására szerveződött.

Nemzetközi igényekre is épülő, hiánypótló kutatásokat támogat és szervez az alábbi fő területeken:

társadalom- és gazdaságpolitika, vállalkozási döntést megalapozó alternatív
fejlesztési prognózisok készítése, gazdasági folyamatok társadalmi
optimalizálását elősegítő kutatások, szocioökonómiai folyamatok,
egészség-, művelődés-, és környezetgazdasági elemzések
népjóléti és szociálpolitikai döntések megalapozásához.

**Ha a fenti témák iránt érdeklődik, keresse munkatársunkat
Galgóczi Bélát a 181-2944 telefonszámon.**

Tények és Tanácsok
a Társadalomkutató Intézet havi lapja

Az 1992/2-3 szám tartalmából:

Dr. Gidai Erzsébet: Ki biztosítja a társadalombiztosítást?

Reflektorfényben: Nemzetközi adósságkonferencia

Magyarország adósságai és követelései

Andor László: A kivéreztetett mezőgazdaság

Mocsári Ilona: Lakáshitelek és a családi költségvetés

Külföldi befektetések Kelet-Európában

Termelés és infláció a közép- és kelet-európai országokban

Szakértői becslés a volt NDK talpraállításáról

**Tizenhat oldalon TANÁCSOK a veszélybe került
munkavállalóknak (Dr. Rábaközi András)**

Dokumentumok: A szociális törvény tervezete

A környezetvédelmi törvény tervezete

ADÓtanácsADÓ

Vagyonértékelés

Vállalkozóknak (Szabó)

Summaries

Ferenc Kozma:

Meditations about Europe and Europeanism

The study goes thoroughly into the concept of Europe and touches on the essence and - mainly - the contradictory nature of Europeanism as a collective consciousness. It examines all those geographical, demographic, cultural and economic factors, which divide Europe - taken in geographical sense - into different regions, with various "European" interpretations. Among these, the largest tension is caused by the invisible border between the Western Centre and the Eastern periphery running from the mouth of Oder to the Istrian peninsula. In its second chapter the study analyses the tensions within the Western Centre, which can be attributed to the different stages and models of the development of market economy. In the third chapter the author examines the factors determining the balance of forces between the Western Centre and other centres of the World economy (North America, Eastern Asia), pointing to the danger that the European region — in a historical perspective — could be excluded from the factors determining world economic, political and cultural development. The sixth chapter describes the special features of the Eastern European periphery, especially its contradictory situation and its extremely disadvantageous connection with the Western Centre. In his conclusions the author ventures a few alternative versions concerning the trend of future development. He states that to start and to continue the process of closing up, today at the turning point of the 20th and 21st centuries, the own forces of the new European periphery are not enough, the political-economic circumstances of the region are so disordered — also on the long run — that it would not receive a larger import of capital and technology to start an independent development, and at the same time, the developed world is not interested in pumping

such a large amount of capital into Eastern-Europe.

Breaking out from this peripheral situation is only a dream now. The most positive thing that the periphery can do, is to avoid further decline, but this can be done only by concentrating the forces.

Tibor Keimer:

Market conform institutional framework and operating conditions for Research and Development

Summarising the characteristics of the present situation of domestic research and development and of science and technology politics, and that of the details of the R & D practice of the developed market economies, the author of the essay states, that the present situation shows such a considerable irregularity which may have further negative effects on the system of conditions and possibilities concerning the transformation of the Hungarian economy and society. It harms the chances of transition to a market economy, completely disregarding the determinative nature of the role of science and technology politics. The essay concludes with a suggestion to be considered. According to the author, it is justified to have urgent central arrangements relating to those R & D institutes which got into a critical situation. The situation of R & D institutes must be revised, the operation perspectives and financing conditions must be determined for the probably few-year time of transformation period. This is the only way, by which the disadvantages of the complete recommencement — which can be seen already now — and dissipation of accumulated human capital can be avoided.

István Magyari-Beck:

Hither and beyond Extremities (an antipolitical essay)

Events shaking the world (and specially the Central European region) nowadays make the unfortunate fact more and more clear that the time of social sciences — at least temporarily — passed by. Instead of fertilizing debates of theories, stormy slogans prevail the scene of social transformations. The noble task of social sciences would be to concede and syntetize the appearing contradictionary targets and values within the frames of a well-functioning society.

Mihály Ruff:

New phenomena on the political map of Germany

After nearly 25 years of stability, at the turning point of the decade new phenomena appeared in the political spectrum of Germany. The social change in the society, the transformation of the structure of interests, the latent discontent, the radical modification of the state's borders gave opportunity for the renewal of old parties and for the emergence of new parties.

The unity of Germany has broken the homogeneity of the society, as it mixed post-material circumstances with that of the industrial society and created a special symbiosis in the social sphere of society. After October 3rd, 1990 the status nascenci of Germany can be summarized as one state - two societies, in which the intent to unify the society - as determinative characteristics of the changes - prevails stronger and stronger.

In the German society new lines of conflicts were formed, which do not concern appearing-disappearing small parties near the "traditional" parties, the seasonal existence of which derives from their "one-dimensional" nature, but here and now the effect of constant conditions of the birth of parties, their progress, weakening and disappe-

aring prevails. That is, the new social break lines modified the way of political "tankers" - taking over and reforming responsible leaders - strengthening the new but influential parties and created opportunity for organizing new ones.

Péter Bohn:

Our non-reviving natural resources

Content: The two studies published in our volume are parts of a larger, comprehensive work, which was made for the essay-competition "OTKA 593."

The first study deals with our not reviving natural resources, paying special attention to the mineral resources. It is a task of vital importance to evaluate future alternatives and to make a comparative analysis between our country and other countries of the region with regard to their mineral resources from an economic, technical and enviromental point of view. The analysis is made difficult by the fact, that the conditions of evaluating the mineral resources, their economical exploitation can show large changes also in short periods, depending on social and technical tendencies.

Tibor Gánti:

The rural landscape as economic resource

The second study analyses rural areas as economic resource. **Content:** The resource role of the rural areas in the life of a country or a region is realized by tourism. Being one of the most important factors from the viewpoint of tourism, which can mean a mighty touristic attractiveness in itself, it can represent a significant part of the economic life of a country or a region.

The opinion of the Teacher's Union about the concept of the Public Education Bill

The national office of Teachers' Union published its opinion about the professional concept of the Education Bill, on the basis of the opinions of teaching staffs and professional branches. It emphasizes that the draft Educational Bill is not acceptable for them, because it does not serve the democratization of teaching. The institutional network covering education and teaching is for the children. Education - teaching organized on any basis must be established in the light of this basic principle. However, the concept insufficiently interprets the basic tasks and the free provision of education-teaching. Further increase of unemployment among educators is anticipated by the new concept of the first two years of nurseries, by the contingency of day-time and student's homes and the subsequent revision of secondary qualifications. According to the opinion, such a coherent educational concept is needed for answering all substantial questions, which outlines the future of education, and which would clearly state the gratuitousness of institutional education-teaching supported by the Constitution.

Az 1991. évfolyam tartalomjegyzéke

Politika

- Böhm Antal: Változó politikai magatartásformák - különös tekintettel a helyhatósági választásokra 1. 23-32.
- Szoboszlai György: Politikai erőviszonyok az 1990. őszi önkormányzati választások után 1. 5-22.

Gazdaság

- Andor László: Dokumentumok az adósságválságról [1.] .. 4-5. 42-55.
- Ernst Gabriella: A lakhatás terheinek várható alakulása és a háztartások terhelhetősége 1. 48-68.
- Galgóczi Béla: A keletnémet gazdaság újjáépítésének specifikumai - néhány tapasztalat Magyarország számára 4-5. 30-41.
- Kotz László: A privatizáció és a tulajdonátalakulás kérdései az egészségügyben; a dolgozói részvénytulajdonlás lehetőségei 1 69-80.
- Mocsári Ilona: Elméleti és gyakorlati megfontolások a gazdaságpolitikai koncepció kialakításához 3. 5-36.
- Nagy Pongrác: Az infláció kezelése a magyar gazdaságban [1.] 4-5. 5-29.
- Nagy Pongrác: Az infláció kezelése a magyar gazdaságban [2.] 6. 3-58.
- Nagy Pongrác: Mivé lesz a magyar gazdaság? 1. A kormány gazdasági programjának bírálata 2. Ez lehetne a kormány hároméves gazdasági programja (1991-1993.) 2. 5-75.
- Tütő László: Gazdaságosság és humánium (Egy emberközpontú gazdálkodás lehetőségéről) 1. 81-90
- Wiener György: Áralakulás és jövedelemmegoszlás a reform utáni magyar gazdaságban (1970-1986.) 1. r. 1. 33-47

Wiener György: Áralakulás és jövedelemmegoszlás a reform
utáni magyar gazdaságban (1970-1986.) 2. r. 2. 76-87.

Pro es kontra ... az energiapolitikáról

- Práger Tamás: Az energetika, az energiagazdálkodás és az
ipari termelés kapcsolatának taktikai és stratégiai
kérdései** 1. ... 94-103.
- Várnai István: Elképzelések a várható hazai villamosenergia-
igények biztonságos kielégítésére** 1. ... 91-93.
- Tájékoztató a Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutató
Bizottságának nyilvános üléséről** 1. 103.

Munkajog

- Hegedűs István: A magyar munkajogi rendszer és a társadalmi
átalakulás** 2. ... 88-109.
- Prugberger Tamás: A munkajogi felelősségi rendszer
átalakításának kérdéséhez** 3 ... 75-91.

Az üzemi alkotmányjog

- Hegedűs István - Thoma László - Rábaközi András: Az üzemi
alkotmányjog kifejlesztése és az üzemi tanácsok létrehozása
Magyarországon** 4-5. ... 161-189.
- Rábaközi András: Óhajok és célok a munkaügyi jogalkotás új
produktumában** 4-5. ... 190-208.

Társadalom

- Diczig István: Magyarország közrendjének, közbiztonságának
helyzete és jövője** 4-5. ... 56-113.
- Kovács Géza: A munkavállalók alkalmazkodásának várható
kulcsproblémái, különös tekintettel a szakoktatás
szerepére** 3. ... 92-102.

Mocsári Ilona: Variációk és érdekellentétek a társadalombiztosítás átalakítása során2. . 110-120.

Emberi erőforrás

Janzsó Szilvia: Autonómiafejlesztő tréning és tanácsadás munkanélkülieknek és/vagy vállalkozóknak 4-5. . 137-147.
Mátyási Sándor - Benedek László - Gordos Nándor:
Egy lehetséges terápia főbb dimenziói 4-5. . 122-136.
Mocsári Ilona - Mach Péter: Létminimum, bérek, munkanélküliség6. 59-81.
Noszkey Erzsébet: Az autonómiafejlesztő tréning tapasztalatai egy közgazdász szemével 4-5. . 148-160.
Tóthné Pál Ágnes: Szervezetátalakítás emberi erőforrásfejlesztéssel 4-5. . 114-121.

Politológia

Ágh Attila: Az érdekképviselők nyomorúsága és a közpolitika anarchiája Magyarországon6. 82-103.

Eszmeecsere

Független szakértői tanácskozás az alternatív programról. (Pozsgay Imre, Bíró Zoltán, Gidai Erzsébet, Thoma László, Lóránt Károly, Báger Gusztáv, Sinkovics Alfréd, Kovács Ádám)3. 37-74.

Nézőpont

Andor László: A foglalkoztatás dilemmái ("A munkaerőpiac és munkanélküliség" - Nemzetközi tanácskozás, 1991. január 17-20.) 1... 120-127.

Uchý E. Ulrich: Magyarország: reformok ellenére a gazdasági szakadék szélén	1.. 104-119.
Kleeberg László: Recenzió Szántó Borisz: "A teremtő technológia. A társadalmi-technikai evolúció elmélete" című könyvről	3.. 131-136.
Pécsi Anna: Francia munkáltatók törekvései, szervezete - a munkavállalók szemével	2.. 121-130.
Simmons Dávid, Egy alternatíva felé	2.. 131-140.

Kelet-Európa

Casals, Joan -Herbolzheimer, Emil: Egy új gazdasági modell körvonalai egy átmenetben lévő társadalom számára: a kelet-európai eset	3.. 111-121.
--	--------------

Nyugat-Európa

Santamäki-Vuori, Tuire: A munkaerő rugalmas alkalmazhatóságának jelentősége a vállalati gyakorlatban	3.. 103-110.
--	--------------

Elmélet és módszerek

Mészáros Lajos: Entrópia és Idő az Univerzumban	3.. 122-130.
---	--------------

Információ

A gazdasági és szociális érdekegyeztetés intézményei Ausztriában és az északi államokban (Fordította: Gellén Antalné)	6.. 104-112.
Lóránt Károly: Dokumentumok az adósságválságról [2.] ...	6.. 113-117.

Könyvszemle

Andor László: Kelet-Európa és az új világrend 6... 118-122.

Egyéb

Gidai Erzsébet: Levél az olvasóhoz 4-5. I-II.

Az 1990. évfolyam tartalomjegyzéke 1... 128-130.

Összeállította: Gellén Antalné

A szerzés és a nyomtatás a TKI házi nyomdájában készült
A szerzés Bosnyákovits Józsefné, Kocsis Gábor és Batizi Lászlóné
munkája, a tördelést Batizi Lászlóné készítette
Nyomdavezető Vuisner Gyula
Nyomtatás készült 1992. április